

En sammenlignende undersøgelse af syntaktiske træk i middelnedertyske diplomer fra Lübecks kancelli og det kongelige danske kancelli (1400-1449)

Bak, Sebastian Møller

Publication date:
2015

Document version
Tidlig version også kaldet pre-print

Document license:
[CC BY-NC-ND](#)

Citation for published version (APA):
Bak, S. M. (2015). *En sammenlignende undersøgelse af syntaktiske træk i middelnedertyske diplomer fra Lübecks kancelli og det kongelige danske kancelli (1400-1449)*. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.

Ph.d.-afhandling

Sebastian Møller Bak

*En sammenlignende undersøgelse af syntaktiske træk i
middelnedertyske diplomer fra Lübecks kancelli og det kongelige
danske kancelli (1400-1449)*

Ph.d.-afhandling:

En sammenlignende undersøgelse af syntaktiske
træk i middelnedertyske diplomer fra Lübecks
kancelli og det kgl. danske kancelli (1400–1449)

Forfatter:

Sebastian Møller Bak

Nordisk Forskningsinstitut

Københavns Universitet

Hovedvejleder:

Lektor Karen Margrethe Pedersen

Nordisk Forskningsinstitut

Bivejleder:

Seniorforsker Eva Skafte Jensen

Dansk Sprognævn

Omfang (ekskl. kildefortegnelse og litteraturliste): 81750

Indleveret ved Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet, 2014

FORORD	7
FORKORTELSER	8
SPROGHISTORISKE TERMER.....	8
OPSLAGSVÆRKER.....	8
DIPLOMATARIER OG ANDRE TEKSTSAMLINGER	8
1. INDLEDNING	10
2. METODISKE OVERVEJELSER.....	13
2.1. DEN GRAMMATISKE TILGANG	13
2.2. DEN VARIATIONSLINGVISTISKE TILGANG.....	14
2.3. VALG OG AFGRÆNSNING AF GENRE	15
2.4. UNDERSØGELSENS BAGGRUNDSVARIABLE.....	16
2.5. DATA FRA FØRMODERNE SKRIFTSPROG.....	17
2.6. SAMMENSÆTNINGEN AF KORPUS.	17
2.7. EMPIRISK UNDERSØGELSE AF SYNTAKTISK VARIATION	21
3. DEN HISTORISKE BAGGRUND.....	22
3.1. MIDDELNEDERTYSK I DET VESTLIGE ØSTERSØOMRÅDE.....	22
3.2. LÜBECK OG HANSEFORBUNDET	23
3.3. HOLSTENERNE	28
4. DEN LYBSKE NORM – VIRKELIGHED ELLER MYTE?	32
4.1. PRO ET CONTRA.....	32
4.2. MULIGE KRITERIER FOR EN SKRIFTSPROGSNORM	35
4.3. TALE– OG/ELLER SKRIFTSPROGSNORM?	41
4.4. DEN LYBSKE NORMS GEOGRAFISKE UDBREDELSE I DET MNT. SPROGOMRÅDE.....	53
4.5. DEN LYBSKE NORMS GEOGRAFISKE UDBREDELSE I DET SYDLIGE SKANDINAVIEN.....	55
4.6. DEN LYBSKE NORMS DOMÆNER	58
4.7. SAMMENFATNING	61
5. KANCELLI, UDSTEDER OG SKRIVER.....	63
5.1. KANCELLIET I SENMIDDELALDEREN.....	63
5.2. LÜBECKS KANCELLI.....	64
5.2.1. PERSONALET I <i>LK</i>	65
5.2.2. BRUGEN AF MNT. I <i>LK</i>	67
5.3. DET KGL. DANSKE KANCELLI.....	69
5.3.1. PERSONALET I <i>DK</i>	71
5.3.1.1. DE <i>TYSKE</i> SKRIVERE I <i>DK</i>	74
5.3.2. BRUGEN AF MNT. I DIPLOMER FRA <i>DK</i>	76
5.4. EKSURS: <i>DANSKE OG TYSKE KANCELLI</i>	80
6. DE MNT. DIPLOMER – DEFINITION OG OPBYGNING	88
6.1. UDTRYKKET <i>DIPLOM</i>	88

6.2. ÅBNE OG LUKKEDE BREVE	89
6.3. DE MNT, DIPLOMERS OPBYGNING.....	91
7. VENSTREEKSTRAPOSITION	93
7.1. DEN TIDLIGERE FORSKNING.....	93
7.2. VEP I FORSKELLIGE GRAMMATISKE SKOLER	94
7.3. VEP'S MULIGE FUNKTIONER.....	96
7.4. TOPIKALISERING	100
7.4.1. Resumption og ikke-integration	100
7.4.2. Forskellige former for ikke-integration i mnt.....	102
7.4.3. Forklaringer på ikke-integration i ældre germanske sprog	104
7.4.4. Integration	109
7.5. FREMSTILLINGER AF VEP I MNT.	111
7.5.1. VEP ved nominale valensled	113
7.5.2. VEP ved ubestemte relativsætninger	116
7.5.2.1. Ekskurs: Mnt. des med funktion af dem. pron. og adv.....	118
7.5.3. VEP ved adverbialer	121
7.5.3.1. VEP ved adv. og præpforb.....	121
7.5.3.2. VEP ved adverbialsætninger	123
7.5.3.2.1. VEP ved konditionalsætninger	124
7.5.3.2.1.1. Konditionalsætninger i resumptiv frontplacering	124
7.5.3.2.1.2. Konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering.....	127
7.5.3.2.2. VEP ved temporalsætninger	128
7.5.3.2.2.1. Temporalsætninger i resumptiv frontplacering	128
7.5.3.2.2.2. Temporalsætninger i ikke-integrativ frontplacering	130
7.5.3.2.3. VEP ved kausalsætninger	131
7.5.3.2.4. VEP ved finalsætninger	131
7.5.4. VEP ved corroboratio	132
7.6. VEP I MNT, DIPLOMER FRA LK	133
7.6.1. VEP ved nominale valensled	133
7.6.2. VEP ved ubestemte relativsætninger	134
7.6.2.1. Ubestemte relativsætninger i resumptiv frontplacering	134
7.6.2.2. Ubestemt relativsætning i ikke-integrativ frontplacering	135
7.6.3. VEP ved adverbialer	135
7.6.3.1. VEP ved adv. og præpforb.....	135
7.6.3.2. VEP ved adverbialsætninger	138
7.6.3.2.1. VEP ved konditionalsætninger	138
7.6.3.2.1.1. Konditionalsætninger i resumptiv frontplacering	138
7.6.3.2.1.2. Konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering.....	140
7.6.3.2.2. VEP ved temporalsætninger	143
7.6.3.2.2.1. Temporalsætninger i resumptiv frontplacering	143
7.6.3.2.2.2. Temporalsætninger i ikke-integrativ frontplacering	144
7.6.3.2.3. VEP ved kausalsætninger	144

7.6.3.2.3.1. Kausalsætninger i resumptiv frontplacering	144
7.6.3.2.3.2. Kausalsætninger i ikke-integrativ frontplacering.....	145
8.6.3.2.4. VEP ved finalsætninger	146
7.6.4. VEP ved corroboratio	147
7.7. VEP I MNT, DIPLOMER FRA DK.....	148
7.7.1. VEP ved nominale valensled	148
7.7.2. VEP ved ubestemte relativsætninger	150
7.7.2.1. Ubestemte relativsætninger i resumptiv frontplacering	150
7.7.2.2. Ubestemte relativsætninger i ikke-integrativ frontplacering	151
7.7.3. VEP ved adverbialer	152
7.7.3.1. VEP ved adv. og præpforb.....	152
7.7.3.2. VEP ved adverbialsætninger	154
7.7.3.2.1. VEP ved konditionalsætninger	154
7.7.3.2.1.1. Konditionalsætninger i resumptiv frontplacering	154
7.7.3.2.1.2. Konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering.....	157
7.7.3.2.2. VEP ved temporalsætninger	161
7.7.3.2.3. VEP ved kausalsætninger	163
7.7.3.2.3.1. Kausalsætninger i resumptiv frontplacering	163
7.7.3.2.3.2. Kausalsætninger i ikke-integrativ frontplacering.....	164
7.7.3.2.4. VEP ved finalsætninger	167
7.7.4. VEP ved corroboratio	167
7.8. ANALYSE AF UNDERSØGELSESRISULTATERNE.....	170
7.8.1. VEP ved nominale valensled	170
7.8.2. VEP ved ubestemte relativsætninger	173
7.8.3. VEP ved adverbialer	174
7.8.3.1. VEP ved adv.....	174
7.8.3.2. VEP ved adverbialsætninger	175
7.8.3.2.1. VEP ved konditionalsætninger	175
7.8.3.2.2. VEP ved temporalsætninger	176
7.8.3.2.3. VEP ved kausalsætninger	178
7.8.4. VEP ved corroboratio	179
7.9. SAMMENFATNING.....	180
8. TOLEDDEDE VERBALKOMPLEKSER I BISÆTNINGER – LEDSTILLING OG PLACERINGER.....	183
8.1. TIDLIGERE FORSKNING.....	183
8.2. FORSKELLIGE KONSTRUKTIONSTYPER I BISÆTNINGEN.....	192
8.3. FORSKELLIGE PLACERINGER I BISÆTNINGEN.....	193
8.4. ANALYSE AF DE TOLEDDEDE VERBALKOMPLEKSER I LK OG DK.....	194
8.4.1. Verbalkomplekser med V ₁ V ₂ – og V ₂ V ₁ –ledstilling i LK og DK	194
8.4.2. Kontakt– vs. distanceplacering i LK og DK med V ₁ V ₂ –ledstilling	195
8.4.3. Final vs. medial placering i LK og DK.....	204
8.4.3.1. Final vs. medial placering (V ₁ V ₂ –ledstilling).....	204
8.4.3.2. Final vs. medial placering (V ₂ V ₁ –ledstilling).....	206

8.4.4. V_1V_2 -ledstilling vs. V_2V_1 -ledstilling i LK og DK	207
8.5. SAMMENFATNING	211
9. KONKLUSION	214
RESUMÉ	216
SUMMARY	217
DIPLOMFORTEGNELSER.....	218
RIGS- OG LANDSARKIVER.....	218
BYARKIVER.....	218
MNT, DIPLOMER FRA <i>LK</i>	219
MNT, DIPLOMER FRA <i>DK</i>	222
YMD, DIPLOMER FRA <i>DK</i>	225
KILDEFORTEGNEELSE.....	226
HOVEDKILDER	226
SUPPLERENDE KILDER.....	228
LITTERATURLISTE	231

Forord

Nærværende afhandling er et resultat af tre års arbejde som ph.d.-stipendiat ved Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet.

Arbejdet med afhandlingen har været både udfordrende og berigende. Jeg har måttet forholde mig til meget nyt inden for syntaksforskningen, og jeg har fået udvidet min faglige horisont med hensyn til både germansk og nordisk filologi samt til middelalderhistorie. Jeg kunne imidlertid ikke færdiggøre afhandlingen uden hjælp fra andre. Derfor skal der her lyde en stor tak til alle de personer og institutioner, som hjalp mig undervejs.

Jeg vil her takke Stadsarkivet i Lübeck og Rigsarkivet i København for at have stillet hhv. mikrofilm og originalhåndskrifter til rådighed for mig. Jeg vil også takke Diplomatarium Danicums redaktion ved ledende redaktør Markus Hedemann, DSL, for det ihærdige arbejde med digitaliseringen af mnt. diplomer fra Danmark. Desuden vil jeg takke Robert Peters og Norbert Nagel, Münster, for at have stillet dele af deres digitaliserede lybske diplommateriale til rådighed for mig. Stefan Mähl, Uppsala, vil jeg takke for at have taget godt imod mig under mine besøg i Uppsala og for de mange inspirerende samtaler om div. syntaktiske fænomener i mnt. Mette Kunøe, Aarhus, vil jeg takke for at have lånt mig en kopi af hendes hidtil upublicerede prisopgave fra 1961 om formelsproget i de ældste danske breve. Lars Heltoft, Roskilde, vil jeg takke for at have lånt mig hans bidrag om dansk syntakshistorie til DSL's kommende udgivelse *Dansk Sproghistorie*. Endvidere vil jeg takke mine kolleger på Nordisk Forskningsinstitut for det fine kollegiale samvær, den gode atmosfære og den store interesse for mig og mit ph.d.-projekt, som man dér har udvist. Herunder skal jeg særligt takke Rikke Steenholt Olesen og Kristine Køhler Mortensen for interessante og fagligt stimulerende samtaler samt Bent Jørgensen for den store hjælp, som han har ydet mig i forbindelse med datering og lokalisering af div. diplomer.

Endelig skal en helt særlig tak lyde til min hovedvejleder, Karen Margrethe Pedersen, Nordisk Forskningsinstitut, og min bivejleder, Eva Skafte Jensen, Dansk Sprognævn, for de mange gode råd og den altid frugtbare kritik.

Jeg afholder mig her fra at nævne flere navne – Gud han kender dem alle.

Forkortelser

Sproghistoriske termer

Fsv.	fornsvensk
Glda.	gammeldansk
Me.	middelengelsk
Mht.	middelhøjtysk
Mnl.	middelnederlandsk
Mnt.	middelnedertysk
Ymd.	yngre middeldansk
Æmd.	ældre middeldansk
Ænht.	ældre nyhøjtysk

Opslagsværker

DRW	Deutsches Rechtswörterbuch (http://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw/)
LaschBorch.	Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, begründet von A. Lasch und C. Borchling
ODS	Ordbog over det Danske Sprog, udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab
SchillerLüb.	Mittelniederdeutsches Wörterbuch, von K. Schiller und A. Lübben

Diplomatarier og andre tekstsamlinger

ASnA	Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und Angrenzender Gebiete
DanDom	Danske Domme 1375–1662
DipDan	Diplomatarium Danicum

DipFlen	Diplomatarium Flensborgense
DipNor	Diplomatarium Norvegicum
DgL	Danmarks Gamle Landskabslove
GldaDip	Gammeldanske Diplomer
HanRec	Hanserecesse
KjøbDip	Kjøbenhavns Diplomatarium
LivUb	Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch
MeckUb	Mecklenburgisches Urkundenbuch
RegDip	Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ
SteBeit	Stemann (Hrsg.): Beiträge zur Adelsgeschichte
StyBid	Styffe (utg.): Bidrag till Skandinaviens historia
UBStL	Urkundenbuch der Stadt Lübeck

1. Indledning

Nærværende afhandling er en variationslingvistisk undersøgelse af to syntaktiske træk i mnt. diplomer fra kancelliet i hansestaden Lübeck (*LK*) og det kongelige danske kancelli (*DK*) udstedt i perioden 1400 til 1449. Undersøgelsen er sammenlignende, og dens overordnede formål er at afklare, om diplomerne fra de to kancellier stemmer overens, hvad angår de to syntaktiske træk og deres variation.

Der findes stadigvæk kun få undersøgelser af mnt. syntaks. De undersøgelser, som findes, kan karakteriseres som detailstudier, og de er med få undtagelser publiceret i form af artikler.

Flere mnt.-forskere har igennem tiden gjort opmærksom på den manglende udforskning af mnt. syntaks, herunder Braunmüller (1993b):

”Was die *Syntax* anbelangt, so fehlt es – wie von vielen fast schon stereotyp beklagt (vgl. z. B. Peters 1983: 105) – an Untersuchungen zum Mnd.” (Braunmüller 1993b: 146)

Også Schöndorf (2001) gør opmærksom på, at undersøgelser af mnt. syntaks mangler. I den forbindelse skriver han, at størstedelen af de oplysninger, som findes i den tidligere litteratur snarere bygger på formodninger end på et empirisk grundlag:

”Untersuchungen zur Syntax des Mnd. sind immer noch ein Desiderat in der nd. Sprachforschung, und es werden zu oft Vermutungen in diesem Zusammenhang angestellt, wie es gewesen sein könnte oder wie es gewesen sein muß.” (Schöndorf 2001: 733)

Senest gør også Mähl (2014) opmærksom på den manglende udforskning af mnt. syntaks:

”In der einschlägigen Literatur zur mittelniederdeutschen Sprache werden sowohl die grammatischen Teilbereiche Morphologie und Phonologie als auch die Lexik eingehend behandelt. Der Teilbereich Syntax wird dagegen kaum, wenn überhaupt, thematisiert.” (Mähl 2014: 13)

I de senere år har man dog kunnet konstatere en øget interesse for beskrivelsen af syntaktiske fænomener i mnt. Undersøgelser af mnt. syntaks er fortrinsvis blevet udført af mnt.-forskere i Skandinavien, men inden for de seneste år har en række mnt.-forskere i Tyskland også kastet sig over beskrivelsen af mnt. syntaks. Af nyere syntaksundersøgelser fra Skandinavien kan bl.a. nævnes Schöndorf (1989, 1999, 2001), Mogensen (1992), Mähl (2004, 2009, 2012) og Winge (2004, 2005). Af nyere syntaksundersøgelser fra Tyskland kan nævnes Rösler (1991, 1992, 1997, 2005), Braunmüller (1993a, 1998), Bieberstedt (2005), Tophinke (2009, 2012), Fischer & Peters (2012), Petrova (2011, 2012a, 2012b), Tophinke & Wallmeier (2011) samt Wallmeier (2012).¹

---

¹ Se nærmere herom Mähl (2014: 13–16).

De to eneste større afhandlinger, der til dato er blevet skrevet om mnt. syntaks, er også forfattet af germanister i Skandinavien. Det drejer sig her om Nissens *Forsøg til en middelnedertysk Syntax* (1884) og Mähls *Mehrgliedrige Verbalkomplexe im Mittelniederdeutschen* (2014). Nissens afhandling indeholder særdeles værdifulde iagttagelser med hensyn til den mnt. sprogstruktur i det hele taget, men den indeholder ingen systematisk behandling af mnt. syntaks. Mähls afhandling er derimod et detailstudie. Som titlen angiver, behandler Mähl udelukkende mnt. verbalsyntaks.

Formålet med denne afhandling er at bidrage til den igangværende udforskning af mnt. syntaks. Bidraget vil bestå i en undersøgelse af to aspekter af mnt. syntaks i diplomer fra *LK* og *DK*. Det drejer sig for det første om fænomenet *venstreekstraposition* og for det andet om *toleddede verbalkompleksers ledstilling i bisætninger*.

Det antages traditionelt, at kancellierne i Østersøområdet benyttede sig af den såkaldte *lybske norm*, dvs. Lübecks mnt. skriftsprog. Dette kommer særligt til udtryk i beskrivelser af skriftsproget i *DK*, f.eks. hos Winge (1995):

”Det plattyske sprog i diplomerne af dansk proveniens er [...] det lybske skriftsprog. Det er forbavsende enhedspræget og ændrer sig ikke frem til 1500-tallet [...] Det kongelige kancelli må have haft en fast stab af ”tyske svende”, der beherskede denne norm perfekt. Brevene adskiller sig hverken sprogligt eller med hensyn til den indholdsmæssige opbygning fra breve fra samtidige kancellier i det egentlige tyske sprogområde.” (Winge 1995: 134)

Det er dog omdiskuteret, i hvilken udstrækning der overhovedet fandtes en lybsk norm, og hvilken geografisk udbredelse den i så fald havde (se kap. 4). Mähl (2008: 12) skriver således imod bl.a. Winge (1995), at antagelsen om brugen af lybsk mnt. skriftsprog i Østersøområdet kun i meget ringe grad bygger på empiriske undersøgelser. Nærværende undersøgelse viser, at *LK* og *DK* på nogle områder syntaktisk set stemmer overens med hensyn til de to netop nævnte aspekter, men også at der på andre områder ikke er overensstemmelse mellem de to kancellier. I afhandlingen opstiller jeg derfor forskellige fortolkningshypoteser for at afgøre, hvorvidt det mnt. skriftsprog i diplomerne fra *DK* var påvirket af *det lybske skriftsprog* eller ej. Uoverensstemmelsen mellem *LK* og *DK* fortolker jeg primært som en påvirkning fra ymd. i de mnt. diplomer fra *DK*, og derfor undersøger jeg i denne afhandling også en eventuel påvirkning af mnt. i *DK* fra ymd. Dette var ganske vist ikke undersøgelsens oprindelige mål, men behovet herfor er dukket op under fortolkningsprocessen. Ved denne fortolkningshypotese spiller spørgsmålet om skrivernes proveniens en central rolle. Undertiden vanskeliggøres fortolkningen dog af et ringe antal belæg på en given konstruktion.

Undersøgelsen af de mnt. diplomer er både kvalitativ, idet mange af de konstruktioner, som jeg behandler i denne afhandling, ikke tidligere er blevet behandlet i syntaktiske undersøgelser af mnt., og kvantitativ, idet jeg lader frekvensforskellene mellem *LK* og *DK* afgøre, om man kan tale om en fælles norm og normpåvirkning eller ej.

2. Metodiske overvejelser

Da denne undersøgelse først og fremmest har empirisk karakter, vil hovedvægten i afhandlingen ganske som hos Mähl (2009, 2014) ligge på det empiriske og altså ikke på det teoretiske.

Jeg skal her komme ind på de to tilgange til det mnt. materiale, som præger nærværende afhandling. Det drejer sig om den grammatiske tilgang og den variationslingvistiske tilgang.

2.1. Den grammatiske tilgang

Afhandlingen bygger på traditionel grammatisk analyse med tilslutning til paradigmet *dansk funktionel lingvistik*².

Jeg knytter her an til Jakobsen (1995) og Harder (2006), som begge redegør for dansk funktionel lingvistik. Ifølge Jakobsen (1995) mener tilhængerne af dette paradigme, at sprog opfylder kommunikative og sociale funktioner. Derfor kan sprogbygningen ses som et svar på de krav, der stilles til sproget. Idet sproget dels skal fungere som kommunikationsmiddel og hermed som middel til interaktion, dels skal modsvare menneskets kognitive, fysiologiske og sociale færdigheder, ser tilhængerne af paradigmet det som deres opgave at belyse forholdet mellem form og funktion i sproget samt afgøre, hvilke funktioner i sproget der bevirker en bestemt sprogbygning:

”Hovedideen inden for paradigmet er således, at man skal studere sproget i dets ydre ramme, dvs. både de formål, det skal tjene som hjælpemiddel til, og den basis sprog har i den menneskelige organisme, i form af den menneskelige kognitive funktionsmåde.” (Jakobsen 1995: 11)

I overensstemmelse med Jakobsen (1995) skriver Harder (2006), at tilhængerne af det funktionelle paradigme mener, at sprogets indre sammenhænge afspejler noget, der også kendetegner dets ydre sammenhænge:

”Sprogets smådele hænger sammen med andre smådele – men disse sammenhænge er en del af et mere omfattende netværk hvor sproglige ytringer hænger sammen med talernes samlede sociale liv, deres tankeverden osv. [...] Indre og ydre sammenhænge er del af det samme større billede, som det er sprogvidenskabens opgave at beskrive.” (Harder 2006: 97)

Derfor er det disse sprogforskeres opgave at undersøge relationen mellem sprogets indre og ydre funktion. På den måde adskiller *dansk funktionel lingvistik* sig fra det formelle paradigme, f.eks. den generative

---

² Paradigmet kaldes undertiden for *Københavnsk funktionel lingvistik*.

transformationsteori, hvor det centrale er den indre sprogopbygnings egen logik og altså ikke forbindelsen mellem indre og ydre funktion.

Inden for det funktionelle paradigme findes også flere sprogforskere, som beskæftiger sig med ældre sprog, herunder primært glda. Som repræsentant for disse sprogforskere kan nævnes Lars Heltoft, der på et funktionelt grundlag beskæftiger sig indgående med dansk syntakshistorie.

2.2. Den variationslingvistiske tilgang

I afhandlingen knytter jeg desuden an til paradigmet *historisk variationslingvistik*, som i den germanistiske forskning særligt er forbundet med Mattheier (1980, 1984a, 1984b, 1988). Som andre variationslingvister anser Mattheier den synkrone tilstedeværelse af variation i historiske tekster som tegn på en igangværende sprogforandring.

Flere mnt.-forskere har tilsluttet sig dette paradigme. I denne sammenhæng kan nævnes det variabelkatalog, som Peters (1987b, 1988, 1990) opstiller for systematisk at kunne behandle de mnt. skriftsprogs variable. Variabelkataloget dækker alle sproglige niveauer med undtagelse af det mnt. navnestof, men hovedvægten ligger klart på de fonetisk-ortografiske, morfologiske og leksikalske variable. Mnt. syntaks behandles nærmest ikke. Variabelkataloget danner grundlag for en mængde undersøgelser af mnt. skriftsprog (se nærmere herom bl.a. Mähl 2004: 12). Til variabelkataloget benytter Peters (1987b) sig af sociolingvistikens definition af *variabel* og *variant*. Her defineres en *variabel* som et lingvistisk element med mindst to forskellige realisationsmuligheder. De pågældende realisationsmuligheder betegnes som *varianter*.

I afhandlingen har jeg imidlertid ikke direkte kunnet gøre brug af Peters' variabelkatalog, idet det som nævnt kun i mindre grad behandler mnt. syntaks. Af den årsag følger denne afhandling heller ikke den særlige metode, som knytter sig til undersøgelser af mnt. skriftsprog på baggrund af Peters' variabelkatalog (se nærmere herom f.eks. Fischer 1998: 20; Mähl 2004: 12–13, 2008: 16). Da jeg ikke har kunnet bruge Peters' variabelkatalog, har jeg i flere tilfælde selv måttet udvælge og beskrive variable og varianter. Dette gælder særligt for undersøgelsen af venstreekstraposition. På den baggrund kan undersøgelsen siges at være mere kvalitativ end de variationslingvistiske undersøgelser, som tidligere er blevet udført på mnt. cancellitekster med basis i Peters' variabelkatalog.

2.3. Valg og afgrænsning af genre

I undersøgelsen har jeg valgt at beskæftige mig med en særlig type kancellitekster, nemlig *diplomerne*.

Fedders (1988) beskriver, hvilke genrer (ty. *Textsorten*) der kan forekomme i et kancelli. Fedders tager udgangspunkt i et bykancelli såsom *LK*, men beskrivelsen gælder med få undtagelser også for fyrstekancellier såsom *DK*. Et kancelli udfærdiger ifølge Fedders mange forskellige slags tekster. Kancellitekster kan inddeles i to kategorier, hvoraf den første rummer tekster til *intern brug* i kancelliet. Det drejer sig her om bøger, der ikke er bestemt for offentligheden, f.eks. rentefortegnelser, kopiafbøger, koncepter, afskrifter og formelbøger. Den anden kategori rummer tekster til kancelliets *eksterne brug*. Her er der tale om tekster tiltænkt offentligheden, en fremmed fyrste, by e.l. Ifølge Fedders (1988: 62) må der med hensyn til tekster til ekstern brug skelnes mellem tekster, som finder anvendelse lokalt, og tekster, som finder anvendelse på et overordnet plan, enten regionalt eller overregionalt. Af tekster til kancelliets eksterne brug på lokalt niveau kan nævnes forskellige former for diplomer, testamenter, lavslistes, bykrøniker m.m. Ifølge Fedders (1988: 63) afspejler sådanne tekster til ekstern brug på lokalt niveau den lokale skriftsprogsvarietet bedst. Tekster til ekstern brug uden for byen er derimod fortrinsvis diplomer, kvitteringer, recesser o.l.

Jeg har i denne afhandling valgt at koncentrere mig om diplomer til kancelliernes eksterne brug. Det drejer sig her om diplomer, som oftest har fundet anvendelse på et regionalt eller overregionalt niveau. Jeg har dog også undersøgt tekster, som har fundet anvendelse lokalt. Her er der primært tale om tekster fra *LK*.

Når det gælder kancelliteksterne til ekstern brug, er det ifølge Fedders usikkert, om skriverne i disse tekster tog hensyn til adressaten (ty. *Empfängerrücksicht*). Det er nemlig muligt at tænke sig, at skriveren tilpassede sin skriftsprogsvarietet til adressatens skriftsprogsvarietet for at lette adressatens forståelse af tekstens indhold ved at benytte sig af træk fra adressatens egen varietet:

”Mit dieser Gruppe ist allerdings das Problem der Empfängerrücksicht verbunden, also ob sich Schreiber bzw. Aussteller an der Sprache des Empfängers orientiert haben.” (Fedders 1988: 62)

Det afvises dog eksplicit af Christensen (1918), at der skulle have foreligget *Empfängerrücksicht* i *LK*. Christensen (1918) har nemlig ikke fundet tegn på en tilpasning til adressatens varietet i de af ham undersøgte diplomer fra *LK*:

”De dialektiske Afvigelser i Dokumenterne og Brevene skifter, som man vil faa at se, altid med de forskellige Skrivere, ikke med de forskellige Destinatarer og Adressater.” (Christensen 1918: 20)

Jeg vil senere komme ind på det overordnede valg mellem skriftsprogene i kancellierne, f.eks. latin over for mnt. og mnt. over for glde.

De diplomer, som indgår i undersøgelsen, er udstedt mellem år 1400 og 1449. Denne tidsramme er valgt af forskellige praktiske årsager. For det første er der i denne periode en meget tæt kontakt mellem Lübeck og den danske kongemagt, hvilket må betegnes som en nødvendig forudsætning, når man som her ønsker at undersøge en eventuel påvirkning af det mnt. skriftsprog i DK fra Lübeck. For det andet er der fra denne periode overleveret en stor mængde diplomer fra begge kancellier, hvilket også er en forudsætning for en kvantitativ undersøgelse af denne art. For det tredje kan perioden sproghistorisk set betragtes som værende relativt homogen, idet undersøgelsesperioden ligger inden for én sprogperiode, nemlig *klassisk mnt.* (jf. bl.a. Peters 1985b).

Med hensyn til de politisk-kulturelle forhold kan perioden imidlertid ikke siges at være særligt homogen. For Lübecks vedkommende var perioden præget af økonomisk tilbagegang og politisk uro, herunder kampen mellem *det gamle* og *det nye råd* (se bl.a. Rotz 1977). For Danmarks vedkommende var perioden også præget af politisk uro (se afsnit 3.3.), som særligt hang sammen med konflikten om Slesvig og den dermed forbundne krig med hanseaterne (se herom f.eks. Hedemann 2011).

2.4. Undersøgelsens baggrundsvARIABLE

Undersøgelsens egentlige baggrundsvARIABLE udgøres af *udstedelsesstedet*, dvs. LK over for DK. Ved kun at undersøge tekster tilhørende én genre har jeg i denne afhandling undgået, at genre som hos f.eks. Mähl (2014) udgør en baggrundsvARIABLE.

Hertil skal det dog bemærkes, at jeg særligt i forbindelse med undersøgelsen af venstreekstraposition i diplomerne fra LK og DK inddrager stikprøveundersøgelser af andre mnt. tekstgenrer. Dette gør jeg for at illustrere forholdet mellem mnt. diplomer på den ene side og andre former for mnt. prosa på den anden side. På den måde kan man sige, at genre sekundært også udgør en baggrundsvARIABLE.

Enkelte steder inddrager jeg desuden stikprøveundersøgelser af ymd. diplomer fra DK for at illustrere forholdet mellem mnt. diplomer og ymd. diplomer fra dette kancelli. På den måde kan også sprog, dvs. mnt. over for ymd., siges at udgøre en sekundær baggrundsvARIABLE.

2.5. Data fra førmoderne skriftsprog

Der er visse overordnede metodiske problemer knyttet til undersøgelser af førmoderne skriftsprog. Jeg vil her knytte an til Fedders (1988) og Anderwald (2012), som behandler sådanne metodiske problemer med hensyn til diplomundersøgelser. Som udgangspunkt må man forholde sig til den historiske viden, som ligger til grund for en undersøgelse af skriftsproget i diplomer, samt til den motivation og editionspolitik, som ligger til grund for udgivelsen af de diplomer, som undersøges.

Fedders (1988) kommer ind på spørgsmålet om kildematerialets homogenitet. Dette spørgsmål hænger sammen med problemet om den historiske baggrundsviden. Ifølge Fedders (1988: 63) er det et krav til en undersøgelse af førmoderne skriftsprog, at materialet er så ensartet som muligt. Ifølge Fedders er det ikke tilstrækkeligt, at genren holdes konstant. Også ud fra et sociologisk aspekt skal undersøgelsesmaterialet ifølge Fedders (1988: 63) være homogent. Fedders angiver i den forbindelse ikke eksplicit, hvad han mener med sociologisk homogenitet, men der er sandsynligvis tale om skribernes uddannelse, proveniens, stand – i det hele taget skribernes sociale baggrund. Dette krav er imidlertid ofte vanskeligt at imødekomme med hensyn til diplomer, idet baggrundsinformation – f.eks. i form af biografiske data om skriverne – meget ofte kun er sporadisk overleveret. I mange tilfælde findes der sågar slet ingen oplysninger om skriverne (se afsnit 5.2.1. og 5.3.1.). Anderwald (2012: 6), som også beskæftiger sig med dette problem, skriver under henvisning til Labov (1972), at det ved undersøgelser af diplomer handler om at få det bedst mulige ud af dårlige data.

Såfremt en diplomundersøgelse som i dette tilfælde bygger på udgivne kilder, er det ifølge Anderwald (2012: 6) nødvendigt at forholde sig til, hvilken motivation og editionspolitik der ligger til grund for udgivelsen. Da jeg allerede har beskæftiget mig med den historiske baggrundsinformation, skal jeg i det følgende redegøre for sammensætningen af undersøgelsens korpus, herunder hvilke diplomatarier jeg har benyttet mig af, samt hvordan diplomerundersøgelserne er blevet udført.

2.6. Sammensætningen af korpus.

Undersøgelsens korpus udgøres af 85 mnt. diplomer fra *LK* og 77 mnt. diplomer fra *DK*, svarende til ca. 30.000 ord pr. cancelli. Diplomerne er udstedt fra år 1400 til og med år 1449.³ Korpus er i videst muligt omfang sammensat af originaltekster fra *LK* og *DK*. I nogle tilfælde har det imidlertid været nødvendigt også

---

³ Jeg benytter mig her af det nummereringssystem, som bl.a. Mähl (2008) bruger. Alle diplomerne er nummereret kronologisk med årstallet for det pågældende diploms udstedelse. Diplomerne fra *LK* er endvidere markeret med et hævet romertal. De mnt. diplomer fra *DK* er derimod markeret med et bogstav begyndende med a, b, c osv. De ymd. diplomer fra *DK*, som jeg har udført stikprøveundersøgelser på i forbindelse med kap. 7 og 8, er markeret med sænket arabertal.

at undersøge diplomer, som kun foreligger i afskrifter (se diplomfortegnelserne). Alle undersøgte diplomer med undtagelse af diplomt **1438^I** er trykt i diplomatarier.⁴ Mange af de benyttede diplomatarier er udgivet i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, men *Diplomatarium Danicum* bliver stadig udgivet. Desuden er både *Diplomatarium Norvegicum* og den seneste række af *Diplomatarium Danicum* – her kaldet femte række – tilgængelige elektronisk. De diplomer, som ikke er udgivet digitalt, men kun findes i trykt form, har jeg selv digitaliseret. Af tidsmæssige årsager har jeg valgt primært at benytte diplomer trykt i diplomatarier. Det meget tidskrævende arbejde i diverse danske og udenlandske arkiver, som ville være forbundet med en undersøgelse af originalhåndskrifter, står nemlig ikke mål med udbyttet af afhandlingen.

Som allerede skitseret er der visse problemer forbundet med brugen af trykte kilder. De trykte kilder kan nemlig indeholde fejl af forskellig art. Oftest drejer det sig om grafemer, der er blevet misforstået, men undertiden ses også fejl vedrørende diplomernes datering og lokalisering. Desuden må der ved brugen af diplomatarier tages højde for det problem, at diplomatarierne for størstedelens vedkommende ikke er skabt med et sprogvidenskabeligt, men derimod med et rets- og historievidenskabeligt formål. Af den årsag er korrekt transskription i visse tilfælde ikke blevet vægtet så højt. Desuden er der af og til foretaget en ret gennemgribende normalisering af det fonetisk-grafematiske niveau i diplomerne. Da undersøgelsen imidlertid ikke drejer sig om den fonetisk-grafematiske variation, regner jeg transskriptionsproblemet for mindre væsentligt. Ikke desto mindre fandt jeg det nødvendigt at kontrollere transskriptionen stikprøvevist. Denne kontrol udførte jeg på nogle af de undersøgte diplomer fra *LK* og *DK*, som findes opbevaret i Lübecks stadsarkiv samt i Rigsarkivet i København (se diplomfortegnelserne). Kontrollen viste ingen nævneværdige forskelle mellem originalhåndskrifterne og deres trykte udgaver i diplomatarierne med hensyn til det fonetisk-grafematiske niveau og slet ingen med hensyn til de undersøgte syntaktiske fænomener.

Håndskriftsanalyse indgår ikke i denne undersøgelse, idet undersøgelsesmaterialet ikke består af originalhåndskrifter. Dette afskærer mig fra dels at kunne identificere skriverne, dels at kunne sige noget om forholdet mellem den enkelte skriver og de varianter, som findes i den pågældende skrivers diplomer. Dette er et væsentligt problem, men jeg støtter mig her til Carlie (1925: 24–25), som på baggrund af sin håndskriftsundersøgelse af diplomer fra *DK* konkluderer, at det for dette kancellis vedkommende til trods for den af ham udførte håndskriftsundersøgelse er nærmest umuligt at sige noget om, hvilken rolle den enkelte skriver spillede med hensyn til de varianter, som findes i diplomerne.

---

⁴ Diplomt **1438^I**, som er blevet transskriberet elektronisk i forbindelse med *ASnA*-projektet og venligst stillet til rådighed for mig af Robert Peters og Norbert Nagel, stemmer med få undtagelser overens med **1438^{II}**. Der er muligvis tale om en koncept.

Til undersøgelsen har jeg så vidt muligt kun benyttet originaldiplomer. I nogle tilfælde har det dog været nødvendigt at bruge afskrifter. Her er der udelukkende tale om diplomer fra DK (se fortegnelsen over de mnt. diplomer fra DK). Afskrifterne er blevet benyttet, idet korpus ellers ville været blevet for lille. Det er umiddelbart et problem at bruge afskrifter, da de ganske som diplomatarierne udgør en fejlkilde i undersøgelsen, men i grunden kan også originaldiplomerne i en vis udstrækning anses for afskrifter. Jeg knytter her an til Christensen (1918: 21), som under henvisning til Bresslau (1912: 5) gør opmærksom på, at originaldiplomet meget ofte selv er en afskrift, idet der forud for selve diplommet er gået en kladde, *koncepten*. Christensen (1918: 21) gør i den forbindelse opmærksom på, at originaldiplomet og koncepten undertiden ikke er skrevet af samme person. Christensen skelner her mellem den person, som har skrevet koncepten, *diktatoren*, og den person, som har skrevet afskriften, *ingrossisten*. Undertiden er diktator og ingrossist samme person, men det er ofte meget vanskeligt at afgøre, om det ene eller det andet forhold er gældende. Hverken i diplomerne eller diplomatarierne angives det, om diktator og ingrossist er forskellige personer, endsige om originaldiplomet er blevet til på baggrund af en koncept.

De undersøgte diplomer har jeg som nævnt fundet i forskellige diplomatarier. Det drejer sig om *Diplomatarium Danicum*, *Diplomatarium Flensborgense*, *Diplomatarium Norvegicum*, *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*⁵, *Repertorium Diplomaticum Danici Mediævalis* samt *Urkundenbuch der Stadt Lübeck*. Også mindre diplomsamlinger såsom Styffes *Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver* (1864) og Stemanns *Beiträge zur Adelsgeschichte* (1869) er blevet benyttet. Enkelte diplomer har jeg fundet i tekstsamlinger, som ikke udelukkende indeholder diplomer, nemlig *Hanserecesse* og Reitzel-Nielsens *Danske Domme* (1978).

Diplomatiernes transskriptionsprincipper stemmer desværre ikke overens. Særligt de ældste diplomatarier er præget af de pågældende redaktørers ønske om at gøre diplomerne lettere at læse. Dette skyldes sikkert, at diplomatarierne som allerede nævnt primært var målrettet rets- og historieforskere. Derfor ses det i de ældste diplomatarier i større eller mindre grad, at der foretages ændringer i teksternes sproglige udtryk. Dette gælder primært interpunktionen og enkelte ortografiske træk såsom markering af stort begyndelsesbogstav. Således hedder det f.eks. i forordet til *Urkundenbuch der Stadt Lübeck* 1 (1843):

”Was das Verfahren beim Abdruck der einzelnen Urkunden betrifft, so ist unser Grundsatz: Genauigkeit aber nicht Peinlichkeit. Hiernach ist die alte Schreibung überall beibehalten worden, mit alleiniger Ausnahme, dass an Stelle des langen s ein kurzes gesetzt worden ist. Auch ist die ältere Interpunktion

---

⁵ Mähl (2008: 30) angiver, at han i en stikprøveundersøgelse har sammenlignet diplomer trykt i *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, Bd. 7, 8 og 9, med de originale håndskrifter. Mähl konkluderer på baggrund af stikprøveundersøgelsen, at der ikke er nævneværdig forskel mellem de trykte diplomer i dette diplomatarium og originalhåndskrifterne.

gegen die neuere vertauscht, und daher auch der auf ein Punktum folgende Buchstabe, wenn er ein kleiner war, in einen großen verwandelt worden." (UBStL 1: XII)

Undertiden er der også foretaget rettelser i teksterne, men disse rettelser markeres altid enten ved klammer [ ] eller ved anden skrifttype (se herom f.eks. UBStL 1: XII; RepDip 1: XV).

Diplomatarierne behandler også abbreviaturer i originalhåndskrifter forskelligt. Som oftest ses det i mnt. originalhåndskrifter, at nasaler og nasalforbindelser såsom *n*, *en*, *m*, *em* o.l. samt *r* og *er* forkortes. Desuden ses *de* i *unde* også ofte forkortet. Der findes mange flere abbreviaturer i mnt. originalhåndskrifter, men det ville føre for vidt at komme ind på flere i denne sammenhæng. For alle diplomatarierne gælder det, at originalhåndskrifternes abbreviaturer er opløst, men særligt i de ældre diplomatarier er det ikke angivet, hvornår abbreviaturerne er opløst. I de yngre diplomatarier er opløsningen af abbreviaturer derimod konsekvent angivet med kursivskrift e.l. Jeg har i denne afhandling valgt ikke at bibeholde de opløsningsangivelser, som findes i de yngre diplomatarier af to årsager. For det første ville det forvirre unødigt, om nogle diplomer var gengivet helt uden angivelse af abbreviaturopløsning, mens andre diplomer konsekvent var gengivet med angivelse af abbreviaturopløsning. For det andet ville bibeholdelsen af opløsningsangivelserne i diplomerne fra de yngre diplomatarier suggerere, at den syntaktiske undersøgelse foregik på et mere tekstnært og derfor mere videnskabeligt grundlag. Da de ældre diplomatarier som allerede nævnt ikke angiver abbreviaturopløsning, kan den syntaktiske analyse ikke foregå på et 'korrekt' grundlag. Derfor har jeg i denne afhandling helt undladt at angive, hvornår der er sket abbreviaturopløsning.

Endelig må der knyttes en kort bemærkning til spørgsmålet om, hvorvidt de lydhistoriske fænomener *gammel* og *ny længde* bør markeres i syntaktiske undersøgelser af mnt. eller ej. Der er forskellige holdninger til dette spørgsmål. Nogle mnt.-forskere såsom Mähl (2009, 2014) markerer konsekvent både gammel og ny længde i sine syntaksundersøgelser, mens andre mnt.-forskere såsom Mogensen (1992) kun markerer gammel længde. Derudover findes der mnt.-forskere, herunder bl.a. Rösler (1991, 1992, 1997 etc.), som hverken markerer gammel eller ny længde i deres syntaktiske undersøgelser af mnt. Jeg vil her følge Rösler, idet der efter min mening ikke findes noget argument for at markere de omtalte lydhistoriske fænomener i en undersøgelse af mnt. syntaks.

Hvad angår gengivelsen af overskrevne vokaler, følger jeg principperne for den digitale udgivelse af *Diplomatarium Danicum*. Dette betyder, at den overskrevne vokal skrives umiddelbart efter den nedenstående vokal, og at begge vokaler indrammes af klammer { }, f.eks. {oe} for *e skrevet over o* og {uo} for *o skrevet over u*. Denne notation er valgt af computertekniske årsager.

2.7. Empirisk undersøgelse af syntaktisk variation

Da undersøgelsen er af empirisk art, og da den viser, at der i nogle tilfælde findes variation mellem *LK* og *DK*, kan der opstilles forskellige forklaringshypoteser på grundlag af de empiriske resultater. Jeg knytter her an til Mähl (2014: 61), som gør opmærksom på, at der ved undersøgelser af denne art som udgangspunkt må tages højde for faktoren *tilfældighed* som en forklaring på den syntaktiske variation. Undersøgelsesresultaterne kan nemlig være tilfældige. Ved hjælp af den såkaldte *chi-square*- eller *chi i anden-test* (χ^2), som bl.a. beskrives af Hatch & Farhady (1982: 165ff.) og Mähl (2014: 61–62), kan man imidlertid afgøre, om den såkaldte *nulhypotese* kan be- eller afkræftes. Såfremt nulhypotesen kan bekræftes, skyldes undersøgelsesresultatet en tilfældighed. Derimod skyldes den syntaktiske variation ikke en tilfældighed, hvis nulhypotesen kan afkræftes. Normalt regnes i sprogvidenskabelige undersøgelser med et *signifikansniveau*, dvs. den øvre grænse for signifikans, på 5% (se bl.a. Mähl 2014: 62). Undertiden regnes også med et *tendensniveau*, dvs. den øvre grænse for tendentiell forskel, på 10%. Når *chi-square*-testens *p*-værdi – *p* står for *probability of error* – er mindre end 5% ($p > 0,05$), er de frekventielle forskelle signifikante. Når *chi-square*-testens *p*-værdi er mindre end 10% ($p > 0,10$), er frekvensforskellene tendentielle. Såfremt frekvensforskellene er signifikante, må variationen have en anden årsag end tilfældighed, og det er da berettiget at give andre forklaringer på variationen. Såfremt frekvensforskellene kun kan siges at være tendentielle, skyldes frekvensforskellene muligvis en anden årsag end tilfældighed, men fortolkningen bliver mere usikker. Ved tendentielle frekvensforskelle skal man derfor være mere forsigtig med hensyn til fortolkningen, for man kommer let til at overfortolke undersøgelsesresultatet.

Her er *chi-square*-testen blevet benyttet, hvor det har været muligt. *Chi-square*-testen kan nemlig kun benyttes, når der er mindst fem belæg på varianterne af hver variabel (se Hatch & Farhady 1982: 170).

3. Den historiske baggrund

Hensigten med en historisk oversigt i en sprogvidenskabelig afhandling er med Mähls (2008: 20) ord ikke at give et fuldstændigt billede af den historiske situation. Derimod skal oversigten først og fremmest tjene som ramme for afhandlingen, idet den skal anskueliggøre de politiske, økonomiske og kulturelle forbindelser, der eksisterede mellem de forskellige aktører i det vestlige Østersøområde, herunder særligt i Danmark og Lübeck.

3.1. Middelnedertysk i det vestlige Østersøområde

I 1479 afsluttedes den mnt. oversættelse af *Sydrak* (AM 807, udg. af Jellinghaus 1904) i København. Værket er en *encyklopædi* i dialogform oversat fra mnl. til mnt., men oversætteren var efter alt at dømme dansk. Af værket fremgår det, at hans navn er *Andres Söffren*⁶ ('Anders Sørensen'). Der forekommer desuden enkelte danismer i teksten, og oversætteren danner af og til substantivernes pluralisformer forkert (jf. Jellinghaus 1904: 226–227). Det vides ikke med sikkerhed, om oversætteren var en dansk gejstlig, men han må i hvert fald have været fortrolig med både latin, glde., mnl. og mnt. Til sidst i den mnt. *Sydrak* findes en lille afslutningsbøn med en i denne sammenhæng interessant beskrivelse af 1400-tallets København. Denne bøn, som oversætteren efter alt at dømme selv har forfattet, begynder med en lovprisning af Gud. Efter lovprisningen følger oplysningen om, at oversættelsen er blevet til i København, og derefter følger beskrivelsen af byen København:

"To Copenhaven in der stat / Dar mennich werdet sat / Beyde van speyse unde van drank. / God de hebbe ewichliken dank." (Jellinghaus 1904: 212)

'I København i byen hvor mangen en mand bliver mæt både af mad og af drikke. Gud ham være tak i evighed.' (min oversættelse)

Desværre nævner oversætteren ikke de sproglige forhold i København, men Jellinghaus har sikkert ret, når han hævder, at oversætterens sprog er et eksempel på det mnt., som var i brug i Danmark og Nordtyskland i denne periode:

"In dem texte, welchen der dänische schreiber aus dem Niederländischen übertragen hat, dürfen wir die niederdeutsche sprache wieder suchen, wie sie im 14. [15., SMB.] jahrhundert in den Kopenhagener kreisen, die mittelniederdeutsch verstanden oder doch in Nordalbingien gebräuchlich war." (Jellinghaus 1904: 226)

---

⁶ Jellinghaus (1904: IX) gør opmærksom på, at det ikke har været muligt at spore oversætteren vha. palæografiske undersøgelser.

Dette, at en dansk person i 1400-tallets København var i stand til at oversætte det ganske omfangsrige værk fra mnl. til mnt., skyldes først og fremmest økonomiske, kulturelle og sociale udviklinger i det vestlige Østersøområde, som satte ind allerede i 1100-tallet, og som bevirkede, at mnt. længe inden oversættelsen af *Sydrak* blev *lingua franca* i Østersøområdet (jf. Winge 2009: 6). Taget de moderne nationale forhold i betragtning kunne man måske forledes til at tro, at der i Østersøområdet i middelalderen eksisterede et modsætningsforhold mellem på den ene side det nordiske, repræsenteret ved den danske kongemagt og Kalmarunionen, og på den anden side det nordtyske, repræsenteret ved hanseaterne og holstenerne, men et sådant modsætningsforhold er ifølge v. Brandt (1962) direkte ahistorisk. Ifølge v. Brandt (1962: 14) udgjorde det vestlige Østersøområde derimod et i social, økonomisk, politisk, kulturel og religiøs henseende hele:

”Wir haben es im Spätmittelalter [...] mit einem relativ einheitlichen Großraum rings um die Ostsee zu tun (dessen diplomatische und Verkehrssprache ja übrigens neben dem Lateinischen das Niederdeutsche war, dessen sich alle Beteiligten mit bezeichnender Unbefangenheit bedienten), den man überhaupt als Ganzes, nicht als Zweifrontengebilde sehen muß, wenn man die Vorgänge in ihm und auch den Anteil der Hansestädte an ihm verstehen will.” (v. Brandt 1962: 24)

Ifølge v. Brandt (1962) må man altså have dette for øje, når man som her forsøger at forstå de udviklinger, herunder den sproglige, som området gennemgik i middelalderen.

Jeg skal i den følgende historiske oversigt komme ind på to kilder til udbredelsen af mnt. i det vestlige Østersøområde, herunder også Danmark, for det første Lübeck og Hanseforbundet, for det andet holstenerne.

3.2. Lübeck og Hanseforbundet

Udbredelsen af mnt. i Østersøområdet, herunder i Danmark, skal ses i sammenhæng med etableringen af Hanseforbundet (se bl.a. også Mähl 2008: 11; Winge 2009: 1). Allerede i 1100-tallet begyndte købmænd fra de gamle saksiske områder vest for Elben at slå sig ned langs Østersøens syd- og østkyst. Disse nedertysktalende købmænd var drevet af et ønske om at etablere nye handelspladser i Østersøområdet, dvs. økonomisk ekspansion (jf. Winge 2009: 1). Dels grundlagde købmændene nye handelspladser, dels slog de sig ned ved allerede eksisterende slavisk-skandinaviske og baltiske handelspladser såsom Stralsund, Danzig og Dorpat (Hammel-Kiesow 2002: 34). Hurtigt voksede handelspladserne sig til store hansestæder. I modsætning til de nordiske købmænd, som fra gammel tid havde handlet med små varepartier af høj værdi (jf. bl.a. Kjersgaard 1980: 46–47), handlede hanseaterne i særdeleshed med grovvarer såsom korn, tømmer og tjære:

”I den store økonomiske sammenhæng spillede Danmark imidlertid fundamentalt en passiv rolle. Fra 1200-tallet og fremefter blev kraftcentret i Østersøens økonomi det forbund af nordtyske handelsbyer man kalder hansestæderne, frie byer med selvstyre i forhold til de omgivende fyrstendømmer. Baggrunden for deres virksomhed var den tyske kolonisation af hele den sydlige østersøkyst der åbnede dette frugtbare område for økonomisk udnyttelse. Byer grundlagdes og snart inddrog tyske købmænd Norden i handelsruter der endte i Vesteuropa.” (Albrechtsen 1997: 37)

Handlen med salt fra Lüneburg⁷, som Lübeck havde monopol på, og sild fra Østersøen på de store handelsmarkeder i Skandinavien var særligt vigtig for hanseaterne (jf. Albrechtsen 1997: 37–38; Hammel-Kiesow 2002: 35; Winge 2009: 1). Skanørmarkedet, som omtales første gang omkring år 1200, er sandsynligvis det første og vel nok også bedst kendte. Her opkøbte og nedsaltede hanseaterne sild for siden at eksportere dem til Central- og Sydeuropa (jf. Kjersgaard 1980: 50; Hørby 1989: 66ff.).

Handlen i Østersøområdet var fra første færd lukrativ, og derfor fik mange hanseater mod på at prøve lykken i det fremmede. Indvandringen til de nye hansestæder blev desuden ledsaget af en massiv indvandring til landdistrikterne i de oprindeligt slaviske og baltiske områder. Denne bevægelse fra vest mod øst betegnes i tysk sproghistorie med termen *Ostkolonisation* (jf. bl.a. Sanders 1982: 49). Den voldsomme indvandring affødte et stadig stigende behov for forvaltning. Latin var indtil slutningen af 1300-tallet forvaltnings sproget i hansestæderne, men de mange tilflyttere samt manglende latinkundskaber blandt købmændene i almindelighed bevirkede ifølge Winge (2009: 1–2), at forvaltnings sproget i hansestædernes kancellier skiftede fra latin til mnt. Mange af hansestæderne i Østersøområdet blev store, men ingen overgik dog Lübeck i størrelse og magt:

”Lübeck blev i datiden anset for »hansaens hoved«. Det ytrede sig ved at denne by havde de mest vidtgående privilegier, og det var den der indkaldte til delegeretforsamlinger, de såkaldte hansedage.” (Albrechtsen 1997: 37)

I Lübeck havde der fra slutningen af 1200-tallet udviklet sig en vis skrivetradition på nordnedsaksisk grundlag (jf. bl.a. Peters 2012: 351ff.). Flere forskere, herunder Winge (2009), mener, at dette lybske mnt. i slutningen af 1300-tallet udviklede sig til et overregionalt administrationssprog i alle hansestæderne langs Østersøen grundet Lübecks økonomiske og politiske førerstilling i Hanseforbundet:

---

⁷ Jeg har ikke fulgt et egentligt princip med hensyn til de historiske stednavnes stavemåde. I de tilfælde, hvor et stednavn er angivet i *Retskrivningsordbogen* med kun én stavemåde, f.eks. Malmø, har jeg benyttet denne. Her er der oftest tale om lokaliteter, som historisk har hængt sammen med Danmark på den ene eller anden måde, f.eks. Holsten, Slesvig og Flensborg. I de tilfælde, hvor et stednavn er angivet med flere stavemåder, f.eks. Lübeck over for Lybæk, har jeg benyttet den stavemåde, som forekom mig at være mest almindelig – i dette tilfælde Lübeck. I de tilfælde, hvor stednavnet ikke er angivet i *Retskrivningsordbogen*, har jeg benyttet den stavemåde, som efter min mening bedst viser, at der er tale om et historisk område, f.eks. Vestfalen i stedet for Westfalen, Saksen i stedet for Sachsen, Danzig i stedet for Gdansk.

”Bis ins 14. Jahrhundert schrieben die städtischen Kanzleien im ganzen Raum unter sich Latein, da aber nicht alle städtischen Bewohner Lateinkenntnisse hatten, wechselte man hier wie vielerorts in Europa zur Volkssprache. In den mehrsp[r]achigen Hansestädten übernahm das Mittelniederdeutsche, das in Lübeck bereits eine gewisse Schreibtradition entwickelt hatte, die Rolle als Geschäftssprache der Hanse und wurde damit die Lingua franca des Nordens.” (Winge 2009: 2)

Denne udbredelse af lybsk mnt. til de andre hansestæder i Østersøområdet forklares af flere forskere med, at Lübeck mellem hansedagene, Hanseforbundets højeste ledelses- og beslutningsorgan, af mnt. *dach* (‘forhandlingsmøde’), varetog hele Hanseforbundets skriftlige forvaltning. Således blev bl.a. traktater, recesser og afskrifter af div. dokumenter udfærdiget i *LK* og siden sendt til de enkelte hansestæder:

”Um 1370 war das Schriftwesen der Hanse zum lübischen Mittelniederdeutsch übergegangen. Lübeck, auch im 15. Jahrhundert die politisch wie ökonomisch führende Stadt des Hansebundes, hatte seine Leitung zwischen den Hansetagen inne. Daher wurde ein Großteil des hansischen Schriftverkehrs – Verträge, Städtekorrespondenz, Rezesse – von den Schreibern der Lübecker Ratskanzlei geführt und infolgedessen in lübischem Mittelniederdeutsch abgefasst.” (Peters 2012: 358)

Det er imidlertid meget omdiskuteret, om der overhovedet eksisterede en overregional norm i det mnt. sprogområde. Peters (1995) kalder eksplicit antagelsen om den lybske norm for en myte. I kap. 4 vil normdiskussionen blive behandlet nærmere.

De hanseatiske købmænd nøjedes ikke med at slå sig ned i de oprindeligt slaviske og baltiske områder langs Østersøen. Allerede fra omkring år 1200 og fremefter oplevede Skandinavien en fredelig og umærkelig, men ikke desto mindre stor indvandring af nordtyskere (jf. f.eks. Hoffmann 1989/1990: 49–50; Hørby 1989: 316; Lauring 1968[1998]: 73; Jørgensen 2014: 38). Ifølge Hørby (1989) orienterede Danmark sig fra den allertidligste tid primært mod Lübeck og de såkaldte *vendiske stæder* (se kap. 4), som stod i direkte forbindelse med netop Lübeck. På den måde havde Danmark en direkte berøringsflade med Lübeck og det nordnedsaksiske område:

”Det var Lübeck og de vendiske stæder der stod Danmark nærmest. I Lübeck havde Valdemar Sejrs en lang tid været byherre, og Lübecks interesser i det danske handelsliv var allerede ved 1280’ernes begyndelse store.” (Hørby 1989: 138)

Derfor var det ifølge Albrechtsen (1997) også helt naturligt, at købmænd og håndværkere rejste til Danmark for at opholde sig i kortere eller længere perioder:

”En indvandring af særlig betydning var de mange hanseatiske købmænd og håndværkere som kom til danske byer, navnlig Malmø og København, og her tog midlertidigt ophold som gæster og »liggere«, eller

permanent erhvervede sig hus og borgerskab. De kom til byer der på flere måder kom til at ligne deres egne som centre [sic] for handel og håndværk." (Albrechtsen 1997: 42–43)

På baggrund af Roskildebispens jordebog for København 1377 må man slutte, at indvandringen i 1300-tallet har været massiv og varig, idet den viser, at omkring en fjerdedel af husejerne i København havde nedertyske navne (jf. f.eks. Jexlev 1978b: 50; Kjersgaard 1980: 108–109). De oversigter over personer og personnavne, som findes som bilag til Enemarks (1971) studier af danske toldregnskaber fra perioden 1508 til 1524, giver på samme måde et udmærket indblik i, hvor omfattende indvandringen fra Nordtyskland i senmiddelalderen var. Her findes også et væld af nedertyske personnavne (jf. også Jørgensen 2014: 38). De nedertysktalende indvandrere, primært købmænd og håndværkere (jf. bl.a. Pagel 1983: 43; Winge 1992: 42), udgjorde ifølge Mähl (2012b) allerede tidligt i udviklingen en nordtysk overklasse i de skandinaviske byer:

"Infolge der deutschen Einwanderung waren die skandinavischen Städte – wie die meisten Ostseestädte im Mittelalter – kulturell und sprachlich sehr heterogen. Die Norddeutschen bildeten eine wirtschaftlich und sozial führende Oberschicht in der Stadt mit engen Beziehungen zu Verwandten und Freunden im ganzen Ostseeraum." (Mähl 2012b: 625)

Det står således klart, at der fandtes en nordtysk overklasse i de skandinaviske byer, men det vides ikke, om den nordtyske overklasse og f.eks. den danske overklasse i byerne talte mnt. med hinanden, eller om de talte hver sit sprog ved f.eks. semikommunikation. Begge dele kan have foreligget. Endelig er det muligt, at de nordtyske indvandrere og deres børn tilegnede sig et nordisk sprog, f.eks. dansk. Mähl (2012b) gør opmærksom på, at Stockholms tænkebøger viser, at der i 1400-tallet blev indgået mange ægteskaber mellem indvandrede nordtyskere og svenskere i Stockholm. Dette gælder uden tvivl også for andre skandinaviske byer, og på den baggrund synes grænsen mellem indfødt og indvandret – i hvert fald hvad angår medlemmerne af byernes overklasse – at være blevet udvisket i løbet af middelalderen (jf. også Dahlerup 1989: 326; Mähl 2012b: 625). Desuden udførte nedertysktalende indvandrere fra slutningen af 1300-tallet forskellige forvaltningsopgaver i de skandinaviske byer, herunder for byernes gilder og lav (jf. Kjersgaard 1980: 125; Winge 1992: 61ff., 2009: 2; Nedkvitne 2012: 20; Mähl 2012b: 624). Olesen (2000a) bemærker, at selve byrådsinstitutionen med dens rådsherrer – eller rådmænd, om man vil – og borgmestre (lat. *consules* og *proconsules*) blev overtaget direkte fra det hanseatiske Nordtyskland omkring midten af 1200-tallet:

"[...] der deutsche Einfluß [läßt sich] auch institutionell dokumentieren. Zum Beispiel durch die Entwicklung eines speziellen Stadtrats, der den Bürger nach und nach den entscheidenden [sic] Einfluß auf die Stadtverwaltung gab und ihre Position innerhalb der Ständegesellschaft stärkte. Diese Institution wurde direkt von der deutschen Stadtverfassung übernommen." (Olesen 2000a: 139)

Skautrup (1947: 4) skriver, at byer som København, Malmø og Aalborg i senmiddelalderen havde adskillige mnt.-sprogede⁸ borgmestre og rådmænd. I den sammenhæng nævner Olesen (2000a: 141-142), at også Roskilde, Slagelse og Ribe havde tyske byrådsmedlemmer, samt at den stærke nordtyske indflydelse på de danske byråd kan ses ved, at f.eks. byrådene i Malmø og København benyttede segl med mnt. påskrift. Winge (1992: 62-63) skriver, at byrådene i København, Randers og Aalborg i midten af 1400-tallet udstedte diplomer på mnt. Endvidere nævner Winge et antal skråer fra danske byer, der var skrevet på mnt. Det gælder den ældste skrå for det tyske kompagni i København, egt. gildet for alle hansekøbmænd i København (mnt. *alle de gemeyne kopman vth den dudieschen steden to Copenhauen*) fra 1382 (KjødDip I/81: 119ff.; desuden Nyrop I: 536ff.), det københavnske guldsmedelavs skrå fra 1429 (KjødDip II/37: 52ff.; se desuden Winge 1992: 65) samt skråen for det såkaldte *Elende Lav* (mnt. *dat elende lach*) i Odense fra 1435 (Landsarkivet for Fyn, nr. B54 [1435.02.14], se desuden Nyrop I: 182ff.).

Den meget omfattende kontakt mellem indvandrede nordtyskere og skandinaver spores endnu i de moderne nordiske sprog i form af de mange mnt. ord (jf. f.eks. Marquardsen 1908: 405ff.; Skautrup 1947: 102ff.) samt præ- og suffikser, f.eks. *be-*, *for-*, *-hed*, *-skab* og *-agtig*, som er blevet optaget i de nordiske sprog i netop denne periode (jf. f.eks. Skautrup 1947: 82ff.; Winge 1992: 19-21; Diercks 1993: 161ff.; Mähl 2012: 625).

Kjersgaard (1980: 140) o.a. antager, at 1400-tallets københavnsk var et *forrygende kaudervælsk* grundet den store kontakt mellem mnt. og gl. Imidlertid argumenterer Braunmüller (1993b) imod forestillingen om 1400-tallets sprog i København som et miskmask af gl. og mnt., idet han gør opmærksom på, at der netop ikke blev etableret et nordisk-mnt. blandingssprog med megen interferens, et såkaldt *interlanguage*. Derimod skete der ifølge Braunmüller (1993b: 143) en typologisk videreudvikling af de skandinaviske sprog, bl.a. ved optagelse af byggeelementer fra mnt. Pedersen (1999) kommer også ind på dette forhold, idet hun beskæftiger sig med genusforenkling i 1400- og 1500-tallets København blandt tilflyttere fra Sjælland, Skåne og Nordtyskland. Ifølge Pedersen er genusforenklingen efter alt at dømme et resultat af optagelsen af mnt. elementer i dansk. Ifølge Winge (2009: 3) spillede det i denne sammenhæng en stor rolle, at de nordtyske købmænd tilhørte overklassen i de skandinaviske byer. I kraft af deres høje status blev mnt. i Skandinavien nemlig et prestigesprog og på den måde også eftertragtet at benytte sig af i større eller mindre udstrækning:

“Die deutschen Kaufleute bildeten die Oberschicht, und ihre Sprache hatte Prestige. Somit war eine Motivation bei den Einheimischen vorhanden, die Sprache, wenn nicht zu erlernen, so doch zu verstehen und Wörter und Wendungen aus der Prestigesprache zu übernehmen.” (Winge 2009:3)

---

⁸ Skautrup (1947: 4) omtaler dem noget upræcist som *tyske*, men han angiver samtidig, at de fleste stammede fra Lübeck, Saksen og Vestfalen. Af den årsag antager jeg, at de var mnt.-sprogede.

Mähl (2012b: 625) gør i denne forbindelse opmærksom på, at forskningen endnu ikke har kunnet kortlægge fuldstændigt, hvordan kommunikationen mellem skandinaver og nordtyskere foregik. Både Braunmüller (1995a: 14ff.), Marold (1996: 34–35) og Mähl (2012b: 625–626) oplister forskellige teser om bilingualisme, semikommunikation og pidginsprog, som imidlertid ikke skal behandles her.

3.3. Holstenerne

Udbredelsen af mnt. til Danmark skal også ses i sammenhæng med udviklinger i Holsten, som bl.a. resulterede i, at mange holstenerne, som ikke havde med Hanseforbundet at gøre, indvandrede til landet allerede fra omkring år 1200. Indvandringen fra Holsten satte for alvor ind i starten af 1300-tallet (jf. bl.a. Gregersen 1974: 66; Winge 1992: 33–35; Nedkvitne 2012: 26):

“At the beginning of the 14th century most of Denmark was pledged to the Count of Holstein. During this period German-speaking nobles won prominent positions in the state administration, at court and among merchants and craftsmen (Poulsen 2008, pp. 130, 134; cf. Braunmüller 1993, p. 16).” (Nedkvitne 2012: 26–27)

Indvandringen fra Holsten skyldtes særligt statsfallitten under Christoffer 2., den deraf følgende pantsættelse af riget til de holstenske grever Gerhard 3., også kaldet *Grev Gert* eller *den kullede greve*, og Johan 3. (jf. Arup 1932: 77; Hørby 1989: 195; Engelbrecht 1993: 45; Lauring 1968[1998]: 89; Nedkvitne 2012: 26).

Holsten, det historiske område beliggende mellem Ejderen og Elben, var igennem det meste af middelalderen et grevskab i det Tysk–Romerske Rige. Det vil føre for vidt at forklare det middelalderlige Holstens politisk-administrative historie i enkeltheder (se hertil Lange 2003: 110ff.), men det skal nævnes, at området var katebald mellem saksiske hertuger, den danske kongemagt og forskellige holstenske adelsslægter med et dertilhørende utal af arveberettigede slægtslinjer, frem for alt den schauenborgske slægt, som både Gerhard 3. og Valdemar 3. tilhørte. Også i hertugdømmet Slesvig/Sønderjylland⁹ havde schauenborgerne stor indflydelse. I 1386 blev hertugdømmet Slesvig givet til schauenborgeren Gerhard 6. af Holsten som arveligt fanelen af Margrete 1., hvorved schauenborgerne også blev danske hertuger. Ved den sidste schauenborger grev Adolf 8. af Holstens død i 1459 valgtes Christian 1. til greve af Holsten af de

---

⁹ Der er blandt historikerne ikke konsensus om, hvilket udtryk der skal bruges om dette hertugdømme. De fleste historikere benytter udtrykket *hertugdømmet Slesvig*, mens enkelte historikere benytter det mere danskklingende udtryk *hertugdømmet Sønderjylland*. Derudover bruger nogle såsom Schlaber (2007) det neutrale udtryk *hertugdømmet Slesvig/Sønderjylland*. Af pladshensyn vil jeg i det følgende kun benytte mig af udtrykket *hertugdømmet Slesvig*, idet jeg samtidig bemærker, at jeg lige så godt kunne have benyttet de andre betegnelser. Betegnelsen *Sønderjylland* alene for Nordslesvig er derimod af moderne dato og må derfor ikke forveksles med en betegnelse såsom *hertugdømmet Sønderjylland*.

holstenske stormænd 1460 i Ribe.¹⁰ På den måde blev den danske konge også hertug i det Tysk-Romerske Rige, da Holsten i 1474 blev ophøjet til hertugdømme.

Som forklaring på holstenernes fremtrædende position i Danmark i første halvdel af 1300-tallet nævner både Gregersen (1974: 68) og Albrechtsen (1997: 41), at den holstenske adel var meget kapitalstærk. Dette skyldtes det indbringende holstenske landbrug, særligt kvægopdræt og udnyttelsen af de koloniserede, oprindeligt slaviske område i Østholsten (jf. Gregersen 1974: 68) og den deraf følgende handel med hansestæderne. Gregersen påpeger desuden, at de årelange indtægter af lejetroppetjeneste styrkede den holstenske økonomi væsentligt. Endelig mener Gregersen (1974: 67–68), at også den europæiske landbrugskrise samt Den sorte Død gjorde det let for de holstenske stormænd at komme i besiddelse af jordejendom i hertugdømmet Slesvig igennem hele 1300-tallet. Som Gregersen kort bemærker, var der jord nok til rådighed. Det er i denne sammenhæng værd at bemærke, at holsternerne primært indvandrede til de danske landområder, og at de derfor havde en større indflydelse i disse områder end i de danske byer, hvortil primært hanseaterne indvandrede.

I 1326 blev Christoffer 2. fordrevet fra landet, og derefter kunne Gerhard 3. og de andre holstenske panthavere indsætte Valdemar 3. som konge. Tiden fra Valdemar 3.s kongeindsættelse¹¹ til Niels Ebbesens mord på Gerhard 3. i 1340 kaldes derfor ofte for *holstenervældet* (jf. f.eks. Skyum-Nielsen 1994: 237ff.). I denne periode regerede Gerhard 3. landet som rigsforstander m.m. Da der efter Christoffer 2.s død ikke blev udnævnt en ny konge, kunne de holstenske grever i 1330'erne opdele landet imellem sig (jf. bl.a. Hørby 1989: 316; Hammel-Kiesow & Pelc 2003: 118). Imidlertid stod de i dyb gæld til andre holstenske adelige. Greverne havde nemlig været nødt til at sikre deres ekspansive politik i Danmark med en stående hær af holstenske adelige og lejesoldater. Hæren var blevet betalt med frasalg og nye pantsættelser af grevernes danske besiddelser til andre holstenske stormænd (jf. bl.a. Hammel-Kiesow & Pelc 2003: 118). De danske besiddelser blev derfor fordelt mellem holstenske underpanthavere, hvorved der inden for kort tid kom til at sidde holstenske stormænd som hovedsmænd på alle danske slotslen (jf. desuden Gregersen 1974: 70; Hørby 1989: 195).¹² Ifølge Lerdam (1996: 27) blev en stor del af holstenerne tilbage i Danmark efter afviklingen af holstenervældet, hvor de ganske uproblematisk indgik i den danske adel (jf. desuden Gregersen 1974: 73, 79; Albrechtsen 1997: 41). Således var omkring halvdelen af alle lensmænd i sidste halvdel af 1300-tallet af

---

¹⁰ Christian 1. var i 1448 blevet konge af Danmark på Adolf 8.s opfordring, da Adolf 8., Christian 1.s morbror, ikke selv ønskede at blive valgt til konge af Danmark.

¹¹ Undertiden regnes fra Christoffer 2.s genindsættelse i 1329, jf. Arup (1932: 90).

¹² De holstenske stormænd, som blev underpanthavere i Danmark, havde i vid udstrækning allerede besiddelser i hertugdømmet Slesvig, og de kunne nu etablere sig med i det mindste en slægtsgren i Danmark. Gregersen (1974) bringer en oversigt over alle holstenske stormænd i det sønderjyske område i årene 1325 til 1350. Navnegalleriet, som bl.a. omfatter slægterne *Lembek*, *Wulf*, *Reventlow*, *Sehested*, *Rantzau*, *Pogwisch* og *Ahlefeldt*, efterlader med Gregersens (1974: 70) ord ingen tvivl om, hvilken strømretning der allerede så tidligt var blevet den fremherskende.

nordtysk, primært holstensk, afstamning (jf. Lerdam 1996: 28). Ifølge Albrechtsen (1997: 135) skyldtes dette, at de holstenske stormænd var mere anvendelige for kongen. Grundet deres manglende slægts- og godsbaggrund i landet var de nemlig helt afhængige af kongemagten. Derimod stod de danske højadelsslægter i højere grad i et modsætningsforhold til kongemagten på grund af deres store magt og regionale særinteresser. Lerdam (1996) konkluderer det samme i sin undersøgelse:

”[...] samtidig må ansættelsen af udenlandske høvedsmænd (ligesom brugen af lavadelige danske) ses som et middel fra kongemagtens side til at sikre sig loyale medarbejdere, som var uafhængige af den magtfulde danske højadel.” (Lerdam 1996: 29)

Det er således karakteristisk for den danske kongemagt i anden halvdel af 1300-tallet og for så vidt også i første halvdel af 1400-tallet, at den ikke fulgte noget nationalstatsligt princip. Ifølge v. Brandt (1962: 31) agerede kongemagten *prænationalt*. Gregersen (1974: 75–77), der ligeledes behandler de mange holstenske stormænd, som Valdemar 4. Atterdag benyttede sig af i sin regeringstid, konkluderer, at kongen hverken kan rises eller roses for at have ført en national kamp i moderne forstand med hensyn til de stormænd, som var kommet ind i kongeriget. Som et produkt af middelalderen tænkte kongemagten omkring år 1400 ikke i nationale kategorier, f.eks. *dansk* vs. *tysk*, men derimod i standskategorier, f.eks. *konge* vs. *adel*. Derfor benyttede den sig af den nye holstenske adel i dens forsøg på at stække den gamle danske højadel, som potentielt udgjorde en fare for kongemagten (jf. desuden Enemark 1979: 24).

Man ved ikke meget om de sproglige konsekvenser af denne udvikling, men den store tilstedeværelse af holstenere på de danske borge samt deres forvaltning af landet i det hele taget har sikkert bevirket en større udbredelse af mnt. i Danmark. Således kan man med Nedkvitne (2012) argumentere for, at den sprogforandring, som udbredelsen af mnt. i Danmark udgjorde, hang sammen med de nye magtforhold, herunder de holstenske magthaveres direkte forvaltning af landet:

”Language change is not only determined by voluntary oral imitation of prestigious models, but also by power relations.” (Nedkvitne 2012: 35)

Særligt i hertugdømmet Slesvig sås det, at den holstenske forvaltning også indebar en udbredelse af mnt. terminologi til dette område. Albrechtsen (1996: 75) skriver, at Sønderjylland i løbet af 1300-tallet oplevede en udvikling, der førte det ud af det danske kongerige og ind i en union med Holsten, hvorfor navnet Slesvig i stedet for Sønderjylland også blev stadig mere almindeligt. Braunmüller & Diercks (1993) opmærksom på, at mnt. på den måde allerede længe inden 1400-tallet havde etableret sig som et sprog for de øverste samfundslag, herunder adelen i Danmark, hvorfor mnt. må være blevet opfattet som

prestigesprog, ikke blot fordi det var hansekøbmændenes sprog, men også fordi det i stort omfang var adelens sprog:

”Der Einfluß, den das Niederdeutsche durch die holsteinischen Adligen und den Gebrauch der niederdeutschen Sprache am Hofe vom 15. Jh. an gewinnt, kann wohl kaum überschätzt werden.”

(Braunmüller & Diercks 1993: 16)

Den nationale historieskrivning har forsøgt at forklare de mange bondeoprør, som fandt sted under holstenervældet, som nationale oprør mod en fremmed og undertrykkende besættelsesmagt. Ifølge Hørby (1989) var dette imidlertid ikke tilfældet:

”Der er ikke grundlag for at betegne holstenervældet i Danmark som et rædselsregimente, selv om der dengang og senere har foreligget mange nationalt begrundede tilskyndelser til det. Snarere gælder det at greverne – netop af hensyn til de meget store økonomiske interesser de selv og deres undergivne havde på spil – i vidt omfang respekterede hævdevundne danske traditioner og retspraksis.” (Hørby 1989: 196)

Ikke desto mindre var første halvdel af 1300-tallet med dets kongeløse periode og holstenervælde præget af megen uro. Fra slutningen af 1320'erne og fremefter udbrød der flere oprør i landet, først på Sjælland i 1328, året efter i Jylland, 1332 i Skåne. Uroen kulminerede i Nørrejylland, da Niels Ebbesen myrdede Gerhard 3. i 1340. Derefter var Danmark præget af Valdemar Atterdags forsøg på at genskabe kongens magt over riget. Mnt. var allerede da fast forankret i Danmark, og det ses da heller ikke, at den nye konge forsøgte at trænge dette sprog tilbage, om end han stod i opposition til både holstenerne og lübeckerne.

4. Den lybske norm – virkelighed eller myte?

Hanseforbundet bestod fra midten af 1200-tallet af tre regionale grupper. I vest lå de *nederlandske* og *vestfalske stæder*. I øst lå de *pommerske*, *gotlandsk-livlandske* og *preussiske stæder*. Kernen i Hanseforbundet udgjordes imidlertid af de *vendiske stæder*, som ud over Lübeck bestod af Wismar, Rostock, Hamborg, Stralsund og Greifswald (se desuden Dollinger 1989: 156ff.; Hørby 1989: 137; Hammel-Kiesow 2002: 77). Lübeck indtog som tidligere nævnt en førerstilling i Hanseforbundet, hvilket skyldtes den handelsmæssigt gunstige placering mellem Nord- og Østersøen. Da Lübeck udgjorde et forbindelsesled mellem Øst- og Vesteuropa (Dollinger 1989: 157), og da Hanseforbundet i midten af 1300-tallet fik en fastere organisationsform som følge af en større politisering af forbundet – i tysk historieforskning kaldes Hanseforbundet i denne periode for *Städtehanse* (Hammel-Kiesow 2002: 64) –, koncentreredes forvaltningen af Hanseforbundet ganske naturligt i Lübeck.

4.1. Pro et contra

Spørgsmålet er i denne forbindelse, om Lübecks førerstilling og koncentrationen af Hanseforbundets forvaltning i Lübeck også bevirkede, at Lübecks mnt. skriftsprog udbredtes til andre egne af det mnt. sprogområde, altså om lybsk mnt. udviklede sig til en skriftsprogsnorm, som man rettede sig efter andre steder i Nordeuropa. Som tidligere nævnt er der ikke enighed om dette spørgsmål, og jeg skal i det følgende redegøre for denne uenighed.

Diskussionen blandt mnt.-forskere om, hvorvidt lybsk mnt. kan karakteriseres som en skriftsprogsnorm eller ej, har varet i flere årtier. Ifølge Stellmacher (1990) argumenterer modstanderne af tesen om den lybske norm for eksistensen af flere forskellige mindre udviklede regionale mnt. skriftsprog, mens tilhængerne af tesen om den lybske norm argumenterer for ét fælles standardiseret skriftsprog:

„Die Bewertung der lübischen Ausgleichs- und Einheitssprache wird in der nd. Sprachgeschichte nicht einheitlich vorgenommen. Auffassungen von einer „tendenziellen Schriftsprachlichkeit“ (also Verschiedenheit) stehen andere gegenüber, die an der Einheit der mnd. Schriftsprache festhalten.“
(Stellmacher 1990: 42)

Her skal jeg desuden henvise til Peters (1995), som redegør for diskussionen om den lybske norm frem til midten af 1990'erne. Lige siden starten af 1900-tallet har mnt.-forskere fremført den tese, at lybsk mnt. var en skriftsprogsnorm, der i senmiddelalderen dækkede hele det mnt. sprogområde. Forestillingen om den lybske skriftsprogsnorm (på tysk hhv. *die Lübecker Norm* eller *die lübische Norm*) bygger grundlæggende på den antagelse, at der i løbet af 1300-tallet dannedes en fastere skriveusus i Lübeck, som i kraft af Lübecks

ledende rolle i Hanseforbundet bredte sig til resten af det mnt. sprogområde i anden halvdel af 1300-tallet. De forskellige regionale skriftsprog i tidlig mnt. tid, som var opstået i Nordtyskland i 1200- og starten af 1300-tallet, nemlig *nordnederlandsk*, *østfalsk*, *vestfalsk* og *sydmærkisk* (se fig. 1), blev henimod slutningen af 1300-tallet trængt tilbage af Lübecks mnt. skriftsprog.

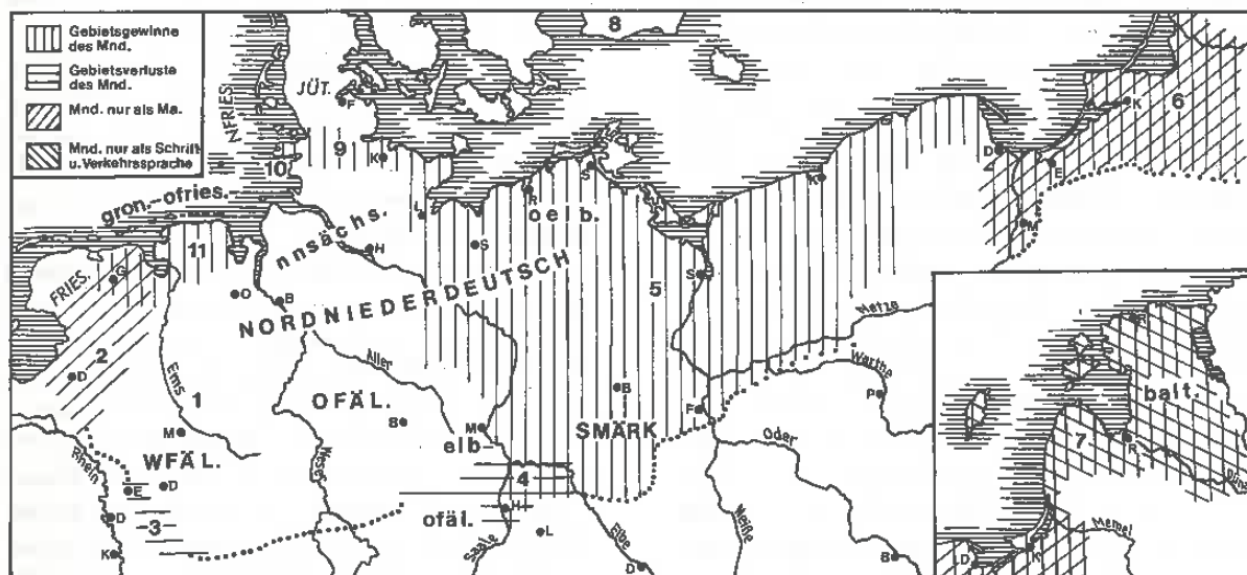

Fig. 1: Det mnt. sprogområde med dets fire overordnede dialektområder (fra Peters 1985a: 1215).

Peters (1995) skriver, at de tidlige regionale skriftsprog på den måde mistede deres regionale særtræk:

”Diese sog. „lübische Norm“ hat sich dann im nd. Sprachgebiet ausgebreitet und die Formen der frühmnd. regionalen Schreibsprachen zurückgedrängt.” (Peters 1995: 199)

Peters (1995) skriver imidlertid ikke eksplicit, hvad han forstår ved udtrykket *de regionale skriftsprogs former*, men det fremgår af artiklen, at der primært er tale om fonetisk-grafematiske og morfologiske former. Repræsentanterne for tesen om lybsk mnt. som overregional skriftsprogsnorm i det mnt. sprogområde er bl.a. Borchling (1906, 1927, 1928, 1938), Lasch (1914, 1925), Foerste (1949), (Sanders 1982: 138ff.), Bischoff (1983), Stellmacher (1990), Winge (1995), Braunmüller (1995a), Peters (1985a, 1985b, 1985c, 2012) og Langer (2003). Flere mnt.-forskere kunne nævnes her, men det ville føre for vidt at behandle alle i denne summariske gennemgang af diskussionen.

Ofte sidestilles det lybske skriftsprog med moderne regulerede skriftsprog, uden at de pågældende mnt.-forskere eksplicit angiver, på hvilke sproglige niveauer ligheden består. Imidlertid behandler tilhængerne af tesen om den lybske skriftsprogsnorm i lighed med Peters (1995) næsten udelukkende det fonetisk-grafematiske og morfologiske niveau i mnt. tekster. Af den årsag kan man nok antage, at disse

mnt.-forskere samtidig mener, at undersøgelser af de førnævnte sproglige niveauer vil kunne give svar på, om en bestemt skriver fraviger fra eller overholder den lybske skriftsprogsnorm. Om end ingen af tilhængerne af tesen om den lybsk skriftsprogsnorm eksplicit skriver, hvad de forstår ved udtrykket skriftsprogsnorm, skal udtrykket – særligt med hensyn til det fonetisk-grafematiske niveau – efter alt at dømme forstås på den måde, at samme ord skrives tilnærmelsesvis ens hver gang. Helt ekstraordinært findes dette forklaret eksplicit hos Peters (2003), idet han giver en kort definition af begreberne *normering* og *udligning* (ty. *Ausgleich*):

”Normierung bzw. Ausgleich ist ein Prozess, bei dem von mehreren Varianten nur eine übrig bleibt oder bei dem eine neue Variante eine vorhandene ersetzt. Hierbei wird oft das Stadium des Variantenausbaus durchschritten, d.h. die alte und die neue Variante existieren nebeneinander. Beide Möglichkeiten führen in einer Stadtsprache zu einer neuen Variantenkombination.” (Peters 2003: 431)

Den lybske norm må således forstås som et sæt af varianter, som enten udkonkurrerer eller erstatter andre varianter i et givent mnt. skriftsprog.

Peters (1995: 199ff.) gør imidlertid opmærksom på, at flere mnt.-forskere, herunder Lübben (1882), i slutningen af 1800-tallet rent faktisk afviste forestillingen om et overregionalt skriftsprog på basis af lybsk mnt. i hele det mnt. sprogområde:

”Eine ideale Schriftsprache, losgelöst von aller und jeder Lokalfärbung hat es indes nirgends und nie im Mittelniederdeutschen gegeben.” (Lübben 1882: 3)

Lübben (1882: 2–3) inddeler det mnt. sprogområde i to af hinanden uafhængige skriftsprogslandskaber, nemlig på den ene side *vestfalsk* og på den anden side *fællesnedertysk* (ty. *Gemeinniederdeutsch*) bestående af *nordnedertysk* og *østfalsk*. Ifølge Lübben (1882) orienterede skriverne i det vestfalske skriftsprogslandskab sig mod vest, dvs. mod Nederlandene:

”Das Westfälische, überhaupt alles was sich den niederländischen Grenzen nähert, sondert sich durch mancherlei Eigentümlichkeiten sofort auf den ersten Blick von dem Gemeinniederdeutschen aus.” (Lübben 1882: 3)

Derimod orienterede skriverne i det fællesnedertyske skriftsprogslandskab sig mod øst, dvs. mod de nye koloniområder ved Østersøen med Lübeck som hovedbyen:

”[...] es hatte sich doch allmählich eine gemein-niederdeutsche, gewissermassen eine Schriftsprache herausgebildet, die sich um Lübeck, die frühere Metropole des ganzen niederdeutschen politischen

Lebens, gruppiert; daher ist z. B. die Sprache, die wir in den Rigaer Statuten und Urkunden finden, trotz der räumlichen Entfernung fast ganz mit der Lübecker übereinstimmend." (Lübben 1882: 3)

Ifølge Lübben prægede disse to modsatrettede orienteringer hele den mnt. periode, og på den baggrund konkluderer Lübben som nævnt, at der ikke kan have eksisteret en skriftsprogsnorm på basis af lybsk mnt. i hele det mnt. sprogområde. Imidlertid rejser der sig allerede her flere spørgsmål angående Lübbens kriterier for at beskæftige sig med udtrykket *eine ideale Schriftsprache*. Lübben berører f.eks. de vestfalske og de fællesnedertyske skriftsprogs tidlige og geografiske udbredelse, men han forholder sig ikke til forskellige sproglige domæner. Man kunne her spørge, hvordan man som Lübben kan afvise en skriftsprogsnorm, som måske kun findes i ét bestemt sprogligt domæne, når man ikke holder de forskellige sproglige domæner skarpt adskilt. Det er et problem, som genfindes hos mange senere mnt.-forskere.

Udtrykket *skriftsprogsnorm* bruges både af tilhængere og modstandere af tesen om den lybske skriftsprogsnorm. Imidlertid definerer næsten ingen af de pågældende mnt.-forskere, hvad de forstår ved dette udtryk, herunder hvilke kriterier der nødvendigvis må være opfyldt, for at man overhovedet kan tale om en norm.

Jeg vil derfor i det følgende beskæftige mig med mulige kriterier for, hvordan man overhovedet kan tale om en mnt. sprogsnorm. Jeg vil særligt forholde mig til spørgsmålene om, hvornår normen gjaldt, hvilke sproglige domæner samt geografiske områder normen dækkede, og hvorvidt normen er blevet betragtet alene som en skriftsprogsnorm, eller om nogle mnt.-forskere også betragter den lybske norm som værende en talesprogsnorm.

4.2. Mulige kriterier for en skriftsprogsnorm

I dette afsnit vil jeg knytte an til Braunmüller (1995a, 1995b), som beskæftiger sig med lybsk mnt. som kontaktsprog mellem skandinaver og hanseater og i den forbindelse forsøger at afklare begrebet *skriftsprogsnorm*, samt Johnson (1998), som giver en diskussion af forskellige kriterier for den skriftsproglige standardisering af middelalderens skandinaviske folkesprog. Til denne diskussion benytter Johnson sig primært af Hagland (1984) og Teleman (1991).

Braunmüller (1995a, 1995b) adresserer spørgsmålet om kriterierne for eksistensen af den mnt. skriftsprogsnorm, idet han ser det som en forudsætning for udbredelsen af lybsk mnt., at sprogbrugerne, herunder særligt de vestfalske købmænd, var sig bevidste om denne norm. Desuden adresserer Braunmüller spørgsmålet om, i hvilke domæner normen var gældende, og hvorvidt det på den baggrund er muligt at tale

om forskellige standardiseringsgrader. Johnson (1998) mener i den sammenhæng, at forskellige standardiseringsgrader hænger sammen med forskellige skriftsprogssociolekter. Jeg vil i det følgende give en redegørelse for disse forskellige kriterier for den lybske skriftsprøgnorm.

Som tidligere omtalt mener Braunmüller (1995a, 1995b), at en behandling af faktorerne *normbevidsthed* og *standardiseringsgrad* er en forudsætning for overhovedet at kunne tale om en sprognorm. Braunmüller (1995a: 19) beskæftiger sig med *semikommunikation* mellem skandinaver og hanseater, og som udgangspunkt betragter Braunmüller Skandinavien og den nordlige del af det mnt. sprogområde med Lübeck som centrum, dvs. *det nordnedertyske område*, som to overlappende kommunikationsområder. Derimod udgjorde Vestfalen og Skandinavien ifølge Braunmüller ikke sådanne overlappende kommunikationsområder. Af den årsag må den lybske varietet anses for at være bedst egnet som kontaktsprog i Skandinavien. Ifølge Braunmüller muliggør denne overlapning mellem varieteterne i det nordnedertyske område og i Skandinavien nemlig semikommunikation mellem skandinaver og brugere af den lybske varietet:

”Von Lübeck aus gibt es, wie strukturelle Vergleiche auf verschiedenen linguistischen Ebenen gezeigt haben [...], keine unüberbrückbaren (systemimmanenten) Verständigungsbarrieren – zumindest passiver Art –, die eine Semikommunikation ausschließen würden.” (Braunmüller 1995a: 19)

Braunmüller argumenterer således for semikommunikation på baggrund af den store lighed mellem den lybske varietet og de skandinaviske sprog.

Hvad angår begrebet *normbevidsthed*, var de mnt.-sprogede købmænd i Skandinavien ifølge Braunmüller (1995a) klar over, at lybsk mnt. bedst egnede sig som kontaktsprog, hvorfor de også bevidst benyttede sig af denne norm. På den måde kom lybsk mnt. ifølge Braunmüller til at udgøre en form for standardsprog. Begrebet *normbevidsthed* er altså et af Braunmüllers kriterier for, om en bestemt varietet danner forbillede eller ej. Uden en sådan bevidsthed om, at den ene varietet var bedre egnet som kontaktsprog end den anden – i dette tilfælde lybsk mnt. frem for vestfalsk mnt. –, ville sprogbrugerne nemlig ikke kunne tilskrive den ene varietet normkarakter. Desuden mener Braunmüller, at forskellige *standardiseringsgrader* – her forstået som afstanden til standardsproget, dvs. den bedst egnede varietet af mnt. – også spiller en rolle. Braunmüller (1995a: 20) skelner grundlæggende mellem *tosprogethed*, som indebærer en høj standardiseringsgrad, og *semikommunikation*¹³, som indebærer en lavere standardiseringsgrad:

”Während bei der vollen Zweisprachigkeit wie auch z. T. bei der Benutzung des Lateins diesbezüglich recht hohe Anforderungen in der Beherrschung der Ziel- bzw. Hilfssprache gestellt werden, liegt die

---

¹³ Begrebet *semikommunikation* defineres af Braunmüller (1995a: 18) som det forhold, at man benytter sit eget modersmål eller førstesprog til kommunikation med personer, som i modsætning til en selv benytter sig af et andet, men dog genetisk nært beslægtet sprog.

Toleranzschwelle bei der Einhaltung von Normen im Fall der Semikommunikation wesentlich niedriger.”
(Braunmüller 1995a: 20)

Ifølge Braunmüller kommer normen til udtryk i højere eller mindre grad afhængigt af, om der er tale om fuld tosprogethed eller blot semikommunikation. Det er imidlertid ikke helt uproblematisk, når Braunmüller antager, at de vestfalske købmænd havde en normbevidsthed, og at de derfor bevidst kunne vælge mellem den ene og den anden varietet af mnt. Imod antagelsen taler nemlig, at der ikke findes kilder, som kan bekræfte, at vestfalske købmænd benyttede sig af lybsk mnt. i Skandinavien. På den måde er det berettiget at kalde Braunmüllers antagelse for spekulativ. Det kan desuden nævnes, at der blandt sprogforskere er delte meninger om, hvorvidt det overhovedet kan afgøres, om man er bevidst om sproglig variation eller ej. Det vil imidlertid føre for vidt at gå ind i denne meget omfattende diskussion her.

Johnson (1998: 26) supplerer Braunmüllers synspunkter angående begreberne *normbevidsthed* og *standardiseringsgrad*. Johnson bemærker indledningsvis i sin diskussion af begrebet *skriftsprogsnorm*, at det med hensyn til førmoderne skriftsprog grundlæggende er meget vanskeligt at skelne mellem på den ene side vilkårlig skriftsproglig variation og på den anden side regelmæssighed, som er geografisk betinget eller forårsaget af forskellige skriftsprogstraditioner. Derfor opstiller Johnson fire standardiseringkategorier, som kan tjene til en afklaring af faktorerne bag sproglige eller funktionelle ligheder og forskelle i Nordens førmoderne skriftsprog. Johnson (1998: 26) skelner mellem *skriftsprogsnorm*, *skriftsprogstradition*, *skriftsprogssociolekt* og *skriftsprogsdialekt*. Med hensyn til begreberne *skriftsprogsnorm* og *skriftsprogstradition* henviser Johnson (1998: 27) til Hagland (1984). Hagland undersøger bl.a. norske kongebreve fra 1200- og 1300-tallet. Hagland mener i modsætning til den tidligere forskning, at der ikke fandtes en kongelig norsk kancellinorm på dette tidspunkt. Hagland (1984: 7ff.) giver en længere redegørelse for brugen af udtrykket *skriftsprogsnorm* i den ældre forskning, og han konkluderer på den baggrund, at udtrykket er anakronistisk. Ifølge Hagland kan det kun bruges om langt senere perioder (se særligt Hagland 1984: 20–21). I stedet for *skriftsprogsnorm* benytter Hagland sig af begrebet *skriftsprogstradition*, som implicit indebærer en vis standardisering. Hagland definerer en skriftsprogstradition som et skriftsprog tilknyttet et bestemt miljø. En skriftsprogstradition er desuden karakteriseret ved en betydelig grad af standardisering, men den har også indbygget en vis grad af variation, således at sprogformen tillempes i varierende grad af de forskellige skrivere i dette miljø. Johnson kan dog ikke tilslutte sig Hagland, idet spørgsmålet om, hvorvidt der eksisterer en skriftsprogstradition eller ej, ifølge Johnson bliver vilkårligt. Johnson mener, at Haglands definition indebærer, at forskeren selv må bestemme, på hvilket af de sproglige niveauer – det være sig det fonetisk-grafematiske, det morfologiske eller det syntatiske niveau – undersøgelsen skal foregå:

”Om forskaren enbart koncentrerar sin analys på en exempelvis ortografisk nivå kommer en eventuell skriftspråklig standardisering på den syntaktiska eller morfologiska nivån att förbli oupptäckt.” (Johnson 1998: 27)

Johnsons ræsonnement er imidlertid svært gennemskueligt. Hvad Johnson her beskriver, synes at være et almindeligt vilkår for alle sprogforskere. Johnsons mening er antageligt den, at det kun er muligt at udtale sig om en bestemt skriftsprogstraditions beskaffenhed, såfremt man foretager undersøgelser på alle sproglige niveauer og ikke blot på et enkelt. Johnson kritiserer desuden Hagland for ikke at inddrage spørgsmålet om, hvorvidt skriverne var bevidste om skriftsprogstraditionen eller ej, i sin definition af dette begreb, men som tidligere nævnt er inddragelsen af begrebet *normbevidsthed* heller ikke uproblematisk.

Johnson henviser derefter til Telemans (1991), som skelner mellem bevidst og ubevidst tilpasning til en sproglig standardisering. Telemans bruger begreberne *bevidst normering* og *ubevidst normering*. Ifølge Telemans (1991: 215) er skriftsprogsnormen eller rettere forestillingen om en skriftsprogsnorm per definition udtryk for sprogbrugerens bevidste tilgang til normen, dvs. *bevidst normering*. Dette skyldes, at tilpasningen til normen bygger på den forestilling hos sprogbrugeren, at normen er korrekt, men at der samtidig findes alternative sproglige udtryksmuligheder, som er ukorrekte i forhold til normen. Det er derfor en forudsætning for Telemans antagelse, at der findes skriftsproglig variation, og at denne er synlig for sprogbrugeren. Endvidere hænger den bevidste normering ifølge Telemans (1991: 215) sammen med en normativ påvirkning fra institutioner eller direkte institutionelle indgreb.¹⁴ Derimod sker *den ubevidste normering* spontant og uden normativ påvirkning fra institutioner. Telemans (1991: 215–216) mener, at det svenske skriftsprog frem til midten af 1700-tallet standardiseredes via ubevidst normering uden institutionel indgriben.

Johnson foreslår på baggrund af Telemans (1991), at den bevidste normering anskues som en *skriftsprogsnorm*, mens den ubevidste normering anskues som en *skriftsprogstradition*. Karakteristisk for en skriftsprogsnorm er ifølge Johnson et normativt pres fra institutioner¹⁵. Derimod kan skriftsproglig standardisering grundet en skriftsprogstradition ifølge Johnson (1998: 28) forklares på baggrund af teksternes forskellige funktion og stil samt forekomsten af forlæg og formularbøger. På den måde kan der ifølge Johnson eksistere både bevidst og ubevidst normering i tekster fra samme skriftsprogsmiljø, hvis institutionen udøver et normativt pres, og hvis teksternes funktion eller stil er forskellig. Særligt med hensyn til skriftsprogstraditioner skriver Johnson (1998: 28–29), at middelalderlige breves stil kan forklares som en

¹⁴ Som sådanne normerende institutioner nævner Telemans (1991: 214) Vadstena kloster i middelalderen, kredsen af bibeloversættere i 1500-tallet, det kgl. svenske kancelli i Vasatiden og svensk stormagtstid.

¹⁵ Johnson definerer ikke eksplicit udtrykket *institution*, men af afhandlingen fremgår det, at der er tale om verdslige og kirkelige institutioner (jf. Johnson 1998: 29).

skriftsproglig standardisering, der er forbundet med betingelser uden for det rent sproglige domæne. Dette gælder for så vidt også for lovtekster, men da de ikke-sproglige kriterier for middelalderlige lovtekster er anderledes end dem, der gælder for breve, kan man forvente, at lovtekster og breve befinder sig i forskellige skriftsprogstraditioner, selvom disse tekster skulle være opstået i det samme skriftsprogsmiljø. Det er imidlertid vanskeligt at forestille sig, hvordan det skulle kunne afgøres, om en bestemt teksts sproglige karakteristika skyldes et normativt pres fra en institution, dvs. en skriftsprogssnorm, eller en spontan tilpasning til en standardisering, som hænger sammen med den pågældende teksts stil og funktion, dvs. en skriftsprogstradition. Johnson nævner, at en skriftsprogstradition er karakteriseret ved, at sproglige træk spontant overtages på grund af forlæg eller formularbøger, men for det første er det så godt som umuligt at påvise, om og i så fald hvilke forlæg eller formularbøger den pågældende skriver har benyttet sig af. Ganske vist antager Christensen (1918: 28) for *LK's* vedkommende, at der ved fremstillingen af diplomer i dette kancelli er blevet benyttet en form for fortegnelse over de mnt. diplomers formler, men man kan ikke sige noget mere præcist om sådanne forlæg, da hverken formularbøger eller formelfortegnelser er overleveret fra denne periode. For det andet kan forlæg eller formularbøger muligvis også ses som udtryk for en bestemt institutions normative pres. Man kunne f.eks. forestille sig, at en gejstlig skriver, som efter endt uddannelse var blevet ansat i et kirkeligt kancelli, havde fået besked på at benytte en bestemt formularbog. Hvis den samme skriver siden blev ansat i et verdsligt kancelli, f.eks. et kongekancelli, kan man forestille sig, at skriveren i det verdslige kancelli fik besked på at følge en anden formularbog end den, som han havde benyttet i det kirkelige kancelli. Da skriveren på den måde har kendt til to forskellige formularbøger, må vedkommende under arbejdet med den verdslige formularbog også have været bevidst om de alternative udtryksmuligheder, som den kirkelige formularbog kan have indeholdt. På baggrund af Johnsons definition må det således antages, at den verdslige formularbog ville være udtryk for en skriftsprogssnorm, mens den kirkelige formularbog kun ville være udtryk for en skriftsprogstradition, da skriveren ikke var bevidst om den verdslige formularbogs alternative udtryksmuligheder. Det forekommer imidlertid nærmest umuligt at afgøre, hvorvidt den pågældende skriver har været bevidst om alternative udtryksmuligheder eller ej.

Ved siden af begreberne *skriftsprogssnorm* og *skriftsprogstradition* benytter Johnson sig af begrebet *skriftsprogssociolekt* som forklaring på skriftsproglig standardisering. Johnson antager, at forskellige socialgrupper udviklede deres egne skriftsprogssociolekter. Således skelner Johnson mellem borgere, bønder, verdslige embedsmænd, gejstlige embedsmænd, lavadelige og højadelige, idet disse grupper kan have skabt deres egne skriftsprogstræk. Dette kan sidestilles med Braunmüllers forestilling om forskellige standardiseringsgrader. De forskellige typer af skriftsprogssociolekter kan ifølge Johnson findes i de forskellige typer af breve, som socialgrupperne hver især udfærdigede. Man kan forestille sig, at kirken udfærdigede breve på én måde, mens f.eks. borgere udfærdigede breve på en anden måde. Johnson (1998:

29–30) nævner i den sammenhæng, at skriftsprogssociolekter efter al sandsynlighed spredte sig ned igennem de forskellige socialgrupper, f.eks. fra kongens centrale kancelli til de lokale kongelige embedsmænd og siden videre til adelen. Johnson nævner ikke i denne sammenhæng de forskellige socialgruppers skoling, men det synes også at være en mulighed, at netop forskellige former for skoling afhængigt af social stand kan have forårsaget forskellige skriftsprogsusus. De professionelle skrivere i *DK* og *LK* var efter alt at dømme næsten udelukkende gejstlige (se afsnit 5.2.1. og 5.3.1.), som havde fået deres uddannelse ved kirken, hvor tilegnelsen af læse- og skrivefærdigheder i latin stod i centrum (se nærmere herom hos f.eks. Winge 2002: 104). Det er ikke til at sige, om og i så fald hvordan kirken i f.eks. Danmark underviste i folkesprogene *glda.* og *mnt.*, men man kan måske forestille sig, at de gejstlige i forbindelse med deres juridiske uddannelse ud over latinfærdighederne også har måttet tilegne sig læse- og skrivefærdigheder i folkesprogene for på den måde at kunne varetage produktionen af juridiske tekster på netop folkesprogene. Igennem det meste af middelalderen havde kirken så at sige monopol på undervisning, men i slutningen af 1300-tallet opstod der i de nordtyske byer en ny type skriveskole for borgerskabets børn, kaldet *de düdesche scryffschole* (jf. f.eks. Peters 1987: 72). I disse skriveskoler blev de vordende købmænd forberedt på et arbejdsliv, der i høj grad indebar skriftlig kommunikation og dokumentation. Således lærte købmandssønnerne at læse og skrive *mnt.*, da *mnt.* var handels- og kommunikationssproget i Østersøområdet. Peters (1987: 72) skriver endda, at de i skriveskolerne blev instrueret i at udfærdige kontrakter og breve på *mnt.* En lignende udvikling kan ses i Danmark, idet Malmø i 1404 fik tilladelse til at undervise Malmø-borgernes børn i læsning og skrivning (jf. Schousboe 1989: 158). Om disse børn også blev instrueret i at udfærdige folkesproglige diplomer e.l., vides imidlertid ikke. I den sammenhæng kan det nævnes, at Winge (2002) anser det for muligt, at de nordtyske indvandreres børn blev undervist i *mnt.* i de danske byer i middelalderen. Ifølge Winge (2002: 104) var der enten tale om privatundervisning eller om undervisning i små byskoler, hvor byoverklassens børn lærte at læse *mnt.* tekster. Det vides ikke, om børnene også lærte at skrive *mnt.*, men noget kunne tyde på, at *mnt.*-undervisningen i Danmark var mindre grundig end i de nordtyske skriveskoler. Winge gør i hvert fald opmærksom på, at hovedformålet med undervisningen af overklassens børn stadigvæk var, at de lærte at læse og skrive latin. Opsummerende kan man altså sige, at skoling af de forskellige socialgrupper tilsyneladende var forskellig og havde forskellige formål. Det lader til, at medlemmerne af den gejstlige stand skulle tilegne sig læse- og skrivefærdigheder i folkesprogene med henblik på professionel skrivervirksomhed i et kancelli. Af den årsag kan man nok også antage, at de lærte at beherske et mere formelt og normpræget skriftsprog, mens nordtyske borgerbørn – og muligvis også danske – lærte at beherske mindre formelle skriftsprog, idet de antageligt ikke var underlagt de samme krav til formel skriftsproglig kommunikation.

Endelig benytter Johnson sig af begrebet *skriftsprogsdialekt*. En skriftsprogsdialekt er ifølge Johnson (1998: 30) en geografisk betinget standardisering. En sådan standardisering kan ifølge Johnson findes ved f.eks. at sammenholde de steder, hvor diplomer af samme skriver blev skrevet. På den måde vil man kunne se, i hvilke områder skriveren var virksom, og om der er forskelle eller ligheder i diplomerne, som skyldes geografiske årsager. Dette er dog snarere en metode end en forklaringsmodel. Metoden indebærer imidlertid et praktisk problem, idet der her forudsættes en grundlæggende viden om skriveren. Kun såfremt skriveren kan identificeres – enten grundet skriverpåtegning eller ved hjælp af palæografisk undersøgelse –, vil forsøget på at skabe et geografisk billede af skriverens virksomhed give mening. Idet det næsten aldrig vides, hvem der skrev de mnt. diplomer fra LK og DK, synes den sidste forklaringsmodel mindre brugbar i forbindelse med denne afhandling.

4.3. Tale- og/eller skriftsprogsnorm?

Tilhængerne af tesen om den lybske norm er ikke enige om, hvorvidt den lybske norm udelukkende skal betragtes som en skriftsprogsnorm, eller om den også fungerede som en talesprogsnorm på basis af en lybsk talesprogsvarietet. Jeg vil i det følgende redegøre for samt forholde mig til denne diskussion. De mnt.-forsker, som tager del i diskussionen af den lybske norms eksistens, kan groft sagt inddeles i fire grupper.

Den første gruppe består af de mnt.-forskere, som mener, at den lybske norm var en ren skriftsprogsnorm, og at den var gældende i hele det mnt. sprogområde. Til denne gruppe hører bl.a. Borchling (1906, 1927, 1928, 1938), Lasch (1914, 1925), Foerste (1949), Sanders (1982) og Langer (2003).

Den anden gruppe består af de mnt.-forskere, som mener, at den lybske norm både var en skriftsprogsnorm og en talesprogsnorm. Til denne gruppe hører bl.a. Bischoff (1983), Peters (1985a, 1985b, 1987a, 2012), Braunmüller (1995a) og Winge (1995). Der er imidlertid ikke enighed om den lybske norms geografiske udbredelse blandt disse mnt.-forskere (se næste afsnit).

Den tredje gruppe består af de mnt.-forskere, som mener, at den lybske norm var en ren skriftsprogsnorm, men at den kun var gældende i et stort nordligt skriftsprogsområde fra 1370 og fremefter, og at der derfor fandtes andre mnt. skriftsprog uden for dette skriftsprogsområde. Til denne gruppe hører bl.a. Stellmacher (1990, 1998), Peters (1995, 1997) og Mähl (2012).

Endelig består den fjerde gruppe af de mnt.-forskere, som helt afviser eksistensen af en lybsk norm, og som i stedet mener, at der med Stellmachers (1990) ord kun fandtes *tendential skriftsproglighed*, dvs. flere

forskellige mere eller mindre standardiserede regionale mnt. skriftsprog. Til den fjerde gruppe hører Fischer & Peters (2004).

De fleste af de mnt.-forskere, der som netop beskrevet beskæftiger sig med normspørgsmål vedrørende mnt., giver udtryk for deres forestillinger i oversigtsartikler uden direkte hensyntagen til empiriske data. Derfor er der i mange tilfælde tale om formodninger snarere end empirisk funderet viden. Jeg vil i det følgende gennemgå de netop nævnte mnt.-forskere kronologisk. Såfremt den pågældende mnt.-forsker har udført en empirisk undersøgelse på et konkret materiale, som enten be- eller afkræfter en bestemt forestilling med hensyn til normspørgsmålet, vil det blive nævnt i gennemgangen.

Som allerede nævnt inddeler Lübben (1882) det mnt. sprogområde i to skriftsprogslandskaber, men de færreste mnt.-forskere i første halvdel af 1900-tallet synes at have accepteret denne inddeling. Lasch (1914: 6–7) inddeler f.eks. den mnt. sproghistorie i to tidsafsnit: dels *den ældre tid* som varede fra omtrent 1200 til 1350, dels *den mnt. storhedstid* (ty. *die mnd. Blütezeit*) som varede fra 1350 til omkring 1550. Lasch (1914) skriver, at der i midten af 1300-tallet opstod et egentligt mnt. *skriftsprog* – Lasch benytter udtrykket synonymt for en skriftsprogsnorm –, som dækkede hele det mnt. sprogområde. Den ældre tid er ifølge Lasch karakteriseret ved mange lokale mnt. skriftsprog med stærke dialektale modsætninger, mens den mnt. storhedstid er karakteriseret ved, at det overregionale mnt. skriftsprog undertrykte den ældre tids dialektale forskelle mellem lokalsprogene. På den måde tilpassedes de lokale skriftsprog ifølge Lasch det overregionale skriftsprog. Denne storhedstid kaldes traditionelt for *klassisk middelnedertysk*. Idet Lasch (1914) o.a. betragter lybsk mnt. som skriftsprogsnormen i hele det mnt. sprogområde, bruges ofte udtryk som *die mittelniederdeutsche Schriftsprache lübeckischer Prägung*, *die hansisch-lübeckische Schriftsprache* eller blot *die Hanesprache* om den mnt. skriftsprogsnorm. Lasch skriver endvidere, at denne mnt. sprogperiode er kendetegnet ved, at de ofte lydrette skriftformer, som fandtes i de tidlige mnt. skriftsprog, i vid udstrækning erstattedes af etymologisk-arkaiserende skriftformer inden for det fonetisk-grafematiske og morfologiske område. Ifølge Lasch (1914: 11) dannede Lübecks skriftsprog grundlaget for denne mnt. skriftsprogsnorm, og den omtalte tilpasning af de mnt. lokalsprog til lybsk ortografi og morfologi skete på grund af Lübecks magtposition inden for ret og handel i Nordtyskland i anden halvdel af 1300-tallet. Ifølge Lasch (1914: 6) betyder dette imidlertid ikke, at de lokale fonetisk-grafematiske og morfologiske former fuldstændigt blev opgivet. Der var blot tale om, at træk, som afveg stærkt fra det overregionale mnt. skriftsprog, blev undgået. Lasch beskæftiger sig derimod ikke eksplicit med spørgsmålet om en norm for talt mnt.

Lasch' forestilling om den lybske norm videreføres af bl.a. Borchling (1906, 1927, 1928, 1938) og Foerste (1949) (se nærmere herom Peters 1995: 205ff.). Både Borchling og Foerste betoner Lübecks ledende rolle i udviklingen af det mnt. skriftsprog. Borchling (1938: 99) skriver ganske som Lasch, at de mnt.

lokalsprogs særtræk fra ca. 1350 og fremefter blev undertrykt, idet de lybske former vandt indpas overalt i det mnt. sprogområde. Hverken Lasch, Borchling eller Foerste støtter sig dog til empiriske undersøgelser, hvorfor man hverken kan be- eller afkræfte deres fremførte påstande. Peters (1995) mener i den forbindelse, at Borchling (1938) bevidst overdriver det lybske skriftsprogs indflydelse på andre mnt. skriftsprog. Borchling var medlem af hjemstavnsbevægelsen *Niederdeutsche Bewegung*, og dens sprogpolitik gik bl.a. ud på at rehabilitere det nedertyske sprog i samtiden:

”Sprachgeschichte wird hier [af Borchling (1938), SMB.] nicht nur popularisiert – was ja durchaus legitim ist –, sondern auch mythisiert, instrumentalisiert für die Sprachpolitik der „Niederdeutschen Bewegung“. [...] Die angeblichen Verhältnisse in der Vergangenheit dienen als Argument im Kampf um den geplanten nd. Sprachausbau in der Gegenwart.” (Peters 1995: 203–204)

Foerste (1949) indfører dog en ny tankegang, idet han anser det talte mnt. i Lübeck som grundlaget for den mnt. skriftsprogsnorm. Ifølge Foerste (1949: 6–7) dannede talt mnt. i Lübeck fra omkring 1300 grundlaget for den særlige lybske skriveusus. Ligesom Lasch (1914) skriver Foerste (1949: 8), at det lybske skriftsprog i anden halvdel af 1300-tallet bredte sig i hele det mnt. sprogområde grundet Lübecks ledende rolle i Hanseforbundet. Imidlertid mener Foerste ikke, at Lübecks mnt. talesprogsvarietet på samme måde var normgivende for mnt. talesprogsvarieteter i andre områder:

”Was für ein Niederdeutsch schrieben nun unsere Vorfahren im 13., 14. und 15. Jahrhundert? Man könnte annehmen, daß jeder seine heimische Mundart, wie er sie täglich sprach, auch im Schriftverkehr gebrauchte. Das ist aber nicht der Fall. Auch damals schon gab es eine geregelte, über den Mundarten stehende Schriftsprache, unter deren Zwang die Menschen jener Zeit ebenso standen wie wir heutigen unter der modernen schriftsprachlichen Konvention.” (Foerste 1949: 7)

Ifølge Foerste kan man altså sammenligne den lybske skriftsprogsnorm med moderne nationale skriftsprogsnormer.

Sanders (1982) drager i sin nedertyske sproghistorie *Sachsensprache, Hansesprache, Plattdeutsch*¹⁶ i lighed med Foerste paralleller mellem middelalderens og nutidens sprogforhold, idet han slet og ret kalder lybsk mnt. for et *standardsprog*. Ifølge Sanders er det derfor også muligt at betragte lybsk mnt. som *korrekt* mnt. Sanders (1982: 139) skriver, at standardiseringen (ty. *Vereinheitlichung*) af det mnt. skriftsprog forudsætter en normering, som igen forudsætter en normerende instans. Rollen som normerende instans tilfaldt ifølge

---

¹⁶ Sanders (1982: 147) nævner, at den lybske skriftsprogsnorm er knyttet til nogle bestemte genrer såsom købmandsbreve, kontrakter, regninger, lovtekster, privilegier, recesser, diplomer samt opbyggelig litteratur, men Sanders' antagelser bygger ikke på undersøgelser af et konkret materiale.

Sanders Lübeck, men Sanders mener ikke, at den lybske skriftsprogsnorm udsprang af en lybsk overregional talesprogsnorm:

”Man findet darüber hinaus vielfach die Meinung vertreten, daß damals eine der mittelniederdeutschen Schriftsprache entsprechende „überlandschaftliche mündliche Verkehrssprache“ bestanden habe [...]. Aber damit ist die erwartbare sprachliche Realität sicherlich überfordert.” (Sanders 1982: 147)

Ifølge Sanders er den lybske norm altså en ren skriftsprogsnorm.

Bischoff (1983: 111) indfører i sin oversigtsartikel¹⁷ om mnt. den tankegang, at den mnt. talesprogsvarietet i Lübeck i virkeligheden også var normgivende for andre mnt. talesprog, således at Lübecks mnt. talesprog dannede grundlaget for en overregional standardiseret mnt. talesprogsvarietet:

”Die mnd. Schriftsprache muß auf einer über den Ma. liegenden, ihre lokalen Besonderheiten stärker oder wenigstens im einzelnen hinter sich lassenden überlandschaftlichen Verkehrs- und Umgangssprache erwachsen sein.” (Bischoff 1983: 111)

Bischoff (1983: 111) gør selv opmærksom på, at der i sagens natur ikke er overleveret noget af denne talte lybske standard. Ikke desto mindre mener Bischoff, at man *tvinges* til at antage eksistensen af en sådan grundet den hanseatiske livsvirkelighed (ty. *der Alltag hansischen Lebens*). Det er noget uklart, hvad Bischoff helt nøjagtigt mener med dette, men som det fremgår af citatet, er et overregionalt mnt. talesprog ifølge Bischoff en nødvendig forudsætning for skabelsen af det overregionale mnt. skriftsprog.

Også hos Peters (1985a, 1985b, 1985c) findes den forestilling, at den lybske norm både var en skriftsprogsnorm og en talesprogsnorm. Peters (1985b: 1260, 1985c: 1277) skriver, at der omkring 1370 dannedes et stort nordligt skriftsprogsområde, som var underlagt den lybske skriftsprogsnorm¹⁸:

”Seit der zweiten Hälfte des 14. Jhs. bildet sich in Lübeck eine festere Norm heraus. Die Schriftsprache lübischer Prägung ist gekennzeichnet durch eine relativ einheitliche Orthographie, einen deutlichen Variantenabbau sowie durch überregionale Geltung.” (Peters 1985b: 1260)

Endvidere skriver Peters (1985a, 1985b, 1985c) i sine oversigtsartikler¹⁹ overensstemmende med Bischoff (1983), at der også fandtes en lybsk overregional talesprogsnorm. Ifølge Peters (1985b: 1260) bredte denne talesprogsvarietet sig som det talte kommunikations- og handelssprog i Østersøområdet båret af

---

¹⁷ Bischoff (1983) fremsætter ikke sine antagelser på baggrund af en undersøgelse af et konkret materiale.

¹⁸ Ifølge Peters (1985a, 1985b, 1985c) fandtes der mod syd og sydvest flere mindre regionale skriftsprogsområder, som var mere eller mindre uafhængige af Lübeck. Peters (1985c: 1278) skriver, at Vestfalen fra 1300-tallet og fremefter i stigende grad orienterede sig mod vest, hvilket betød, at de regionale mnt. skriftsprog i dette område stadig var i brug i 1400-tallet.

¹⁹ Heller ikke Peters (1985a, 1985b, 1985c) bygger sine antagelser på undersøgelser af et konkret materiale.

borgerskabet i hansestæderne og de økonomisk og politisk førende hanseatiske fjernhandelskøbmænd. Ifølge Peters (1985c: 1276) skete udbredelsen af den lybske talesprogsnorm desuden som en konsekvens af, at lübeckerne så at sige koloniserede andre hansestæder i Østersøområdet, hvorved Lübeck gav sit talesprog videre til disse byer. Denne forestilling genfindes hos bl.a. Peters (1987a), Winge (1995) og Braunmüller (1995a). Peters (1987a: 69) skriver, at der allerede tidligt – antageligt allerede omkring år 1300 – eksisterede et mere eller mindre standardiseret *hanseatisk* talesprog (ty. *hansische Umgangssprache*), der med Lübeck som udgangspunkt bredte sig i Østersøområdet, og som på den måde dannede basis for den senere lybske skriftsprogsnorm. Peters (1987a) tager imidlertid visse forbehold for sin antagelse om den lybske skriftsprogsnorm, idet han gør opmærksom på, at der i den tidligere forskning ikke er blevet udført empiriske undersøgelser af, i hvor høj grad det lybske skriftsprog havde indflydelse på de regionale skriftsprog i andre egne af det mnt. sprogområde. I den forbindelse skriver Peters (1987a: 74–75), at den lybske skriftsprogsnorms indflydelse synes at være mindre i Vestfalen og Brandenburg end i resten af det mnt. sprogområde. Jeg skal senere vende tilbage til dette forhold.

Winge (1995) betegner i sin oversigtsartikel det lybsk–hanseatiske talesprog, som et *overdialektalt fællessprog*. Winge mener, at den mnt. talesprogsvarietet i Lübeck var opstået på basis af mange forskellige mnt. dialekter, som var blevet blandet i Lübeck grundet den store indvandring fra hele det mnt. sprogområde. Winge indfører dog den tankegang, at det lybske talesprog bredte sig blandt alle hanseaterne, og at der på den baggrund blev udviklet et fælles mnt. skriftsprog i hele det mnt. sprogområde:

”I det blomstrende Lübeck, der tiltrak folk fra mange egne, var der på basis af forskellige plattyske dialekter opstået et overdialektalt fællessprog. Hertil udvikledes i hanseaternes kontorer et velfungerende skriftsprog, som også deres handelspartnere (og deres fjender) tilegnede sig til brug for korrespondancen.”
(Winge 1995: 133)

Det er noget uklart, hvad Winge mener med udtrykket *hanseaternes kontorer*, men der kan ikke være tvivl om, at der ifølge Winge er flere aktører i denne proces. Der kan både være tale om hansestædernes skrivestuer, dvs. kancellierne, og om *kontor* som hanseatisk institution – der fandtes fire *kontorer*, et i hver af byerne Bergen, Brugge, Novgorod og London. Det er vel mest sandsynligt, at Winge mener hansestædernes skrivestuer. I så fald ville det dog betyde, at *LK* ikke spillede nogen rolle i udbredelsen af den mnt. skriftsprogsnorm. Winge angiver jo netop, at skriftsproget udvikledes i hanseaternes kontorer. Det synes imidlertid ganske usandsynligt, at der på samme tid skulle være blevet dannet et fælles mnt. skriftsprog i flere forskellige hanseatiske kancellier, om end dette fælles skriftsprog ifølge Winge godt nok havde et fælles lybsk talesprog som grundlag. Derimod kan man lettere forestille sig, at det mnt. skriftsprog, som skabtes i *LK*, bredte sig til andre kancellier fra netop *LK*, men ikke desto mindre synes det stadigvæk problematisk, at

Winge – i lighed med Bischoff (1983) og Peters (1987a) –, bygger sin antagelse om den lybske skriftsprogsnorms udbredelse på en antagelse om eksistensen et overdialektalt lybskpræget talesprog, som man ikke har mulighed for at undersøge.

Braunmüller (1995a: 19ff.) skelner i sin oversigtsartikel om sprogkontakt og flersprogethed²⁰ i senmiddelalderens Skandinavien overensstemmende med Lasch (1914) mellem den ældre tid (*Kaufmannshanse*) og den hanseatiske storhedstid (*Städtehanse*). Ifølge Braunmüller (1995a: 20) foregik kontakten med Skandinavien i den ældre tid oftest via hanseater fra Vestfalen, mens den i den hanseatiske storhedstid (*Städtehanse*) foregik via Lübeck. Her indfører Braunmüller (1995a) imidlertid en ny kontaktlingvistisk tankegang, idet han ser *semikommunikation* som en grundlæggende faktor i udbredelsen af den lybske norm. Ifølge Braunmüller (1995a) egnede lybsk mnt. sig nemlig bedre end vestfalsk mnt. til semikommunikation med skandinaver og dermed som handelssprog i Østersøområdet. Som tidligere omtalt skyldes dette ifølge Braunmüller (1995a: 20) det lybsk–nordnedsaksiske talesprogs store strukturelle lighed med de skandinaviske sprog. I modsætning til det lybsk–nordnedsaksiske talesprog var ligheden mellem vestfalsk talesprog og de skandinaviske sprog betydeligt mindre, hvorfor Braunmüller (1995a: 20) antager, at de vestfalske købmænd allerede fra omkring 1300 begyndte at bruge den lybske talesprogsvarietet til kommunikation med skandinaver i stedet for vestfalsk talesprog. Som tidligere nævnt adresserer Braunmüller på den måde spørgsmålet om *normbevidsthed*. Ifølge Braunmüller var de vestfalske købmænd nemlig bevidste om den lybske norm og dens anvendelsesmuligheder. Derfor kunne de også aktivt gøre brug af den til deres egen fordel. De overordnede præmisser for Braunmüllers argument er for det første de systemimmanente ligheder mellem den lybsk–nordnedsaksiske varietet af mnt. og de nordiske sprog og for det andet den særlige kommunikationssituation mellem skandinaver og hanseater i middelalderens Skandinavien. Der findes imidlertid ingen kilder, som kan bekræfte Braunmüllers påstand om, at vestfalske købmænd bevidst benyttede sig af den lybske norm for bedre at blive forstået af skandinaverne. Braunmüller (1995a) leverer med sin kontaktlingvistiske tilgang et nyt argument for antagelsen om eksistensen af den lybske norm, men det er og bliver et væsentligt sprogvidenskabeligt problem, at man ikke ved, hvordan kommunikationen foregik, og at man ikke har mulighed for at undersøge denne lybske talesprogsvarietet, som Braunmüller (1995a) støtter sig til i sin argumentation.

I modsætning til Peters (1987a), Winge (1995) og Braunmüller (1995a) betegner Stellmacher (1990) i sin indføring i nedertysk sproghistorie²¹ eksplicit lybsk mnt. som en skriftsprogsnorm. Ifølge Stellmacher (1990:

---

²⁰ Braunmüller (1995a) forholder sig ikke til et empirisk materiale.

²¹ Stellmacher (1990) bygger ikke sine antagelser på et empirisk materiale.

39f.) blev udbredelsen af den lybske skriftsprogsnorm fra 1370 og fremefter muliggjort af de standardiseringer af de regionale mnt. skriftsprog, som fandt sted allerede omkring midten af 1300-tallet:

”Im klassischen Mnd. tritt die Variantenvielfalt zugunsten großräumigerer Vereinheitlichung zurück. Das bereitet der lübischen Norm den Boden. Die Grundlage der von dem Hansevorort ausgehenden integrierten Sprachform” (Stellmacher 1990: 41–42)

Ifølge Stellmacher (1990: 43–44) betød eksistensen af denne lybske norm dog ikke, at de regionale skriftsprog helt forsvandt. Særligt de øst- og vestfalske regionalsprog fortsatte med at præge tekstoverleveringen (se desuden Stellmacher 1998: 370). Hvad angår lybsk mnt. som talt *lingua franca*, mener Stellmacher (1990: 41), at der i Lübeck tidligt udvikledes en lokal talesprogsvarietet, men hvorvidt denne talesprogsvarietet også udgjorde en mnt. talesprogsnorm, forholder Stellmacher sig ikke til.

Stellmachers antagelse om, at den lybske skriftsprogsnorm først opstod efter 1370, stemmer godt overens med Peters (1995). Peters (1995: 208), der i sin artikel knytter an til flere variationslingvistiske undersøgelser af mnt. diplomer fra Vestfalen, bl.a. Fedders (1987, 1990, 1993) og Weber (1987)²², afviser nu helt eksistensen af en overregional mnt. skriftsprogsnorm i begyndelsen af 1300-tallet, som også skulle have haft indflydelse på de regionale skriftsprog i Vestfalen. Peters (1995) kalder nu eksplicit denne forestilling for en myte. Ifølge Peters (1995: 208) var der nemlig på dette tidspunkt endnu ikke blevet dannet en skriveusus i kancelliet i Lübeck, hvorfor denne heller ikke kunne brede sig til andre dele af det mnt. sprogområde. Derimod udelukker Peters (1995) ikke, at der senere – nærmere bestemt i anden halvdel af 1300-tallet – udvikledes en særlig lybsk mnt. skriveusus. For denne bruger Peters (1995: 339) udtrykket *skrivetradition*, men han definerer ikke, hvad han forstår ved en sådan. Ifølge Peters (1995) skal den lybske skrivetradition ses i sammenhæng med de regionale standardiseringsprocesser, som fandt sted i hele det mnt. sprogområde, og som indebar, at der netop i anden halvdel af 1300-tallet dannedes mange forskellige, af hinanden uafhængige regionale skriftsprogstraditioner:

”Es trifft sicherlich zu, dass sich in Lübeck, nach anfänglicher Variantenvielfalt, seit der zweiten Hälfte des 14. Jh.s ein festerer Schreibusus herausgebildet hat. Die Ausbildung örtlicher Schreibtraditionen auf regionaler Grundlage ist auch kennzeichnend für die westf. Schreibsprachen. Die Konsolidierung der Stadtsprachen seit der zweiten Hälfte des 14. Jh.s. hat ganz offensichtlich nichts mit einem angeblich in frühmnd. Zeit von Lübeck ausgehenden Einfluss zu tun, sie erfolgt aufgrund interner westf. Ausgleichsprozesse.” (Peters 1995: 210)

---

²² Se nærmere herom Peters (1995: 209).

Peters (1995) forholder sig imidlertid ikke til, om det lybske skriftsprog havde indflydelse på andre nordlige skriftsprogsområder i tiden efter dannelsen af den lybske skriveusus. Peters forholder sig kun til en eventuel lybsk indflydelse på skriftsprogene i Vestfalen, og ifølge Peters fandt en sådan indflydelse altså ikke sted. Som tidligere omtalt skete overgangen fra latin til mnt. i de fleste kancellier i Østersøområdet imidlertid først henimod slutningen af 1300-tallet, og på den baggrund synes det stadigvæk muligt at antage, at disse kancellier kan være blevet påvirket af den skriftsprogsnorm, som udvikledes i Lübeck i denne periode. Man kan altså konstatere, at Peters ganske vist eksplicit afviser, at der skulle have eksisteret en lybsk skriftsprogsnorm i begyndelsen af 1300-tallet, og at en sådan skulle have haft indflydelse på de mnt. skriftsprog i Vestfalen, men at denne afvisning ikke er ensbetydende med, at eksistensen af en senere lybsk skriftsprogsnorm gældende fra slutningen af 1300-tallet i andre dele af det mnt. sprogområde nødvendigvis må afvises.

Peters (1997), der i lighed med Peters (1995) alene forholder sig til normspørgsmålet på baggrund af diplomundersøgelser, er derimod mere kontant i sin afvisning af eksistensen af en lybsk skriftsprogsnorm. Argumentet er nu, at en mnt. skriftsprogsnorm dækkende hele det mnt. sprogområde i 1400-tallet ville forudsætte, at mnt. var mere udviklet end skriftsprogene i det nederlandske og det højtyske sprogområde. En sådan antagelse er ifølge Peters (1997) ganske usandsynlig:

”Die Existenz einer hansisch-lübischen Schriftsprache im 15. Jahrhundert würde [...] bedeuten, daß das Niederdeutsche im Vergleich zum Niederländischen und Hochdeutschen, die ja noch als regionale Schreibsprachen mit regionalen Vereinheitlichungstendenzen existierten, in der Entwicklung in Richtung auf die modernen Schriftsprachen um eine Epoche fortgeschrittener gewesen wäre. Diese Annahme ist von vornherein unwahrscheinlich.” (Peters 1997: 47)

Peters (1997) nævner ikke, hvorfor det skulle være usandsynligt. Ideen bag Peters påstand er givetvis, at det nederlandske og højtyske sprogområde var om ikke mere, så i hvert fald lige så udviklet som det mnt. sprogområde i politisk, økonomisk og kulturel henseende, hvorfor den mnt. standardiseringsproces heller ikke ville kunne adskille sig væsentligt fra standardiseringsprocesser i det nederlandske og højtyske sprogområde. Peters (1997) argumenterer gennemgående mod den antagelse, at lybsk mnt. havde indflydelse på skriftsprogene i Vestfalen. Om og i så fald hvornår og hvordan lybsk mnt. blev lingua franca i Østersøområdet, synes imidlertid ikke at interessere Peters (1997).

Langer (2003) skriver i sin oversigtsartikel om nedertysk sproghistorie²³, at hele det mnt. sprogområde som udgangspunkt havde mange mindre regionale skriftsprogsvarieteter, men at en af disse

---

²³ Langer (2003) undersøger ikke et empirisk materiale.

skriftsprogsvarieteter, nemlig den *østelbisk-lybske*, i løbet af 1300-tallet fik mere prestige end de andre. Ifølge Langer (2003: 286) udgjorde lybsk mnt. fra slutningen af 1300-tallet et skriftsprogligt *lingua franca*. Det blev nemlig benyttet i andre hansestæder, som havde en særlig forbindelse til Lübeck, og det blev overtaget af disse byers kancellier:

“[...] as a result of the political and economic dominance of Lübeck, the language of its administration gained in prestige and was adopted by chanceries in the regions around Lübeck as well as Hanseatic cities founded by Lübeck families and trading enclaves outside of Germany which were occupied to a substantial extent by Lübeck citizens.” (Langer 2003: 288)

Det er noget uklart, hvad Langer (2003) mener med udtrykket *in the regions around Lübeck*. Der er sandsynligvis tale om Holsten og Meklenborg, men man ville også kunne anse Danmark for at være en sådan naboregion til Lübeck. Som tidligere nævnt var mnt. allerede etableret som skriftsprog i Danmark i starten af 1300-tallet, men Langer (2003) forholder sig slet ikke til mnt. i Danmark. Når Langer (2003: 290) behandler sprogforholdene i Skandinavien, henviser han udelukkende til Stockholm og Visby – til trods for at både Stockholm og Visby må siges at være ekstraordinære i forhold til andre, primært sydvestligt beliggende skandinaviske byer i middelalderen. Som Mähl (2008: 21) skriver, blev byen Stockholm grundlagt under hanseatisk indflydelse. Med hensyn til Visby går det næppe an at betragte denne by som repræsentant for en 'ægte' skandinavisk by i middelalderen. Som den eneste by i Skandinavien var Visby f.eks. medlem af Hanseforbundet, men Langer (2003) synes ikke at have gjort sig dette klart.

Langer beskæftiger sig derudover eksplicit med spørgsmålet om, hvorvidt lybsk mnt. også fungerede som talt *lingua franca* i Østersøområdet. Langer er i den forbindelse særligt interesseret i, om lybsk mnt. også var talt *lingua franca* uden for selve det mnt. sprogområde. Langer (2003: 290) mener selv, at dette er usandsynligt, idet skandinaverne ifølge Langer ikke eksplicit blev undervist i den lybske talesprogsvarietet, hvorfor de heller ikke ville kunne have benyttet sig af den. For det første viser Langer derved, at han ikke har kendt til Braunmüllers (1995a) argument om, at semikommunikation mellem hanseater og skandinaver nødvendiggjorde brugen af den lybske talesprogsvarietet, idet lybsk mnt. ifølge Braunmüller (1995a) som tidligere nævnt bedre egnede sig til semikommunikation mellem hanseater og skandinaver end f.eks. vestfalsk mnt. For det andet behandler Langer udelukkende kommunikationen mellem hanseatiske købmænd og skandinaver, hvilket kunne tyde på, at Langer (2003) ikke selv har været klar over, at der fandtes andre sproglige domæner i Skandinavien, hvor mnt. blev benyttet.

Peters (2003) forholder sig i sin oversigtsartikel om mnt. skriftsprog i lighed med Peters (1995, 1997) primært til variationslingvistiske undersøgelser af diplomer, f.eks. Weber (1987). Peters (2003) skriver i

modsætning til tidligere (se f.eks. Peters 1985a, 1985b, 1985c, 1987) intet om en mulig lybsk talesprogsvarietet med normerende funktion, hvilket formentlig skal tolkes på den måde, at Peters (2003) ikke længere er tilhænger af denne forestilling.

I forlængelse af Peters (2003) står Fischer & Peters (2004, 2007), som på baggrund af deres undersøgelser af mnt. diplomer i forbindelse med projektet *Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des mittelniederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete* (se f.eks. Peters 1997: 45ff. og Fischer & Peters 2004: 407–409), mener, at det lybske skriftsprog ikke kan have fungeret som en overregional norm. Fischer & Peters (2004) forstår udtrykket *norm* som et enhedspræget mnt. skriftsprog, som var fælles for hele det mnt. sprogområde:

”Eine einheitliche mittelniederdeutsche Schriftsprache hat nur als Mythos in den Köpfen einiger niederdeutscher Philologen existiert. [...] Zumindest auf der Ebene der städtischen Verwaltungssprache ist von Lübeck keine ausgleichende oder gar normierende Wirkung nach Westfalen ausgegangen.”
(Fischer & Peters 2004: 406–407)

Ifølge Fischer & Peters (2004: 413–420) blev der i Lübeck modsat de fleste andre byer i det mnt. sprogområde først meget sent etableret en skriveusus. I nogle tilfælde etableredes der sgar slet ingen. Fischer & Peters (2004) undersøger bl.a. den geografiske fordeling af de forskellige varianter af talordet *tredje*, mnt. *dridde*, *dredde*, *derde*, *darde*, *dörde*, *drüdde*. Varianterne *dridde* og *drüdde* regnes traditionelt for østfalsk–nordnedertyske (se bl.a. Peters 1988: 92), men undersøgelsen viser, at varianterne *derde*, *dredde*, *dridde*, *dörde* og *drüdde* findes samtidigt i Lübeck fra 1350 og fremefter (se Fischer & Peters 2004: 418). Derimod ses det, at andre kancellier kun har én til to varianter. På den baggrund konkluderer Fischer & Peters (2004: 418), at der ikke blev dannet en skriftsproglig norm i Lübeck. Ifølge Fischer & Peters (2004) må dette forhold desuden betyde, at standardiseringen af de andre mnt. skriftsprog ikke havde Lübeck som udgangspunkt. Den store variation i Lübeck umuliggjorde ifølge Fischer & Peters (2004) nemlig, at det lybske skriftsprog spredte sig til andre byer i det mnt. sprogområde:

”Eine nicht vorhandene innerstädtische Norm kann sich natürlich nicht im mittelniederdeutschen Sprachgebiet ausgebreitet haben.” (Fischer & Peters 2004: 419–420)

Fischer & Peters (2004) nævner imidlertid ikke, hvad der så dannede grundlaget for disse standardiseringer. Det skal her bemærkes, at Fischer & Peters’ afvisning af den lybske norm alene bygger på variation i enkeltord. Af den årsag er det berettiget at betvivle, hvor stor vægt afvisningen har. Det er f.eks. ikke muligt at udtale sig om normspørgsmålet med hensyn til det syntaktiske niveau på baggrund af Fischer & Peters’ undersøgelser.

Ganske bemærkelsesværdigt stemmer Peters (2005) ikke overens med Fischer & Peters (2004). Peters (2005: 23) skriver nemlig eksplicit, at lybsk mnt. sandsynligvis havde en normerende funktion i den nordlige del af det mnt. sprogområde. Ifølge Peters (2005: 22–23) dannedes der i 1300-tallet fastere regionale skriftsprog²⁴. På den baggrund dannedes der skriftsprogstraditioner dækkende større områder end de tidlige lokale skriftsprog. Ifølge Peters (2005) kan der således ses tendenser til en udligning af de regionale skriftsprog i den nordlige del af det mnt. sprogområde. Der er ifølge Peters (2005) alene tale om en skriftsprogsnorm, men det angives ikke eksplicit, om skriftsprogsnormen bygger på et lybsk mnt. talesprog eller ej. Underligt selvmodsigende er det dog, at Peters (2005: 24) under henvisning til Fischer & Peters (2004) og til trods for det førnævnte fastholder, at der ikke udviklede sig en særlig skriveusus i Lübeck. På den baggrund gentager Peters (2005) argumentet fra Fischer & Peters (2004) om, at en ikke-eksisterende lybsk norm umuligt kunne brede sig til andre dele af det mnt. sprogområde:

”Die Schreibsprache der Stadt Lübeck weist einen geringeren Normierungsgrad auf als die Schreibsprachen der nordniederdeutschen, westfälischen und ostfälischen Städte. Eine nicht vorhandene innerstädtische Norm kann sich natürlich nicht ausgebreitet haben.” (Peters 2005: 24)

Forestillingen om eksistensen af en lybsk overregional talesprogsnorm afskrives nu af Peters (2005: 26) som *nærmest absurd*. Peters mener nemlig, at en sådan forestilling ikke stemmer overens med de kommunikative forhold, men antagelsen begrundes ikke. Det er således uklart, hvad Peters bygger sin antagelse på. Som vist argumenterer Braunmüller (1995a) netop for en lybsk overregional talesprogsnorm på baggrund af de kommunikative forhold i Skandinavien, dvs. semikommunikation, men som tidligere beskrevet er Braunmüllers (1995a) antagelse heller ikke uproblematisk.

I lighed med Fischer & Peters (2004, 2007) og Peters (2005: 24) problematiserer også Mähl (2012a) i sin artikel om mnt. tekster fra senmiddelalderens Sverige²⁵ under henvisning til bl.a. Peters (1995) antagelsen om den lybske skriftsprogsnorm:

”Recent studies show that the Middle Low German variety used by the city administration in Lübeck in the 14th and 15th centuries was not homogenous at all.” (Mähl 2012a: 118)

Imidlertid afviser Mähl (2012a) ikke, at det lybske skriftsprog havde indflydelse på andre mnt. skriftsprog i Østersøområdet. Mähl (2012a: 120) indfører nemlig den nye tankegang, at skriverne i Stockholm rettede sig efter flere skriftsprogsnormer. Mähl (2004, 2008) kan nemlig konstatere påvirkning fra både lybsk mnt. og vestfalsk mnt. (se desuden Mähl 2012a: 119). Lybsk mnt. er således ikke den eneste skriftsprogsnorm, som

---

²⁴ Peters (2005) omtaler denne proces som en *konsolidering af de mnt. skriftsprog*.

²⁵ Mähl (2012a) knytter i sin artikel an til de samme variationslingvistiske diplomerundersøgelser som Peters (1995, 2003).

havde indflydelse på skriftsproget i Stockholm. Af den grund mener Mähl (2012a), at lybsk mnt. ikke skal betragtes som den eneste mnt. skriftsprogsnorm i Østersøområdet:

”My findings indicate that the description of the Middle Low German variety used in Swedish cities, which assumes that only the city administration in Lübeck influenced the Baltic region linguistically during the Late Middle Ages, must be revised, especially for Stockholm but also for other Swedish cities.”

(Mähl 2012a: 120)

Mens Fischer & Peters (2004) helt afviser, at skriftsproget i Lübeck bredte sig til andre dele af det mnt. sprogområde – man får nærmest det indtryk, at det er helt umuligt at tale om et egentligt lybsk skriftsprog grundet den store variation i *LK* –, mener Mähl (2012a), at lybsk mnt. skal opfattes som en skriftsprogsnorm, men at denne norm må sidestilles med andre skriftsprogsnormer, herunder den vestfalske. På den måde stemmer Mähl (2012a) overens med Peters (2003, 2005).

Peters (2012) tilslutter sig i sin oversigtsartikel om diplomsproget i Lübeck endnu en gang antagelsen om eksistensen af en lybsk skriftsprogsnorm. Peters (2012) skriver nu, at det lybske skriftsprog fra midten af 1300-tallet udviklede sig til overnationalt handels- og administrationssprog i Nordeuropa grundet Lübecks førende rolle i Hanseforbundet:

”Durch ihre Bedeutung für das Schriftwesen der Hanse steigt die lübische Schreibsprache zu einer übernationalen Handels- und Geschäftssprache auf.” (Peters 2012: 347)

Peters (2012: 347–348) synes fuldstændigt at have forkastet Fischer & Peters’ (2004) forestilling om, at der ikke finder en standardisering af det lybske skriftsprog sted. Nu skriver Peters (2012) nemlig, at der i *LK* etableredes en særlig lybsk skriveusus, og at denne skriveusus blev skriftsprogsnormen i det hanseatiske handelsområde. Peters (2012) mener i lighed med Bischoff (1983), at standardiseringen af det lybske skriftsprog skete på basis af den overdialektale lybske talesprogsvarietet, som ifølge Peters (2012: 348) allerede var opstået i løbet af 1200-tallet i Lübeck. Peters (2012) gør dog opmærksom på, at den skriftsproglige udvikling i Lübeck skal ses i sammenhæng med generelle standardiseringsudviklinger, som fandt sted i hele det mnt. sprogområde, men det ændrer ikke på Peters’ (2012) antagelse om, at der omkring år 1400 eksisterede en lybsk skriftsprogsnorm på basis af den lybske talesprogsvarietet:

”Wie im gesamten mittelniederdeutschen Sprachraum entsteht auch in Lübeck, infolge des Abbaus und der Ersetzung frühmittelniederdeutscher Varianten, ein innerörtlicher Schreibusus, der traditionell als *lübische Norm* bezeichnet wird. Die Grundlage dieser *Norm* ist eindeutig nordniederdeutsch” (Peters 2012: 357)

Peters (2012) forholder sig imidlertid ikke til, om denne talesprogsvarietet også havde funktion af overregional talesprogsnorm. Sammenholdt med Fischer & Peters (2004) er det vanskeligt at afgøre, hvad Peters holdning til normspørgsmålet egentlig er. Som vist argumenterer Peters (1987, 2000 og 2012) entydigt for en skriftsprogsnorm på basis af lybsk mnt. Peters (1995, 2003, 2005) afviser ganske vist, at der skulle have eksisteret en sådan skriftsprogsnorm i begyndelsen af 1300-tallet, og at den skulle have haft betydning for de mnt. skriftsprog i Vestfalen, men han antager samtidig, at lybsk mnt. udviklede sig til en skriftsprogsnorm i anden halvdel af 1300-tallet. Kun Fischer & Peters (2004) argumenterer entydigt mod en skriftsprogsnorm på basis af lybsk mnt. På den baggrund kunne det se ud til, at Peters gennemgående er tilhænger af antagelsen om en lybsk skriftsprogsnorm – i hvert fald i et eller andet omfang.

4.4. Den lybske norms geografiske udbredelse i det mnt. sprogområde

Det er allerede blevet berørt flere gange, at de førnævnte mnt.-forskere betragter den lybske norms geografiske udbredelse meget forskelligt. Diskussionen om den lybske norm handler således ikke kun om det medie, igennem hvilket normen ytrede sig, dvs. *talesprog* og/eller *skriftsprog*, men også om og i så fald hvor stort et område den lybske norm kom til at dække.

Også her kan man inddele mnt.-forskerne i fire forskellige grupper. Den første gruppe består af de mnt.-forskere, som mener, at den lybske norm var gældende i hele det mnt.-sprogområde. Til denne gruppe hører Borchling (1906, 1927, 1928, 1938), Foerste (1949), Sanders (1982) og Bischoff (1983). Hos Peters (1995: 201–204) findes en udførlig beskrivelse af disse forskeres syn på den geografiske udbredelse af den lybske norm.

Om den lybske norms udbredelse skriver Foerste (1949) skriver, at normen var så stærk, at man selv i Vestfalen rettede sig efter den:

”Der Vorbildzwang der lübischen Schriftsprache war so stark, daß man beispielsweise in Westfalen, wo man von alters her und bis auf den heutigen Tag etwa spricht *wi hebbt* oder *wi liäft* im Mittelalter dennoch schrieb: *wi hebben* und *wi leven*, das sind nämlich die in Lübeck gesprochenen Formen.” (Foerste 1949: 8)

Foerste (1949) er altså klar over, at Vestfalen indtager en særposition i det mnt. sprogområde, men han mener, at den lybske norm også var gældende dér.

Ifølge Sanders (1982) eksisterede der i Øst- og Vestfalen fra midten af 1300-tallet og fremefter et stærkt modsætningsforhold mellem talt mnt. og det mnt. skriftsprog i disse områder, idet skriftsproget i disse områder ifølge Sanders (1982) gennemgående var præget af lybsk mnt.:

”Wie sehr man ‚Dialektizismen‘, d. h. ausgesprochene Dialektmerkmale, vermieden hat, lehren wenige Beispiele: Im Pronominalbereich gelten, damals wie heute, die Einheitskasus *mik/dik* als typisch für das Ostfälische – geschrieben wurde aber auch dort in jenen Jahrhunderten überwiegend *mi/di*. [...] Ebenso steht die [...] ‚Münstersche Grammatik‘²⁶ von 1451 völlig auf dem Boden der Lübecker Norm [...]” (Sanders 1982: 143)

Også Bischoff (1983) forholder sig til forholdet mellem de talte mnt. dialekter og den lybske norm, men i modsætning til Sanders (1982) er det ifølge Bischoff (1983: 113) muligt, at talte mnt. dialekter også blev påvirket af den lybske norm.

Den anden gruppe består af de mnt.-forskere, som mener, at den lybske norm primært var gældende i et stort nordligt område, men at den også havde en moderat indflydelse på f.eks. vestfalske og sydmærkiske skriftsprog. Til denne gruppe hører Lasch (1914, 1925), Peters (1985a, 1985b, 1985c, 1987) og Stellmacher (1990). Som tidligere nævnt mener Lasch (1914, 1925), at det mnt. skriftsprog manifesterede sig fra midten af 1300-tallet og fremefter, og at det fortrængte de tidlige regionale skriftsprogs særtræk:

”Hatten wir bisher mit Provinzialsprachen zu rechnen, die nur gewissen Einflüssen des führenden Vorbildes zugänglich waren, so bildet sich jetzt in der Tat, seit der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts unzweifelhaft erkennbar, eine Schriftsprache. [...] eine Schriftsprache in dem Sinne, dass deutlich das Streben nach einer Einheit sichtbar wird, und die ausschlaggebende Form ist die des östlichen Niedersächsischen, bestimmt durch Lübeck.” (Lasch 1925: 64)

Lasch (1925: 67) gør imidlertid også opmærksom på, at den lybske norm følges mindre i Vestfalen end i den nordlige del af det mnt. sprogområde, fordi Vestfalen orienterede sig mere mod vest. På den måde adskiller Lasch sig fra Lübber (1882), idet Lübber som tidligere omtalt helt udelukker, at den lybske norm skulle have været gældende i Vestfalen.

I lighed med Lasch (1914, 1925) mener Peters (1985a, 1985b, 1985c), at den lybske norm var gældende i størstedelen af det mnt. sprogområde:

”Aufgrund ihrer Funktion als Verkehrssprache der Hanse erlangt die Schreibsprache der Stadt Lübeck überregionale Geltung, der lübische Schreibgebrauch gilt im nd. Sprachgebiet als vorbildhaft. In weiten Teilen des Sprachgebiets treten die Formen der regionalen Schreibsprachen zurück.” (Peters 1985b: 1257)

Også i god overensstemmelse med Lasch (1914, 1925) angiver Peters (1985b: 1258), at påvirkningen fra Lübeck aftog mod syd, således at indflydelsen fra den lybske norm var mindst i Vestfalen og Brandenburg. Hos Peters (1987a: 74–75) præciseres det, at påvirkningen fra den lybske norm ses i ringere grad i Østfalen

---

²⁶ Den såkaldte *Münstersche Grammatik* er den første latinske grammatik skrevet på mnt., se hertil Glück (2002: 94).

og i endnu ringere grad i Vestfalen og Brandenburg. Peters (1987a) mener i den forbindelse, at den lybske norm spillede så lille en rolle i Vestfalen af politiske og socioøkonomiske årsager. Også her følger Peters (1987a) Lasch (1914, 1925), idet Peters (1987a) skriver, at Vestfalen i højere grad orienterede sig mod Köln og de østlige dele af Nederlandene. Derudover udelukker Peters (1987a: 75), at lybsk mnt. spillede en rolle i Brandenburg, idet heller ikke dette område orienterede sig mod Lübeck og de vendiske stæder. Ligesom Peters (1985a, 1985b, 1985c, 1987) mener Stellmacher (1990: 42), at den lybske norm kun i meget ringe grad var gældende i Vestfalen og Brandenburg. Man kan opsummerende sige, at denne gruppe af mnt.-forskere er stærkt inspireret af Lasch (1914, 1925).

Den tredje gruppe består af de mnt.-forskere, som mener, at den lybske norm kun var gældende i et stort nordligt område, og at den ikke havde nogen form for indflydelse på de regionale skriftsprog i den sydlige og sydvestlige del af det mnt. sprogområde. Til denne gruppe hører Lübben (1882) og Peters (1995, 1997, 2003, 2005). Lübbens (1882) forestilling om de to mnt. skriftsprogslandskaber, nemlig *det fællesnedertyske* og *det vestfalske*, er allerede tidligere blevet forklaret. Som tidligere vist mener Peters (1995, 1997, 2003, 2005), at det er sandsynligt, at lybsk mnt. fungerede som skriftsprogsnormen i et stort nordligt område, men han udelukker, at den lybske norm skulle have været gældende i Vestfalen. Peters (2003) mener f.eks., at det mnt. sprogområde som udgangspunkt havde mange mindre regionale skriftsprogvarieteter, men ifølge Peters (2003) foregik der udlningsprocesser i hele det mnt. sprogområde, som ikke udelukkende var knyttet til Lübeck. Ikke desto mindre tilskriver Peters (2003: 437) Lübeck en normerende rolle for skriftsproget i den nordlige del af det mnt. sprogområde. Derudover skriver Peters (2003: 438), at vestfalsk mnt. også fungerede som norm i visse sydligt beliggende egne af det nordnedsaksiske område, særligt Osnabrück. Peters betegner dette som en *vestfalisering* af det lokale nordnedsaksiske skriftsprog.

Endeligt består den fjerde gruppe af de mnt.-forskere, som mener, at der slet ikke fandtes en lybsk norm, og at den derfor ikke havde nogen geografisk udbredelse. Som tidligere omtalt hører Fischer & Peters (2004, 2007) til denne gruppe.

4.5. Den lybske norms geografiske udbredelse i det sydlige Skandinavien

De tidligere nævnte mnt.-forskere beskæftiger sig primært med den lybske norms geografiske udbredelse i selve det mnt. sprogområde. Enkelte mnt.-forskere beskæftiger sig imidlertid eksplicit med normens geografiske udbredelse i det sydlige Skandinavien. Her skal nævnes Carlie (1925), Gabrielsson (1971, 1972), Winge (1992a, 1995, 2002), Braunmüller (1993b, 1995a, 1995b) og Mähl (2008, 2012a, 2012b). Der er her tale

om vidt forskellige detailundersøgelser. Således beskæftiger Carlie (1925) og Winge (1992a, 1995, 2002) sig primært med det mnt. skriftsprog i Danmark, frem for alt i *DK*. Gabrielsson (1971, 1972) undersøger derimod det mnt. skriftsprog i Visby. Mähl (2008) undersøger det mnt. skriftsprog i Stockholm. Braunmüller (1993b, 1995a, 1995b) og Mähl (2012a, 2012b) beskæftiger sig mere generelt med mnt. i Skandinavien.

Carlie (1925: 130), der som nævnt undersøger mnt. diplomer fra *DK*, skriver, at det mnt. skriftsprog i *DK* gennemgående har nordnedsaksisk karakter og stemmer overens med den lybske norm²⁷. Carlies observationer taler for, at den lybske norm var kendt i Danmark, og at den også blev fulgt af professionelle skrivere.

Gabrielsson (1971, 1972) skriver om det mnt. skriftsprog i Visby, at det som udgangspunkt havde en vestfalsk grundkarakter, men at det i perioden 1350 til 1500 var tilnærmelsesvis identisk med det mnt., som blev skrevet i Rostock, Lübeck og Hamborg:

”Aus einer frühmnd. Mischsprache mit westfäl. Grundcharakter, aber starkem nordalbingisch-lübischen Einschlag und orthographischen Entlehnungen aus den nordischen Sprachen bildete sich in der Zeit von 1350 bis 1500 eine Schriftsprache heraus, die im Endergebnis nicht sehr viel anders aussieht als das am Ende des MA in Rostock, Lübeck oder Hamburg geschriebenes Nd. [...]” (Gabrielsson 1972: 63)

Interessant er det, at Gabrielsson ikke primært forbinder dette mnt. skriftsprog med Lübeck – Gabrielsson skriver jo netop ikke, at skriftsproget i Visby i denne periode er påvirket af lybsk mnt. –, men derimod med flere skriftsprogscentre i det nordnedsaksiske område. På den måde stemmer Gabrielssons angivelse overens med f.eks. Lübbens (1882) forestilling om det fællesnedsaksiske skriftsprog.

I lighed med Carlie (1925) undersøger Winge (1992a, 1995) også primært diplomer fra *DK*. Winge (1992a: 61) konkluderer i overensstemmelse med Carlie, at skriftsproget i *DK* var påvirket af den lybske norm²⁸. Derfor mener Winge (1992a: 61) også, at det er berettiget at tale om en vis normering af det mnt. diplomsprog i *DK*. I modsætning til Carlie undersøger Winge (1992a: 62–64) imidlertid også diplomer fra andre udstedere i Danmark, herunder diplomer fra byerne København, Aalborg og Randers udstedt i midten af 1400-tallet. Winge (1992) konkluderer, at skriftsproget også dér var påvirket af den lybske norm:

”Die Sprache dieser Urkunden ist ähnlich wie im Fall der oben genannten Urkunden ein Nordniederdeutsch lübischer Prägung und erstaunlich einheitlich [...]” (Winge 1992a: 62)

---

²⁷ Carlie (1925: 130) bruger udtrykket *die Lübecker Kanzleisprache* om den lybske norm.

²⁸ Winge (1992: 61) bruger udtrykket *die nordniederdeutsche Schreibsprache lübeckischer Prägung* om den lybske norm.

Winge (1995) beskæftiger sig eksplicit med årsagen til udbredelsen af den lybske norm i Danmark. Winge (1995: 133–134) mener, at tilpasningen til den lybske norm i *DK* hang sammen med, at det lybske skriftsprog for det første allerede havde den største udbredelse i Østersøområdet omkring år 1400, og at det lybske skriftsprog for det andet blev forstået af flest mulige. Derfor var det ifølge Winge (1995) praktisk for den danske kongemagt at gøre brug af den lybske norm, når den skulle korrespondere med mnt.-sprogede modtagere. Således taler både Carlie (1925) og Winges (1992, 1995) undersøgelser for, at den lybske norm var udbredt i Danmark i senmiddelalderen.

Winges (1995) forestilling om, at det lybske skriftsprog blev forstået af flest mulige, og at dette bevirkede en udbredelse af den lybske norm i Østersøområdet, findes også hos Braunmüller (1993b, 1995a, 1995b), der dog i modsætning til Winge (1995) ikke behandler udbredelsen af det mnt. skriftsprog, men derimod udbredelsen af talt mnt. i Østersøområdet. Derfor forholder Braunmüller (1993b, 1995a, 1995b) sig heller ikke til, hvorfor man i *DK* havde behov for at tilpasse skriftsproget til den lybske norm. Som tidligere nævnt behandler Braunmüller (1995a) primært de vestfalske købmænd i Østersøområdet og deres behov for at anvende lybsk mnt. som en slags mnt. talesprogsstandard, idet de ifølge Braunmüller (1995a) vidste, at denne varietet i modsætning til deres egen varietet af mnt. ville blive forstået af flere i Østersøområdet.

Mähl (2008) beskæftiger sig med det mnt. skriftsprog i Stockholm. På baggrund af sin undersøgelse af dette skriftsprog konkluderer Mähl (2008: 130), at skriftsproget i Stockholm grundlæggende var nordnedertysk. Mähl (2008) kan dog også konstatere en betydelig påvirkning fra vestfalsk mnt. Mähl (2008: 130) skriver endvidere, at det mnt. skriftsprog, som blev benyttet i Stockholm, afspejlede de diakrone udviklinger i Nordtyskland, hvorfor det på ingen måde kan betragtes som arkaisk. Ifølge Mähl (2008: 130–131) ses også et vestfalsk indslag i de mnt. tekster fra Stockholm, og dette forklares med den store indvandring til Stockholm i senmiddelalderen fra netop Vestfalen. På den baggrund konkluderer Mähl (2008: 131–132), at den traditionelle forestilling blandt mange mnt.-forskere om, at den lybske norm var gældende i hele Østersøområdet, bør revideres. Mähl (2008) forklarer imidlertid ikke eksplicit, hvordan en revideret tese om den lybske norm i Østersøområdet kan formuleres, men man må formode, at Mähl trods alt ikke mener, at tesen om den lybske norm fuldstændig skal forkastes. Som tidligere beskrevet gør Mähl (2008: 130) selv opmærksom på, at det mnt. skriftsprog, som blev benyttet i Stockholm netop ikke havde en vestfalsk, men derimod en nordnedertysk grundkarakter.

Mähl (2012a, 2012b) beskæftiger sig ligeledes med den lybske norms udbredelse i Østersøområdet og Skandinavien. Mähl (2012b: 630) argumenterer også her imod den traditionelle forestilling blandt mnt.-forskere, at de mnt. skriftsprog i Skandinavien kun var blevet påvirket af lybsk mnt. I den forbindelse gør Mähl (2012a: 119, 2012b: 630) opmærksom på, at der kan konstateres forskelle imellem de skandinaviske

byer med hensyn til brugen af lybsk mnt. Endnu engang skriver Mähl (2012b: 630), at det mnt. skriftsprog i Stockholm som udgangspunkt var nordnedertysk, men at der ikke desto mindre ses en påfaldende stærk vestlig-vestfalsk indflydelse. Desuden skriver Mähl (2012b: 630), at Visbys mnt. skriftsprog havde en klart vestfalsk grundkarakter, hvilket sammenholdt med Gabrielsson (1971, 1972) må siges at være korrekt, hvad angår perioden før 1350. Som tidligere omtalt skriver Gabrielsson (1972: 63), at det mnt. skriftsprog i Visby i perioden 1350 til 1500 ikke adskilte sig væsentligt fra skriftsprogene i de større byer i det nordnedertyske område.

4.6. Den lybske norms domæner

Da der er blevet redegjort for de forskellige forestillinger om den lybske norms geografiske udbredelse i selve det mnt. sprogområde og i det sydlige Skandinavien, vil jeg nu redegøre for de forskellige forestillinger om, hvilke domæner den lybske norm var gældende i. Det er i den forbindelse nærliggende at spørge, om mnt.-forskerne mener, at den lybske norm manifesterede sig ens i forskellige domæner, eller om der skete en differentiering af normen afhængigt af domænet. I den sammenhæng er det nærliggende at spørge, om den lybske norm kan betragtes som værende et stiltræk ved en bestemt genre eller et bestemt domæne. I så fald ville den lybske norm nemlig kunne betegnes som værende domæne- eller genrebestemt snarere end regionalt bestemt.

Hverken Lübber (1882) eller Lasch (1914) behandler, hvilke domæner den lybske norm kommer til udtryk i. Derimod skriver Lasch (1925: 67), at den lybske norm – af Lasch blot kaldet *det mnt. skriftsprog* – fremtræder tydeligst i litteratur- og diplomsproget, idet dialektale træk her bliver undertrykt. Derimod ses normen mindre tydeligt i uformelle og uofficielle domæner såsom kancelliinterne tekster. Dette stemmer overens med Christensen (1918: 20), som kort bemærker, at de renskrevne diplomer fra *LK*, dvs. de officielle skrivelser fra dette kancelli, indeholder færre dialektale træk end koncepterne²⁹. På den baggrund havde koncepterne antagelig ikke samme officielle status som de renskrevne diplomer, og de var derfor formodentlig heller ikke underlagt samme stilkrav.

Borchling (1927, 1928, 1938) skriver ikke eksplicit, at den lybske norm særligt kommer til udtryk inden for et bestemt domæne, men han betegner ofte det mnt. skriftsprog som *det hanseatiske borgersprog*. Denne temmelig generelle betegnelse kan muligvis ses som en indikation på, at den lybske norm efter Borchlings

---

²⁹ En lignende iagttagelse findes hos Jacobsen (1910: 182), som i sin redegørelse af de sproglige forhold i *DK* omkring år 1400 for det ymda. skriftsprogs vedkommende skriver, at de officielle kongelige skrivelser var affattet i et næsten *dialektfrit* skriftsprog – Jacobsen udlægger dette som en *stræben mod rigssprog* –, mens der i tingsvidner, lokal- og privatskrivelser o.l. fandtes mange *dialektalejendommeligheder*.

mening særligt var knyttet til verdslige domæner såsom handel og byadministration. Undertiden lader det endda til, at Borchling anser diplomgenren for at være det mnt. skriftsprogs egentlige domæne:

”[...] das Mittelniederdeutsche [...] ist unter Lübecks Führung eine rein nordniederdeutsche Sprache geworden. Es ist sehr auffällig, wie sehr seitdem in der niederdeutschen Urkundensprache die mundartlichen Eigentümlichkeiten der einzelnen Landschaften vor den Formen der Schriftsprache zurücktreten.” (Borchling 1938: 26)

Borchling forholder sig dog ikke til, om den lybske norm fremtræder forskelligt afhængigt af, om domænet er litteratur- eller diplomsprog.

Foerste (1949) skriver heller ikke eksplicit, at den lybske norm hørte til et bestemt domæne, men han angiver, at den lybske norm³⁰ som udgangspunkt manifesterede sig som prosa – hvad der i grunden dækker over vidt forskellige genrer – og først senere blev benyttet som *digtersprog*³¹.

Sanders (1982) står i opposition til de tidligere nævnte, idet han eksplicit skriver, at den lybske skriftsprogsnorm særligt forekom inden for et bestemt domæne, nemlig i *kancellitekstene*. Som Hanseforbundets skriftlige kommunikationssprog var lybsk mnt. ifølge Sanders (1982: 141) uløseligt knyttet til de store nordtyske kancellier, frem for alt *LK*, og kun her fandt normen sit *reneste* udtryk. Ifølge Sanders (1982: 146–148) manifesterede det lybske skriftsprog sig i *sin reneste form* – af Sanders (1982: 146) eksplicit kaldet det mnt. skriftsprogs *hansisch-lübische Reinform* – som handlens, retsvæsnets og diplomatiets skriftsprog. Derimod mener Sanders (1982: 148), at andre domæner, f.eks. *litteratursproget*³², ikke i samme omfang blev påvirket af den lybske skriftsprogsnorm.

Bischoff (1983) kæder i lighed med Sanders (1982) den lybske norm sammen med hanseatisk handel og diplomati:

”Die sog. mnd. Schriftsprache ist kein Gewächs des alten Stammeslandes, sie ist im Ostnd. entstanden und trägt Lübecker Gepräge. Sie setzt die Großräumigkeit hansischen Handels und hansischer Politik voraus, sie ist hansische Schriftsprache.” (Bischoff 1983: 111)

Bemærkelsesværdigt er det dog, at Bischoff (1983) slet ikke beskæftiger sig med andre skriftsproglige domæner, hvorfor man heller ikke kan vide, hvilke overvejelser Bischoff (1983) gør sig angående den lybske norms manifestation i f.eks. *litteratursproget*.

---

³⁰ Foerste (1949: 8) kalder det lybske skriftsprog for *det mnt. kultursprog*.

³¹ Det er uklart, hvad Foerste (1949) mener med dette udtryk, men der er antageligt tale om poesi og drama. Det må stå hen i det uvisse, om udtrykket også dækker over fortællende prosa.

³² Det er uklart, hvad Sanders (1982) mener med dette udtryk. Antageligt betegner det ikke udelukkende poesi og drama, men også forskellige former for fortællende prosa.

Peters (1985b: 1260) skriver derimod, at det overregionale lybske skriftsprog fungerede som administrations- og retssprog i Nordtyskland, som Hanseforbundets officielle skriftsprog, som internationalt handels- og kommunikationssprog og endelig som *litteratursprog*. Ifølge Peters (1985b) er det dog ikke de samme institutioner, som repræsenterede de forskellige former for skriftsprog. Peters (1985b: 1261) skriver, at det overregionale rets- og administrationssprog var knyttet til bystyrene i hansestæderne, mens litteratursproget var knyttet til det dannede borgerskab og gejstligheden. Peters (1985b) forholder sig imidlertid ikke til, om tilpasningen til den lybske norm var større eller mindre i de mnt. skriftsprog, som blev benyttet af bystyrene i Nordtyskland, end i de mnt. skriftsprog, som blev benyttet af det dannede borgerskab og gejstligheden. Modsætningsforholdet mellem bærerne af de to skriftsprogsdomæner forekommer dog en smule kunstigt, idet man må forudsætte en vis grad af sammenfald mellem de hanseatiske bystyrene og det dannede borgerskab, som ifølge Peters (1985b) var bærer af det mnt. litteratursprog. Desuden var de fleste af skrivelserne i *LK* og *DK* efter alt at dømme af gejstlig stand (se afsnit 5.2.1. og 5.3.1.), hvorfor man også må gå ud fra et vist sammenfald mellem gejstlighedens mnt. skriftsprog og de nordtyske bystyres mnt. skriftsprog.

Stellmacher (1990: 43) mener, at det lybske skriftsprog blev brugt inden for to hoveddomæner, dels som handels-, rets- og administrationssprog, dels som litteratursprog. Stellmacher (1990) skelner ikke mellem sproget i de to domæner, hvorfor man må gå ud fra, at han mener, at der ikke er forskel på, hvordan den lybske norm blev efterlevet afhængigt af domæne.

Braunmüller (1995a, 1995b) skelner derimod skarpt mellem manifestationen af den lybske norm i talesproget på den ene side og i skriftsproget på den anden. Ifølge Braunmüller (1995a) var brugen af det lybske skriftsprog begrænset til nogle få specifikke domæner inden for diplomati, administration og handel:

“[...] zur Zeit der Städtehanse, war der Gebrauch der Schriftsprache immer noch auf relativ wenige Domänen beschränkt (Verträge, Kontorbücher, Handelskorrespondenz u. dgl.).” (Braunmüller 1995a: 20)

I modsætning hertil var den lybske talesprogsvarietet, som blev båret af de hanseatiske købmænd, mindre normaliseret:

“[...] [man] wird bei rudimentärer Zwei – oder Mehrsprachigkeit von Kaufleuten andere Maßstäbe anlegen müssen als etwa bei Stadtschreibern [...], Kanzleimitarbeitern oder Übersetzern.” (Braunmüller 1995b: 55–56)

Således spillede professionaliseringen af tekstproduktionen ifølge Braunmüller (1995b) en væsentlig rolle i forhold til, hvordan den lybske norm kom til udtryk.

Også Winge (1995) beskæftiger sig med forskellige grader af professionalisering afhængigt af domæne. Som tidligere omtalt mener Winge (1995: 134), at man i *DK* konsekvent fulgte den lybske norm i de mnt. tekster, som kancelliet udfærdigede, da skriverne her var professionelle. Det mnt. skriftsprog i byernes gilde- og lavsforordninger var ifølge Winge (1995: 136) derimod præget af den lybske norm *i en mindre ren form*. Winge (1995) forklarer dette med, at skriverne i byerne efter alt at dømme ikke var så professionelle som kancelliskriverne. Hvis man i denne sammenhæng benytter sig af Johnssons terminologi, kan man på baggrund af Winge (1995) sige, at der fandtes forskellige mnt. skriftsprogssociolekter i Danmark i senmiddelalderen. Den skriftsprogssociolekt, som var knyttet til *DK*, var karakteriseret ved professionel tekstproduktion udført af gejstlige i kongemagtens tjeneste, mens den skriftsprogssociolekt, som var knyttet til den verdslige byadministration, var karakteriseret ved mindre professionel tekstproduktion udført af borgere i byadministrationen. Begge skriftsprogssociolekter var ifølge Winge knyttet til den lybske norm, men det væsentlige er i denne forbindelse, at normen tilsyneladende manifesterede sig forskelligt afhængigt af netop skriftsprogssociolekt.

4.7. Sammenfatning

Inden for mnt.-forskningen er der delte meninger om, hvordan *den lybske norm* skal opfattes. Som beskrevet diskuterer mnt.-forskerne, om og i så fald hvilket medium, hhv. tale eller skrift, normen var gældende i. Særligt indtil omkring 1990 mener mange mnt.-forskere, at den lybske norm både var en tale- og skriftsprogssprogssociolekt. I den seneste mnt.-forskning – når man bortser fra Fischer & Peters (2004, 2007) – hersker der derimod en vis enighed om, at normen udelukkende var gældende for mnt. skriftsprog, og at der altså ikke fandtes en lybsk talesprogssociolekt. Det metodisk sikreste ville imidlertid være udelukkende at udtale sig om eksistensen af en lybsk skriftsprogssociolekt og dermed lade det stå åbent, om der var en talesprogssociolekt, og hvor udbredt den var rent geografisk.

Hvad angår forestillingerne om den lybske norms geografiske udbredelse i selve det mnt. sprogområde, kan der også her ses en form for paradigmeskifte omkring 1990. Hvor mange mnt.-forskere indtil dette tidspunkt mener, at den lybske norm enten var gældende uindskrænket i hele det mnt. sprogområde eller primært i et stort nordligt område men samtidig udøvede en vis indflydelse på de mnt. skriftsprog i syd, hersker der i den seneste mnt.-forskning en vis enighed om, at den lybske norm slet ikke var gældende i den sydlige del af det mnt. sprogområde.

Lidt anderledes forholder det sig med forestillingerne om den lybske norms geografiske udbredelse i det sydlige Skandinavien. Der hersker nemlig selv i den seneste forskning enighed om, at den lybske norm

havde indflydelse på de mnt. skriftsprog i Skandinavien. Særligt med hensyn til de mnt. skriftsprog i Stockholm og Visby må der dog regnes med en betydelig indflydelse fra vestfalsk mnt. Denne mnt. varietet synes imidlertid ikke på samme måde at have haft indflydelse på mnt. skriftsprog i Danmark. Som beskrevet angiver både Carlie (1925) og Winge (1992, 1995), at det mnt. skriftsprog i Danmark var nordnedertysk, og at det fulgte den lybske norm. Dette hænger muligvis sammen med, at Danmark i højere grad end Stockholm og Visby var præget af indvandring fra Holsten. Jeg skal senere behandle forholdet mellem *LK* og *DK* med hensyn til overensstemmelse og uoverensstemmelse ved de undersøgte syntaktiske fænomener.

Om den lybske norms domæner kan det også siges, at der tilsyneladende er bred enighed om, at normen særligt var gældende i mnt. kancellitekster. Noget problematisk er det dog, at de allerfleste undersøgelser i den seneste mnt.-forskning næsten udelukkende beskæftiger sig med mnt. diplomsprog – denne afhandling hører således også til i den kategori –, hvorfor det i virkeligheden er meget vanskeligt at udtale sig om, hvorvidt den lybske norm var gældende uden for diplomgenren eller ej. Der savnes i allerhøjeste grad undersøgelser af mnt. skriftsprog, som rækker ud over diplomgenren. Som et eksempel på en sådan genreovergribende undersøgelse kan nævnes Mähl (2014), hos hvem der som noget nyt undersøges mnt. skriftsprog ikke alene i diplomer, men også i andre verdslige samt religiøse genrer (jf. Mähl 2014: 26–37). Som allerede nævnt beskæftiger nærværende afhandling sig primært med diplomer, hvorfor den heller ikke vil kunne sige noget præcist om den lybske norms udbredelse i andre domæner.

5. Kancelli, udsteder og skriver

5.1. Kancelliet i senmiddelalderen

Til min redegørelse for kancellierne *LK* og *DK* vil jeg knytte an til forskellige forskere, herunder primært historikere, som beskæftiger sig med kancelliinstitutionen i nordeuropæisk senmiddelalder. Jeg vil her knytte an til Jørgensen (1922), Dirmeier (2012) og Elstner (2012).

Om udtrykket *kancelli* skriver Jørgensen (1922: 488–489), at det for det første kan betegne den lokalitet, det være sig et rum eller en bygning, hvor kancellipersonalet arbejdede. For det andet kan det betegne den institution, som udførte de til et kancelli hørende opgaver.

Hos Dirmeier (2012) defineres *kancelli* derimod som et dokumentationskontor i juridisk forstand, ty. *Beurkundungsstelle*, med et dertilhørende kancellipersonale:

”Unter Kanzlei versteht man eine bei Hof, bei Klöstern und Stiften, bei Städten und Märkten angesiedelte Beurkundungsstelle mit unterschiedlicher Anzahl von Notaren und Schreibern.” (Dirmeier 2012: 132)

Dirmeiers definition tager således udgangspunkt i kancelliets funktion snarere end i kancelliets formelle opbygning.

Med hensyn til placeringen kunne det middelalderlige kancelli enten have til huse et bestemt sted eller flytte sig afhængigt af den institution, som det var tilknyttet. *LK* havde som bykancelli netop til huse et bestemt sted (jf. Graßmann 1997: 226), hvorimod *DK* som fyrstekancelli rejste sammen med kongen. Meget tyder på, at *DK* i løbet af 1400-tallet fik en fastere placering i København, da denne by blev kongens residensby, men det ændrer ikke ved det forhold, at der var tale om et egentligt rejsende kancelli:

”[...] Kancelliet [havde] intet fast Hjemsted, men maatte følge med Kongen paa hans Rejser, paa hvilke man da ogsaa maatte medføre de nødvendige Arkivalier. Først siden Kongerne i 15. Aarh. valgte Kbhvn. til deres Hovedopholdssted, indtraadte der efterhaanden nogen Bedring heri, men helt ophørte K.’s ambulante Karakter først et Par hundrede Aar senere.” (Jørgensen 1922: 491)

Jeg skal komme nærmere ind på denne forskel mellem *LK* og *DK* i de følgende afsnit.

Med hensyn til kancellipersonalet er det ifølge Dirmeier (2012) meget usikkert, hvor mange notarere og skrivere der var tilknyttet et givent kancelli. Elstner (2012: 126) gør i den sammenhæng opmærksom på, at det i virkeligheden er særdeles vanskeligt at udtale sig om kancelliforholdene i Nordeuropa, herunder både hvad angår *LK* og *DK*, idet der næsten ingen oplysninger findes om, hvor mange endsige hvem der arbejdede i kancellierne. Undertiden findes der oplysninger om kanslerne, men også disse oplysninger er

meget sporadiske. Desuden kan det i forbindelse med en sproglig undersøgelse af kancellitekster diskuteres, hvor vigtige sådanne oplysninger om kanslerne er, idet kanslerne ifølge Elstner (2012: 127) kun meget sjældent stod for den egentlige tekstproduktion. Derimod varetog det lavere kancellipersonale, kaldet *skrivere* eller *sekretærer*, de allerfleste skriveopgaver i kancellierne. Kun i ganske få tilfælde er skrivernes identitet dog kendt:

”Das niedere Kanzleipersonal, welches in erster Linie die Schreibaarbeiten erledigte, ist vielfach anonym geblieben.” (Elstner 2012: 127)

Jeg skal i det følgende redegøre for de specifikke kancelliforhold i *LK* og *DK*, herunder kancelliernes opbygning, kanslere og skrivere samt brugen af mnt. i kancellierne.

5.2. Lübecks kancelli

Der findes meget få oplysninger om kancelliforholdene i *LK* i første halvdel af 1400-tallet. Jeg vil her gøre brug af de beskrivelser, som findes hos Bruns (1905), Christensen (1918), Pitz (1959), Graßmann (1997) og Peters (1987a, 2000, 2012). Hvor Bruns og Christensen primært behandler skriverne, herunder særligt skrivernes proveniens, giver Graßmann (1997) en mere udførlig redegørelse for kancelliets opbygning.

LK omtales første gang i midten af 1200-tallet. I takt med at behovet for skriftlig forvaltning i Lübeck voksede i løbet af 1300-tallet, voksede kancelliets betydning også. *LK* var direkte tilknyttet Lübecks råd og borgmestre. Det første egentlige rådhus i Lübeck nævnes omkring 1225. Antagelig havde *LK* også til huse her (jf. Pitz 1959: 415). I 1227 nævnes en stadsskriver (mnt. *scriyver*, lat. *secretarius*) første gang (jf. Peters 2012: 349). Da det ældste bevarede diplom fra Lübeck stammer fra 1226, var der formodentlig allerede inden da ansat en stadsskriver ved kancelliet (jf. Peters 2012: 349). Allerede i midten af 1200-tallet blev rådet grundet den voksende mængde forvaltningsopgaver flyttet til nye lokaler i et større hus, nemlig et af to sammenhængende langhuse i nærheden af den centrale markedsplads ved Breite Straße:

”Wohl weil das kleine alte Rathaus nicht mehr für die vermehrten Aufgaben der städtischen Selbstverwaltung und das Umsichgreifen der Schriftlichkeit ausreichte, zog der Rat vermutlich noch vor 1250 in das Obergeschoß des einen der beiden Langhäuser an der Breiten Straße.” (Graßmann 1997: 227)

Ifølge Graßmann (1997: 227) voksede det skriftlige forvaltningsapparat uafbrudt fra midten af 1200-tallet. Af den årsag optog den skriftlige forvaltning mere og mere plads, og i løbet af 1300-tallet overtog rådet begge langhuse, og til disse blev der også føjet en stor ny bygning. I dette bygningskompleks havde også kancelliet

til huse. Ifølge Pitz (1959: 422) rådede kancelliet her over et rådsbibliotek, hvor stadsbøger, lister, registraturer og arkivmateriale blev opbevaret.

Kancelliets hovedopgave bestod ifølge Pitz (1959: 416) i at udfærdige skriftstykker for rådet i Lübeck. Med hensyn til arbejdsfordelingen i *LK* var kanslerens primære ansvarsområde indtil midten af 1300-tallet efter alt at dømme udfærdigelse af diplomer og ajourføring af stadsbøgerne. Fra midten af 1300-tallet og fremefter overtog den såkaldte *protonotar*, dvs. den ledende notar i kancelliet, imidlertid kanslerens opgaver:

„Ein Kanzler (später „Siegelherr“) wurde für das Urkundenwesen [...] Später wurde der „Protonotar“ und erste Stadtschreiber Leiter der Kanzlei und der Verwaltung der Stadtbücher, der den „Siegelherr“ nur noch für die Besiegelung der Urkunden benötigte.“ (Graßmann 1997: 224)

I *LK* blev der produceret mange forskellige typer af tekster til brug i såvel lokale, regionale som overregionale sammenhænge samt med funktion inden for og uden for kancelliet. De diplomerne, som jeg behandler i afhandlingen, havde funktion uden for *LK*, mens stadsbøgerne, div. dødelister, rådslister og lister over nytilkomne, havde funktion inden for *LK*. Desuden førte kancelliet rådsprotokollerne, og disse mange nye opgaver førte i løbet af 1300-tallet til, at antallet af ledende notarer i *LK* ifølge Graßmann (1997: 227) steg fra én til tre eller fire. Den øverstrangerende blandt de ledende notarer havde som allerede nævnt titel af protonotar og overtog i løbet af 1300-tallet rollen som leder af kancelliet. Det er imidlertid vanskeligt at bestemme, hvor mange skrivere der var beskæftiget ved *LK* ad gangen, men Graßmann (1997: 227) antager, at der var tale om et større antal. I forlængelse heraf knytter jeg an til Peters (2012: 355), som antager, at der ud over protonotaren var ansat omkring tre skrivere og et ukendt antal kopister ved kancelliet ad gangen. I det følgende vil jeg behandle skriverpersonalet i *LK* udførligere.

5.2.1. Personalet i *LK*

Bruns (1905) og Christensen (1918) behandler som nævnt primært skriverne i *LK*. Særligt Christensen er interesseret i at bestemme skrivers proveniens ud fra deres skriftsprog. Både Bruns og Christensen bringer i den forbindelse fortegnelser over skriverne i *LK*. Bruns (1905) behandler perioden 1350 til 1500, mens Christensen behandler perioden ca. 1300 til 1470, hvorfor skriverfortegnelserne til en vis grad er identiske. Christensen har imidlertid visse ændringer til Bruns' fortegnelse. Hvor Bruns f.eks. udelukkende angiver navngivne skrivere, medtager Christensen også unavngivne skrivere. Derfor er Christensens skriverfortegnelse over dobbelt så lang som Bruns'.

Om stadsskriverne skriver Pitz (1959: 428), at det var dem, der udførte det egentlige kancelliarbejde, dvs. udfærdigelsen af skrivelserne for rådet, men at de også blev brugt som rådssendebude.

Ifølge Christensen (1918: 6–7) var de fleste af skriverne af gejstlig stand, men enkelte var muligvis verdslige (se herom desuden Peters 2012: 349–350). Ifølge Christensen (1918: 7) havde de fleste af de skrivere, som virkede i første halvdel af 1400-tallet, gennemgået en universitetsuddannelse, enten ved et af de mange universiteter i Centraleuropa eller ved det nyoprettede universitet i Rostock, og flere af dem endte da også som professorer ved disse universiteter. Ifølge Christensen (1918: 6–7) blev mange af skriverne hentet til *LK* udefra, idet der ikke var nok skrivere i Lübeck til at klare de skriftlige forvaltningsopgaver i kancelliet. Christensen gør på den baggrund opmærksom på, at det er vigtigt ikke at forveksle befolkningen i Lübeck med kancellipersonalet i *LK*, idet skriverne kunne stamme fra forskellige egne af Nordtyskland. I perioden 1300 til 1470 har Christensen (1918: 7) fundet frem til i alt 22 navngivne skrivere i *LK*, men kun én af disse, nemlig én skriver, Johan Hertze, stammede med sikkerhed fra Lübeck.

På baggrund af Bruns (1905) og Christensen (1918) kan man med en vis usikkerhed sige, at der i perioden 1400 til 1450 var knyttet et ganske stort antal skrivere til *LK*. Ifølge Bruns (1905: 78) var der i perioden 1400 til 1450 tilknyttet 9 navngivne skrivere. Christensen medtager som nævnt også unavngivne skrivere i sin fortegnelse. Christensen (1918) forsøger desuden at identificere skriverne palæografisk. På den baggrund er Christensen (1918) kommet frem til et noget højere antal skrivere i *LK* end Bruns (1905). Ifølge Christensens (1918) skriverfortegnelse findes der i perioden 1400 til 1450 10 navngivne skrivere og hele 26 unavngivne skrivere. På baggrund af Bruns (1905: 55) og Christensen (1918: 40–45) kan der opstilles følgende fortegnelse over navngivne skrivere i *LK* i perioden 1400 til 1450. Nummereringen af skriverhænderne findes hos Christensen: *Godfrede van der Krempe* (skriverhånd 27), 1384–1407; *Gerlach van Bremen* (skriverhånd 29), 1394–1408; *Hinrich van Vredeland* (skriverhånd 30), 1396–1408; *Pawel Oldenborch* (skriverhånd 35), 1408–1436; *Diderik Sukow* (skriverhånd 39), før 1410 til efter 1416; *Johann Vos* (skriverhånd 43), 1414–1419; *Herman van Hagen* (skriverhånd 46), 1417–1449; *Johan Hertze* (skriverhånd 54), 1436–1454; *Arnold van Bremen* (skriverhånd 61), 1447–1457; *Johan Arndes* (skriverhånd 62), 1448 til ca. 1478. Der er enkelte forskelle mellem skriverfortegnelserne hos hhv. Bruns og Christensen. Bruns kender f.eks. ikke skriveren *Arnold van Bremen*, men Christensen kan påvise, at denne har været tilknyttet *LK* i undersøgelsesperioden. Om *Johan Arndes* anfører Bruns (1905: 65), at denne skriver først var aktiv i *LK* fra 1455, men Christensen (1918: 45) kan ved håndskriftsanalyse påvise, at der findes dokumenter fra denne skriverhånd allerede fra 1448. Bruns' skriverfortegnelse indeholder endvidere en niende skriver, som ikke findes hos Christensen. Bruns mener at vide, at skriveren *Borchard van der Oste* var tilknyttet *LK* fra 1408 til 1412, men Christensen

har ikke kunnet finde diplomer skrevet af denne person, selvom dennes skriverhånd er kendt i Lübeck fra andre sammenhænge (se herom Bruns 1905: 55; Christensen 1918: 75).

Som nævnt fremgår det af Christensens (1918: 40–45) skriverfortegnelse, at der var ansat 26 unavngivne skrivere ved *LK* i perioden 1400 til 1449. Det drejer sig om skriverhænderne 28, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 47 (kaldet *Hagens substitut*), 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57 (kaldet *Hertzes substitut*), 58, 59 og 60. Christensen (1918: 68ff.) forsøger desuden at lokalisere skriversne ud fra dialektale træk i deres mnt. skriftsprog. Ifølge Christensen (1918) er enkelte holstenere: 27, 58. Enkelte stammer fra Meklenborg eller Pommern: 39, 49. Andre stammer fra Vestfalen eller blot *vestfra*: 34, 40, 43. Én skriver stammer fra Østfalen: 46. Én stammer fra Oldenburg (Niedersachsen): 35. Som nævnt tidligere stammer én fra Lübeck: 54. Imidlertid lader de allerfleste skrivere sig ikke nøjagtigt lokalisere: 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 59, 60.

Da diplomerne i denne afhandling ikke undersøges palæografisk, skal der heller ikke gøres noget forsøg på at identificere skriverhænderne. Her er det således heller ikke vigtigt at kunne henvise til navngivne skrivere, men det skal bemærkes, at de diplomer, som er blevet undersøgt i denne forbindelse, nødvendigvis må være skrevet af nogle af de skrivere, som Bruns (1905) og Christensen (1918) nævner.

5.2.2. Brugen af mnt. i *LK*

Lübecks sproghistorie er ikke udelukkende knyttet til mnt. Peters (1987a, 2012) gør opmærksom på, at også latin og ænht. præger den lybske sproghistorie. Mens latin helt frem til år 1400 var det dominerende skriftsprog i *LK*, overtog ænht. den dominerende rolle som forvaltningssproget efter mnt. allerede i første halvdel af 1500-tallet. Således varede den periode, hvor mnt. indtog rollen som det foretrukne skriftsprog i *LK*, kun ca. 150 år. Peters (2012) inddeler Lübecks sproghistorie i fire faser, hvoraf primært anden (ca. 1270 til 1375) og tredje fase (1375 til 1530) har relevans her. Den første fase, som går fra midten af 1100-tallet til anden halvdel af 1200-tallet, er ifølge Peters (2012) karakteriseret ved, at latin benyttedes som eneste skriftsprog. Anden fase er karakteriseret ved, at mnt. optrådte ved siden af latin, mens tredje fase er karakteriseret ved, at mnt. nærmest fuldstændigt fortrængte latin:

”In der zweiten Phase (ca. 1270–1375) tritt das lübische Mittelniederdeutsch neben das Lateinische und beginnt, dieses zurückzudrängen. In der dritten Phase (1375–1530) herrscht die lübische Schreibsprache in fast allen Domänen des städtischen Schriftwesens, sie steigt zur überregionalen Verkehrssprache im Ostseeraum auf.” (Peters 2012: 347)

I den fjerde fase af Lübecks sproghistorie (1530 til 1650) blev det mnt. skriftsprog erstattet af ænht.

I Lübeck begynder den mnt. tekstoverlevering i anden halvdel af 1200-tallet. Peters (2012) nævner, at den første mnt. udgave af Lübecks Stadsret blev skrevet mellem 1263 og 1267. Lübecks Stadsret var sandsynligvis den første mnt. tekst, som blev udfærdiget i Lübeck. Efter 1267 blev der skrevet forskellige retstekster, herunder forskellige retsmeddelelser til Rostock, den første fra omkring 1267, en forordning vedrørende valg til rådet fra slutningen af 1200-tallet, en forordning vedrørende vægten på brød ligeledes fra slutningen af 1200-tallet og endelig Lübecks Skibsret, som antagelig udstedtes 8. marts 1299 (se herom f.eks. Korlén 1951: 156ff.; Peters 2012: 352–353). Ifølge Peters (2012) kan det forhold, at netop Lübecks Stadsret og Lübecks Skibsret var nogle af de første mnt. tekster udfærdiget i Lübeck, forklares med, at disse tekster henvendte sig til et publikum, som ikke beherskede latin:

”Bei den Rechtskodifizierungen (Stadtrecht, Schiffsrecht) herrscht also früh das Niederdeutsche vor. Dies ist in der Funktion der Texte begründet: Ihre Zielgruppe liegt außerhalb der Kanzlei, bei den lateinunkundigen Bürgern oder Seefahrern [...]” (Peters 2012: 353)

Derimod ses mnt. diplomer fra Lübeck først noget senere end retsprosaen. Ifølge Christensen (1918: 38) er det første kendte mnt. diplom fra Lübeck skrevet 10. april 1328 af skriveren *Johannes Ruffus* (se desuden Peters 2012: 353). Fra 1330'erne er kun overleveret ganske få mnt. diplomer, men efter 1340 ses ifølge Christensen (1918: 38–39) en markant stigning i udfærdigelsen af mnt. diplomer i *LK*. Peters (2012: 353) gør dog opmærksom på, at der selv efter 1350 ses en stor overvægt af diplomer på latin i *LK*. Generelt holdt de vendiske stæder i Hanseforbundet i noget længere tid fast i latin som deres skriftlige handels- og administrationssprog. De gotlandsk-livlandske stæder skrev allerede fra 1350'erne mnt. til Lübeck, men *LK* benyttede ifølge Peters (1987: 72, 2012: 353) latin helt frem til 1390'erne som skriftsproget i diplomer til byer såsom Reval og Riga. Peters (1987a: 71) mener, at de vendiske stæder holdt fast i latin som diplomsprog, fordi der her fandtes et godt udviklet kancellivæsen, og fordi den hanseatiske fjernhandels skriftlige organisering allerede siden 1200-tallet foregik på latin. Det kan selvfølgelig undre, når nu Peters (2012) som nævnt angiver, at udfærdigelsen af Lübecks Skibsret på mnt. i slutningen af 1200-tallet skyldtes, at de nordtyske søfarere ikke beherskede latin. Forklaringen er måske den, at korrespondancen mellem på den ene side Lübeck, hvor kancellivæsenet som nævnt benyttede latin, og på den anden side andre hansestæder i Østersøområdet, hvor kancellivæsenet ikke var så godt udbygget, og hvor latinkundskaberne af den årsag var ringe, først for alvor satte ind i slutningen af 1300-tallet (se desuden Peters 1987: 71).

Først umiddelbart efter Stralsundfreden, som blev indgået i 1370 mellem Valdemar Atterdag og hansestæderne, satte mnt. sig ifølge Peters (2012) endelig igennem som skriftsprog i *LK*. Dette gjaldt ikke alene korrespondancen mellem hansestæderne. Også de beslutninger, som blev truffet under hansedagene

blev efter 1370 skrevet ned på mnt. i de såkaldte *recesser* og derefter opbevaret i Lübeck eller sendt til andre hansestæder:

”Die Rezesse sind aber bis 1369 überwiegend lateinisch, ab 1370 fast ohne Ausnahme niederdeutsch ausgestellt.” (Peters 2012: 353)

Det lader dog til, at overgangen fra latin til mnt. i recesserne foregik tidligere end i andre prosager. Ifølge Peters (2012: 356) blev det første mnt. testamente fra Lübeck skrevet i 1339. Andet og tredje mnt. testamente blev skrevet i hhv. 1354 og 1355, men testamenterne fra Lübeck blev helt frem til omkring år 1400 overvejende skrevet på latin. Fra 1402 til 1404 skete der så en abrupt overgang fra latin til mnt. I 1402 blev der skrevet 11 testamenter på latin og 10 testamenter på mnt. I 1403 blev der skrevet 10 testamenter på latin og 14 på mnt., og fra 1404 blev der udelukkende skrevet testamenter på mnt.

Latin forsvandt imidlertid aldrig fuldstændigt som diplomsprog efter 1400. Christensen (1918: 16) gør opmærksom på, at *LK* fortsatte med at skrive på latin, når modtageren havde et andet sprog end mnt. *LK* benyttede således af og til latin som skriftsproget i diplomer til modtagere i England og Frankrig. Desuden skrev en enkelt skriver, Jacob Cynnendorp (1365–1376), hty. til rådet i Köln. Noget lignende synes ikke at have fundet sted efter 1400. Til modtagere i Danmark skrev man derimod mnt. Man har i *LK* uden tvivl været klar over, at mnt. ville blive forstået af modtagerne i Danmark.

5.3. Det kgl. danske kancelli

Der findes kun ganske få oplysninger om indretningen af *DK*. Ikke desto mindre har dette kancelli – antageligt af nationalpolitiske årsager (jf. v. Brandt 1962: 28) – været genstand for flere undersøgelser end *LK*. Til min beskrivelse af kancelliforholdene i *DK* vil jeg primært gøre brug af Christensen (1903), Carlie (1925), Jørgensen (1922, 1940), Kunøe (1961), Jørgensen & Westrup (1982), Olesen (1986, 1994, 1997, 2000a, 2000b, 2002), Winge (1992, 1995), Riis (1999) og Jørgensen (2014).

Man kan med Jørgensen (2014) sige, at *DK* i 1400-tallet var kernen i rigsadministrationen. *DK* var i tidlig tid knyttet til de gejstlige kancellier ved de store kirker i Danmark og til visse af de kongelige borge. I løbet af 1400-tallet koncentreredes den skriftlige forvaltning imidlertid i København, og herfra udvikledes det egentlige statsapparat (jf. Jørgensen 2014: 23). Jørgensen (1922: 515) skriver, at et kongeligt kancelli synes at være blevet indrettet allerede i anden halvdel af 1100-tallet under Valdemar 1. den Store. Riis (1999: sp. 918) angiver, at kancelliet senest blev indrettet i 1158, da der i dette år for første gang omtales en kansler.

Hos Kunøe (1961: 60) findes en redegørelse for kancelliets arbejdsområde og arbejdsdeling omkring år 1400. Kunøe (1961) beskriver, hvorledes der i løbet af 1300-tallet som følge af det stadig større behov for skriftlig fiksering af alle offentlige transaktioner ganske som i Lübeck skete en kraftig udbygning af DK. Kancelliet havde ansvar for kongens udgående og indgåede breve samt for registreringen og arkiveringen af disse. DK havde i modsætning til LK ikke nogen fast placering. Kancelliet rejste derimod sammen med kongen på dennes rejser (se herom desuden Kunøe 1961: 60; Jørgensen & Westrup 1982: 13; Winge 1992: 47). Både Jørgensen (1922), Jørgensen & Westrup (1982) og Winge (1995) gør opmærksom på, at kancelliet i 1400-tallet blev knyttet fastere til København, idet denne by blev hovedopholdsstedet for kongen:

”Administrationen i Danmark udføres i første omgang af kongens kancelli. Personalet er kongens kansler og et antal skrivere, der rejser rundt i landet med hoffet, snart til Nyborg, snart til Køge, snart til København. Fra 1400-tallet bliver kongens kancelli en fast institution i København, nu rigets centrum og kongesæde.” (Winge 1995: 132)

Til DK var knyttet en kansler, som særligt efter år 1400 havde til opgave at lede administrationen og den skriftlige forvaltning. Desuden havde DK fra den tidligste tid til opgave at lede finansforvaltningen, og selv i 1400-tallet fungerede embedsmændene i kancelliet som *kammermestre* (jf. Riis 1999: sp. 919). Christensen (1903: 107) gør opmærksom på, at skriverne i DK fungerede som almindelige funktionærer i centraladministrationen, idet de ved siden af skrivervirksomheden og de diplomatiske opgaver også havde til opgave at tage imod indtægter på kongens vegne samt skriftligt kvittere for modtagelsen af disse indtægter. Ifølge Christensen (1903: 92) er det ganske vist noget uklart, hvordan DK egentlig var indrettet i Kalmarunionens første år, men sikkert er det, at DK fik en fastere struktur under Erik 7. af Pommern. Dette betød bl.a., at kansleren fik en mere fremtrædende rolle i administrationen (jf. bl.a. Jørgensen 1922: 526). Omkring år 1400 var der nemlig opstået to af hinanden uafhængige kanslerembeder. Ifølge Olesen (1994: 343; 2002: 57) havde Roskildebispen i anden halvdel af 1300-tallet nærmest per definition været kancelliets kansler, lat. *cancellarius*, men denne titel ændredes nu til *rigets øverste kansler* (lat. *summus cancellarius regni Dacie*), undertiden blot kaldet *rigets kansler* eller *rigskansler*. Ifølge Christensen (1903: 91–92) er det uklart, hvilke opgaver Roskildebispen havde som øverste rigskansler, fordi embedet nævnes meget sjældent i de skriftlige kilder. Ifølge Olesen (1997: 212, 2002: 57) kunne noget tyde på, at Roskildebispen i sin rolle af rigets øverste kansler fik til opgave at opbevare det store rigssegl, som kun blev benyttet ved særligt betydningsfulde statsakter. Denne rigets øverste kansler var imidlertid ikke knyttet til selve kancelliet, og vedkommende havde heller ingen fast funktion i centraladministrationen:

”Eftersom Erik af Pommern efter sin kroning hovedsagelig kun benyttede sit sekretsegl med de tre kroner som unionskonge i alle tre riger, måtte rigets kansler komme til at stå uden faste funktioner og uden

kancelli. Embedet var ærefuldt og knyttet til bispeværdigheden i Roskilde, men synes ikke at have haft større politiks betydning." (Olesen 1994: 148)

Derimod fik *kongens kansler* omkring år 1400 ansvaret for den daglige ledelse af kancelliet. Christensen (1903: 92) angiver, at der under Erik af Pommern træffes mindst 4 forskellige kongelige kanslere. Erik af Pommerns kanslere var ifølge Olesen (1997) alle danske gejstlige (jf. desuden Christensen 1903: 93–94; Jørgensen 1922: 490):

"Die Kanzler des Königs waren keine früheren Bischöfe, sondern politisch weniger bedeutende Personen, die unter den Geistlichen des Domkapitels ausgewählt wurden." (Olesen 1997: 212)

Christensen (1903: 93–94) begrundet dette med, at de færdigheder, som krævedes af kansleren, herunder evnen til at udtrykke sig skriftligt samt sprogkundskaber og juridiske kundskaber, nærmest udelukkende fandtes hos gejstligheden i middelalderen.

Jeg skal i det følgende komme nærmere ind på de for *DK* specifikke kancelliforhold, herunder den formelle opbygning af *DK* samt kanslerens og skrivernes funktioner.

5.3.1. Personalet i *DK*

DK var som nævnt ledet af kongens kansler. Ifølge Olesen (1997: 212) havde denne kansler ikke alene ansvaret for udfærdigelsen af tekster i kancelliet, men i praksis for hele administrationen af de tre riger i Kalmarunionen. Derudover blev kansleren også brugt ved diplomatiske forhandlinger, men der har ifølge Jørgensen (1940) ikke været tale om præcist definerede arbejdsopgaver:

"Kanslerens Hverv var i Middelalderen at forestaa Udfærdigelsen af Kongebrevene og forvare Kongens Segl, men ved Siden heraf blev han ogsaa paa anden Maade benyttet i Forvaltningen og ved diplomatiske Forhandlinger, uden at der dog dannede sig saa faste Regler herom, at bestemte Forvaltningsgrene kunde siges at henligge under ham." (Jørgensen 1940: 343)

Jørgensen (1940) gør endvidere opmærksom på, at der i senmiddelalderens Danmark kun fandtes dette ene kongelige kontor (jf. desuden Olesen 1997: 214), hvorfor kansleren praktisk taget havde ansvar for alle mulige administrative opgaver, herunder altså også alle skriftlige opgaver:

"Med Udfærdigelsen af Kongebrevene havde han at gøre, hvad enten de angik det ene eller det andet, og uden Hensyn til, af hvem de udvirkedes, idet Kancelliet, som allerede nævnt, var Regeringens eneste Kontor." (Jørgensen 1940: 343)

Man kan på den baggrund antage, at kansleren måtte beherske både latin, gl. og mnt., når nu tekstproduktionen på disse sprog lå inden for kanslerens ansvarsområde.

Den egentlige tekstproduktion blev udført af kancellifunktionærerne. Ifølge Christensen (1903: 105) blev de – for øvrigt ganske som i *LK* – betegnet som enten *skrivere* eller *sekretærer*. Jørgensen (1940: 244) angiver, at skriverne ligesom kansleren i de allerfleste tilfælde var danske gejstlige. Ifølge Kunøe (1961) skyldes dette, at det i hvert fald indtil midten af 1400-tallet kun var muligt for medlemmer af den gejstlige stand at tilegne sig de sprog- og skrivefærdigheder, som krævedes for at blive ansat som skriver ved *DK*:

”Der krævedes til hvervet en ikke ringe skrivekyndighed og færdighed i latin, kundskaber, der kun kunne erhverves i klosterskolerne og ved domkapitlerne, måske forbundet med et ophold i udlandet.” (Kunøe 1961: 61–62)

Kunøe (1961) bakkes op af Schlaber (2007), som desuden påpeger, at skriverne – ifølge Schlaber oftest gejstlige kapellaner – ud over de verdslige opgaver i forbindelse med tekstproduktion og finansforvaltning også varetog religiøse opgaver.

”Disse [dvs. kapellanerne, SMB.] var stort set de eneste skrivekyndige i det senmiddelalderlige samfund og virkede derfor ikke kun som sjælesørgere, men også som verdslige sekretærer.” (Schlaber 2007: 44–45)

Jexlev (1978a: 216–217) påpeger i den forbindelse, at korrespondancen med hansestæderne og Den Tyske Orden blev ført på tysk, men at denne korrespondance forudsatte, at skriverne beherskede dansk. Det kan selvfølgelig diskuteres, om det krævedes af alle skriverne i *DK*, at de beherskede både latin, gl. og mnt., men skriverne var formodentlig ikke så specialiserede, at de kun kunne benyttes til korrespondancen på ét folkesprog. Det styrker denne antagelse, at Bjerrum (1969: 272) påpeger, at den skriver, der i 1387 skrev de to danske hyldningsbreve fra Lund og Ringsted i forbindelse med Margrete 1.s udnævnelse til rigets fuldmægtige frue, husbond og formynder, som noget selvfølgelig også skrev diplomer på mnt.³³ og latin³⁴.

Som allerede nævnt skulle skriverne dels udfærdige tekster, dels udføre administrative opgaver. Ifølge Christensen (1903: 106) blev skriverne på samme måde som kansleren brugt som udsendinge på diplomatiske rejser, fortrinsvis til hansestæderne. Udsendingene på sådanne diplomatiske rejser til hansestæderne benyttede efter alt at dømme mnt. som forhandlingssprog – man kan kun dårligt forestille sig, at latin blev brugt som forhandlingssprog i hansestæderne i 1400-tallet –, og dette taler ligeledes for, at skriverne beherskede både latin, gl. og mnt. Antagelsen støttes desuden af Mähl (2012a), som mener, at skriverne i Stockholms kancelli i 1400-tallet beherskede både latin, fsv. og mnt.:

³³ Se f.eks. DipDan 4/3, nr. 228 [1387.08.18]

³⁴ Se f.eks. DipDan 4/3, nr. 235 [1387.10.26]

"It is reasonable to assume that the city scribes knew three languages: Swedish, Latin and Low German."
(Mähl 2012a: 118)

Om kancelliets arbejdsområde og arbejdsdeling vides kun ganske lidt. Winge (1992) berører kort den procedure, som muligvis eksisterede med hensyn til udfærdigelsen af diplomer:

"Die Urkunden wurden nach einem Konzept des Kanzlers von den Schreibern ausgefertigt und in der Regel vom Fürsten persönlich besiegelt, später auch unterschrieben." (Winge 1992: 47)

Det har i de fleste tilfælde nok forholdt sig sådan, at kanslerens koncept lå til grund for det renskrevne diplom udfærdiget af skriverne, men undertiden blev diplomerne muligvis udfærdiget uden forudgående koncept. Jørgensen (1940: 344) angiver i modsætning til Winge, at skriverne både blev benyttet til at koncipere og til at renskrive.

Der vides ligeledes meget lidt om skriverne i *DK*. De fleste er forblevet anonyme for eftertiden. Ifølge Skautrup (1947) er det desuden vanskeligt at identificere diplommet med den anonyme skrivers eget sprog, idet diplomerne ofte blev dikteret af en anden person:

"Så at sige hele stoffet er anonymt. Man kender tiden, som oftest også stedet, men næsten aldrig (bortset fra privatbrevene) skriveren, og i de fleste tilfælde er brevet endelig ikke formet verbaliter af skriveren, men dikteret til ham af en ligeledes anonym diktator." (Skautrup 1947: 16)

Carlie (1925: 21–34) forsøger ganske vist på baggrund af en gennemgang af diplomer, diplomatarier, forskellige gilders medlemslister o.l. at sammensætte en fortegnelse over formodede skrivere i *DK*. Carlie gør opmærksom på, at der er en vis usikkerhed forbundet med denne skriverfortegnelse:

"Leider ist es mir nur in ganz wenigen Fällen – in diesen auch nicht mit Sicherheit – gelungen, zu erkunden, wer die benutzten Urkunden geschrieben hat." (Carlie 1925: 24)

Ifølge Carlie (1925: 25) består hovedproblemet i denne forbindelse i, at diplomerne fra *DK* i modsætning til diplomer fra enkelte andre kancellier ikke blev signeret af den skriver, som udfærdigede dokumentet. Ifølge Carlie ville det kun ved hjælp af palæografiske undersøgelser hypotetisk set være muligt at fastslå skriveridentitetet, men samtidig mener Carlie – igen med henvisning til Christensen (1903) –, at et sådant projekt ville være udsigtsløst. Ikke desto mindre vælger Carlie at bringe en skriverfortegnelse, som rummer tre navngivne personer, som efter Carlies opfattelse har været ansat som skrivere ved *DK* i perioden 1400 til 1450: *Hermann*, 1412–1425; *Stoyslave van der Osten*, 1416; *Hinrik van Olen*, 1416. Köcher (1927: 324) argumenterer i sin anmeldelse af Carlies afhandling overbevisende for, at alle de personer, som Carlie identificerer som skrivere i *DK*, – med undtagelse af skriveren *Rudolf* (jf. Carlie 1925: 27–28) som imidlertid

kun var aktiv i midten af 1300-tallet – i virkeligheden slet ikke har haft tilknytning til dette kancelli. F.eks. mener Carlie, at en *Heinrich (Hinrik) Werner*, kannik i Kamin, Schwerin og Güstrow i anden halvdel af 1300-tallet, skulle have været skriver ved DK, men ifølge Köcher (1927: 324) har denne person aldrig haft noget med DK at gøre. Desuden er der ifølge Carlie (1925: 33) mulighed for, at den førnævnte *Stoyslave van der Osten* kunne være identisk med enten *Bertold van der Osten*, *Hinrik van der Oesten* eller *Botghardus de Osten*, som alle optræder i diplomer fra omkring år 1400, om end disse personer slet ikke deler fornavn. På den baggrund kalder Köcher den historiske del af Carlies afhandling for et overflødigt appendiks. Idet jeg som nævnt i min behandling af personalet i LK, ikke vil forsøge at identificere skriversne, spiller det i nærværende afhandling en mindre rolle, at Carlies skriverfortegnelse ifølge Köcher (1927: 325) ikke er til nogen nytte i en historievidskabelig sammenhæng.

5.3.1.1. De tyske skrivere i DK

I historieforskningen og sprogvidenskaben skelnes der traditionelt mellem *danske* og *tyske skrivere* i DK. Det er imidlertid oftest uklart, hvad begreberne *dansk* og *tysk* i denne sammenhæng dækker over. Historikerne og sprogforskerne definerer nemlig næsten aldrig, hvad de forstår ved udtrykkene *danske* og *tyske skrivere*.

Af den årsag vil jeg her forsøge at redegøre for, hvad der forstås særligt ved udtrykket *tyske skrivere*. Teoretisk set kan udtrykket betyde to forskellige ting. Dels kan det betyde skrivere, der stammer fra tyske områder uden for Danmark ('tyskere'), dels kan det betyde skrivere, der skriver på tysk, uanset hvor de stammer fra, og uanset om de har dansk eller tysk som førstesprog. Det er imidlertid ikke givet, hvordan man kan skelne mellem de to forskellige betydninger. Blandt de historikere og sprogforskere, som beskæftiger sig med *tysk* og *tyske skrivere* i dansk senmiddelalder, udgør Winge (1989) en undtagelse, idet hun formulerer spørgsmålet forholdet mellem *tysk* og *tysksproget* meget klart:

"Wie unterscheidet man genau zwischen deutsch und deutschsprachig? Wie kann man diese Bezeichnungen definieren? Bei der Einwanderung und in der ersten Zeit danach muß man wohl die nd. sprechenden Einwanderer als Fremde/Ausländer, die Kolonien gründen, auffassen. Aber wie und wann vollzieht sich die Integration, die sie zu Dänen machen, die dann Dän. oder Dt. Sprechen?" (Winge 1989: 108–109)

Dertil må man sige, at den første betydning af udtrykket er mest oplagt set ud fra et moderne synspunkt, men i senmiddelalderen var den anden betydning mere sandsynlig, idet samfundet ifølge mange historikere var prænationale. Datiden kendte ifølge historikere såsom v. Brandt (1962), Ehlers (1999) og Friisberg (2005) ikke til nationale fællesskaber, og hverken magthaverne eller befolkningerne kæmpede for nationale sager.

Man kan endda sige, at den danske kongemagt set ud fra et moderne synspunkt ofte førte en antinational politik i senmiddelalderen. Den danske kongemagts politik var nemlig ofte vendt mod den hjemlige adel, som stod i opposition til kongen. Den moderne udlægning af den danske kongemagts politik som antinational er imidlertid anakronistisk, idet der med hensyn til senmiddelalderen ikke kan skelnes mellem nationale fællesskaber, dvs. *dansk* over for *tysk*, men derimod mellem magt- og interessefællesskaber såsom *kongemagt* over for *adel*. Sådanne interessefællesskaber udgøres i senmiddelalderen af kongen, adlen, kirken, borgerskabet i byerne og bønderne. Derfor er det problematisk, når flere historikere og sprogforskere ukritisk går ud fra, at de tyske skrivere i *DK* var *tyskere*.

I sammenhæng med den anden betydning af udtrykket *tyske skrivere* synes det også problematisk at bruge begrebet *tysk* som en term for sprog i senmiddelalderens Danmark. Dette kan vises ved et citat fra Hørby (1989), der kort beskriver den sproglige situation i Danmark i senmiddelalderen, herunder hvilken rolle *tysk sprog* spillede i samfundet:

"Tysk sprog har været gængs i alle de miljøer i Danmark som var orienteret mod udlandet." (Hørby 1989: 316)

Udsagnet er forkert af den grund, at der ikke fandtes ét tysk sprog i Nordeuropa i senmiddelalderen, men derimod to forskellige tyske sprog, nemlig mnt. og ænht. Hvis man ved *tysk sprog* forstår mnt., giver Hørbys udsagn god mening, for det er berettiget at antage, at hoffet, kirken, adelen og byoverklassen, som var orienteret mod Nordtyskland, kendte til og kunne bruge mnt. Hvis man ved *tysk sprog* derimod også forstår *ænht.*, giver udsagnet ikke god mening. Det er nemlig ikke berettiget at antage, at kendskabet til ænht. var lige så udbredt i Danmark i senmiddelalderen som kendskabet til mnt.

Allerede hos Christensen (1903) fremsættes den tese, at de tyske skrivere i *DK* var tyskere. På baggrund af en kancelliinstruks for *DK* fra omkring år 1600, i hvilken der skelnes mellem danske og tyske skrivere, går Christensen ud fra, at man på samme måde har skelnet mellem danske og tyske skrivere i *DK* i senmiddelalderen. Christensen argumenterer for denne tese ved at nævne, at flere af skriverne i *DK*³⁵ omkring år 1500 havde *tysklydende* navne:

"Sådanne »tyske Skrivere« omtales i det Privilegium, som Kongen i 1460 udstedte i Kiel for sine ny Lande; og det er endvidere nylig anført, at en Blasius (hvis Tilnavn var Kotzelitze) forekommer under Benævnelsen »den tyske Skrifer« i 1509. Også ellers træffer man ikke få tysklydende Navne blandt Kancelliembedsmændene." (Christensen 1903: 111)

---

³⁵ Christensen (1903) behandler imidlertid udelukkende skriverforholdene efter 1460.

Imod Christensen (1903) må man dog indvende, at forholdene i *DK* under Christian 1. og særligt fra 1460 og fremefter efter alt at dømme adskilte sig fra forholdene i første halvdel af 1400-tallet grundet den nye union med Holsten. Derfor er det ganske bemærkelsesværdigt – for ikke at sige uforståeligt –, at Christensen argumenterer for sin antagelse om en opdeling af *DK* igennem hele 1400-tallet med, at der efter Christian 1.s erhvervelse af hertugdømmet Slesvig og grevskabet Holsten i 1460 var særligt brug for *tyske skrivere* i *DK*. Erhvervelsen af Slesvig og Holsten og den deraf følgende omorganisering af centraladministrationen betød nok snarere et brud med tidligere tiders kancellipraksis.

Olesen (1986, 2000b) og Jespersen & Olesen (1998) beskæftiger sig også med *tyske skrivere* i *DK*. De tyske skrivere var ifølge Olesen og Jespersen & Olesen skrivere, som stammede fra tyske områder uden for Danmark. I lighed med Christensen (1903) mener de desuden, at der senest midt i 1400-tallet fandtes to afdelinger af *DK*, nemlig en *dansk* og en *tysk* afdeling. Derudover mener de, at der allerede under Christian 1. ses de første tilløb til etableringen af et administrationssystem bestående af to af hinanden uafhængige kancellier, nemlig *Danske Kancelli* og *Tyske Kancelli* (se afsnit 5.4.).

Winge (1992: 31), der også behandler de *tyske skrivere* i *DK*, skriver derimod eksplicit, at begrebet *tysk* ikke skal forstås som et nationalt prædikat. Ifølge Winge (1992) betyder udtrykket *tyske skrivere* kun *tysksprogede skrivere*, herunder særligt mnt.-sprogede skrivere. I afhandlingen følger jeg Winge (1992).

5.3.2. Brugen af mnt. i diplomer fra *DK*

I løbet af middelalderen blev der også i *DK* skrevet på forskellige sprog. Ligesom i *LK* var latin det foretrukne skriftsprog omkring år 1400. Ud over latin blev der i *DK* tidligt skrevet diplomer på mnt. Winge (1992: 49) gør opmærksom på, at der allerede fra 1315 blev skrevet diplomer på mnt. omhandlende danske forhold, men samtidig nævner Winge, at hverken udsteder eller udstedelsesstedet var dansk, hvorfor disse diplomer formodentlig ikke er blevet til i kancelliet. F.eks. var hertug Valdemar af Slesvig, som fra 1326 til 1330 regerede Danmark som Valdemar 3., medudsteder af et diplom på mnt. skrevet 12. april 1325³⁶ i Kiel. Desuden udstedte Gerhard 3. i sin egenskab af Danmarks rigsformynder flere diplomer på mnt., bl.a. 10. april 1328³⁷ og 16. november 1328 i Ratzeburg³⁸. Både Carlie (1925: 17) og Köcher (1927: 322) henviser til et diplom udstedt af Erik Menved 23. november 1315. Carlie angiver, at diplomet blev skrevet på *tysk*, mens

---

³⁶ Se DipDan 2/9, nr. 180 [1325.04.12]

³⁷ Se DipDan 2/10, nr. 24 [1328.04.10]

³⁸ Se DipDan 2/10, nr. 68 [1328.11.16]

Köcher mener, at det blev skrevet på *nedertysk*, men ingen af delene er korrekte.³⁹ Med henvisning til Carlie (1925: 17) angiver Winge derimod, at Christoffer 2.s mnt. diplom udstedt 12. november 1329⁴⁰ i Ringsted må betragtes som værende det ældste kendte mnt. diplom fra *DK*. Carlie (1925: 17) skriver derudover, at der ikke kendes mnt. diplomer fra *DK* fra 1330'erne, men at der fra 1340'erne er overleveret enkelte.

Som nævnt tidligere indledes der i *DK* en overgang fra latin til folkesprog omkring år 1400. Nielsen (1882) mener fejlagtigt, at der er tale om en overgang fra latin og mnt., dvs. fremmedsprog, til dansk, og at denne overgang skal ses som et udtryk for den nationale bevægelse, der ifølge Nielsen opstod under Margrete 1. og Erik af Pommen:

”I Dronning Margretes og Erik af Pommerns Regeringstid foregik en ejendomlig national Bevægelse, idet det danske Sprog fortrængte de fremmede ved Udfærdigelse af offentlige Dokumenter, der hidtil var udstædte på Latin og af og til på Plattysk, en Bevægelse, der udgik fra Regeringen selv.” (Nielsen 1882: XII)

Ifølge Nielsen fortrængte det danske skriftsprog under Margrete 1. og Erik af Pommern både latin og mnt., men dette er ikke korrekt. Skautrup (1929[1976], 1947) viderefører imidlertid Nielsens tese. Skautrup betragter Margrete 1. som initiativtageren til overgangen fra latin til dansk, idet hun ifølge Skautrup bevidst forsøgte at indføre dansk som det foretrukne skriftsprog i kancelliet:

”Det var dronning Margrete, som var forkæmperen for indførelsen af dansk som diplomsprog, det var hende, der – trods det at hun formodentlig ikke selv har talt dansk – gav eksemplet til efterfølgelse, satte nationalsproget i højsædet og brød latinens eneherredømme indenfor dansk diplomatik.” (Skautrup 1929[1976]: 26)

Det første diplom på dansk blev udstedt 1371 af den adelige *Jens Bondesen Due*, men diplomer på dansk skrevet i *DK* ses først fra 1379 (jf. Skautrup 1929[1976]: 23–24). Ikke desto mindre forsøger Skautrup at negligere den 100-årige periode fra omkring 1325 til 1425, i hvilken mnt. var det hyppigst benyttede folkesprog i diplomer fra *DK*, som en *overgangstid*. Man kunne på baggrund af Skautrups udlægning forledes til at tro, at mnt. helt forsvandt fra kancelliet efter 1425. Det modsatte er imidlertid tilfældet, hvilket allerede Carlie (1925: 18) kan påvise. Carlies fortegnelse over mnt. diplomer fra *DK* viser nemlig, at kancelliets korrespondance på mnt. øges markant i løbet af 1400-tallet, endda særligt fra 1420'erne.

³⁹ Det pågældende diplom er beskrevet i RegDip I, s. 219: ”[1817.] Kong Eriks stadfæstelse af Lehnnsretten for Esthland. (Tydsk)”. Angivelsen *Tydsk* i RegDip I er ukorrekt. Oplysningerne i RegDip I baserer sig på Gadebusch (1780: 389), men Gadebusch angiver eksplicit, at Erik Menveds diplom er skrevet på latin. Gadebusch har imidlertid kun haft mulighed for at bringe en hty. oversættelse af diplomer.

⁴⁰ Se DipDan 2/10, nr. 172 [1329.11.12]

Hvad angår brugen af mnt. i DK omkring år 1400, betragter Skautrup (1947: 31) forholdet mellem mnt. og ymd. i Danmark som en kamp mellem det fremmede og det hjemlige. Skautrup giver endda gentagne gange udtryk for sin uforståenhed over for den *unationale* brug af mnt. på dansk side i denne overgangstid (se f.eks. Skautrup 1947: 31ff.). I Skautrups optik forbrød middelalderens *danskere* – frem for alt *danskerne* i DK – sig på den måde mod det nationale princip. Ifølge Skautrup skrev de holstenske grever og hertugerne af Slesvig forståeligt nok på mnt., idet disse var fremmede i Danmark, men Skautrup forarges tydeligt over, at mnt. også benyttedes som skriftsprog blandt *danskerne* i resten af kongeriget:

”[...] man ser nu, hvad der er mindre forståeligt, at man fra dansk side anerkender brugen af nedertysk som diplomsprog, idet man i breve til disse fremmede afstår fra latinen (og senere dansken) og skriver nedertysk! Kancelliet går høfligt i spidsen over for fyrsterne i Sønderjylland og Holsten, og derpå følger andre efter i breve til indvandrede.” (Skautrup 1947: 31–32)

Der er her i grunden blot tale om en praktisk hensyntagen til modtageren, hvilket Kunøe (1961) også bemærker i sin behandling af skriftsprogvalget i DK i anden halvdel af 1300-tallet. Ifølge Kunøe fastlagdes skriftsproget i DK nemlig helt uproblematisk efter modtagerens sprog, således at mnt. valgtes til mnt.-sprogede modtagere, mens ymd. valgtes til dansksprogede modtagere:

”Hensyntagen til modtageren i valget af det sprog kancelliet anvender er også meget tydelig i Danmark. Allerede før 1350 anvender det danske kancelli nedertysk i korrespondance med nedertyske modtagere [...] Som en følge af en hensyntagen til modparten i de retslige transaktioner kunne man også tænke sig sprogskiftet i kancelliet i Margretes tid fra latin til dansk i indenrigske breve.” (Kunøe 1961: 27)

Ifølge Kunøe (1961: 28) er forklaringen på sprogskiftet fra latin til folkesprog, at diplommet som genre henimod senmiddelalderen blev anerkendt og anvendt i verdslig ret. Af den årsag fik diplommet også betydning for et publikum, som traditionelt ikke beherskede latin. Således blev kongemagten og gejstligheden tvunget til at anvende folkesprog – i Danmark altså først mnt. og siden ymd. – som skriftsprog i diplomer, der skulle have gyldighed i verdslig ret. På den baggrund kan man ikke sige, at der lå en bevidst national politik fra kongemagtens side bag sprogskiftet. Ifølge Kunøe skal udfærdigelsen af de diplomerne i DK ses i sammenhæng med kongemagtens politik mod den hjemlige adelsopposition, og grundet denne politik tilrettelægger kongemagten sproget i diplomerne efter den pågældende modtagers sprog:

”Diplomerne bruges som led i kongemagtens politik, der går ud på at styrke kronen på adelens bekostning. Det gøres ved godsreduktioner, ved jordekøb, ved gårdhandler med enker og faderløse. Når handelen går med dansktalende skriver kancelliet dansk, til hansestæderne og andre nedertyske modtagere skrives der nedertysk, latin bruges fortrinsvis til gejstlige og højere embedsmænd og norsk bruges til norske modtagere.” (Kunøe 1984: 15–16)

Kunøes kritik af Skautrup støttes af bl.a. Bjerrum (1969) og Winge (1995, 2009). Bjerrum (1969: 256) påpeger, at Skautrups (1947: 29) forestilling om sprogforholdene i *DK* som en kamp mellem det hjemlige sprog – i Skautrups optik det ymd. modersmål – og de fremmede sprog, dvs. mnt. og latin, i virkeligheden er ahistorisk. Bjerrum mener i modsætning til Skautrup, at det egentlige modsætningsforhold efter middelalderlig tankegang fandtes mellem latin og folkesprog, ikke mellem ymd. og mnt., om end mnt. og ymd. selvfølgelig er to forskellige sprog med hver sin grammatik og sprogspecifikke konventioner. I den sammenhæng angiver Winge (1995: 133, 2009: 5), at latin omkring år 1400 stadigvæk havde den største udbredelse som det eneste skriftsprog i kirkelige anliggender og som det hyppigst brugte af kongemagten og adelen i verdslige anliggender. Man kan af den årsag ikke tale om en særlig national bevægelse med hensyn til sprogskiftet i denne periode. Den udbredte brug af mnt. i *DK* i senmiddelalderen forklarer Winge overensstemmende med Kunøe (1961, 1984) som en praktisk hensyntagen til modtageren:

”Brugen af tysk sprog i dansk forvaltning er fra første færd betinget af praktiske funktionelle hensyn. Landet er flersproget, og den største del af korrespondancen føres med tysksprogede fyrster og lande. Sproget er et rent kommunikationsmiddel.” (Winge 1995: 147)

Det er bemærkelsesværdigt, at Skautrup ikke har øje for det forhold, at valget mellem skriftsprogene latin, mnt. og ymd. i *DK* hang sammen med en funktionel hensyntagen til modtageren. Særligt bemærkelsesværdigt er det, da dette allerede fremføres af Schütt (1919), som også beskæftiger sig med overgangen fra latin til folkesprog i *DK*. I modsætning til Nielsen (1882) bemærker Schütt (1919: 4), at mnt. fra 1350 i stadig stigende grad trådte i stedet for latin i diplomerne fra *DK*. Efter 1400 førtes så godt som al korrespondance med Nordtyskland på mnt. Nielsens (1882) forestilling om, at der under Margrete 1. og Erik af Pommern skulle have eksisteret en national bevægelse i *DK*, og at dansk i den forbindelse skulle have fortrængt latin og mnt., kan muligvis forklares med den dårlige kildesituation i 1800-tallet – mange af de folkesproglige diplomer fra *DK* blev først udgivet efter 1900 –, hvorfor man kan forestille sig, at Nielsen simpelthen ikke har haft kendskab til de folkesproglige kilders indbyrdes forhold. Skautrups (1947, 1976) forestilling om kampen mellem de *fremmede* skriftsprog og dansk i kancelliet samt Margrete 1.s målrettede forsøg på at indføre dansk som nationalt skriftsprog skal imidlertid nok snarere ses i sammenhæng med den antityske tendens i dansk åndsliv i første halvdel af 1900-tallet, som næredes af de Slesvigske Krige i 1800-tallet samt Første Verdenskrig og Anden Verdenskrig. Dette retfærdiggør imidlertid ikke, at Skautrup i sin behandling af skriftsprogene i *DK* forsøger at presse en forkert forståelsesramme, *det nationale princip*, ned over kilderne, som til Skautrups forargelse da også gang på gang viser sig ikke at holde stik (jf. særligt Skautrup 1947: 32). Man fristes til at betegne Skautrups udlægning som tendentiøs.

5.4. Ekskurs: *Danske og Tyske Kancelli*

I afhandlingen har jeg allerede beskæftiget mig med begreberne *dansk* og *tysk* i senmiddelalderen. I den forbindelse kom jeg ind på *Danske og Tyske Kancelli*. Jeg vil her redegøre for etableringen af *Danske og Tyske Kancelli* i første halvdel af 1500-tallet, idet det må dog pointeres, at udtrykket *Danske Kancelli* ikke stammer fra 1500-tallet, men først er belagt i anden halvdel af 1600-tallet (jf. bl.a. Jørgensen & Westrup 1982: 42).

Der ikke er enighed blandt historikerne om, hvornår *DK* blev til to forskellige kancellier. Christensen (1903: 111) mener, at Christian 1.s erhvervelse af hertugdømmet Slesvig og grevskabet Holsten i 1460 betød, at den kongelige kanslers myndighedsområde blev udvidet til også at omfatte disse lande. Ifølge Christensen (1903: 112) tyder intet dog på, at Christian 1. eller Kong Hans havde en særlig kansler med ansvar for Slesvig og Holsten endsige et selvstændigt kancelli for hertugdømmerne. Under Christian 1. blev *Albert Krummedige* ganske vist leder af finansforvaltningen i hertugdømmet Slesvig samt i grevskabet – og siden hertugdømmet – Holsten, men han optrådte aldrig som kongens kansler (jf. Christensen 1903: 112). Derimod havde hertug Frederik af Holsten, senere Frederik 1., under Christian 2. kun besiddelser i hertugdømmerne, og han indrettede derfor omkring 1490 (jf. f.eks. Schlaber 2007: 45) sit fyrstekancelli på Gottorp Slot. Christensen (1903: 113) skriver desuden, at hertug Frederik i hvert fald senest 1492 havde sit eget kancelli med tilhørende kansler. Schlaber (2007: 45) nævner, at den første kendte verdslige kansler i dette kancelli var *Wolfgang von Utenhof*. Hertug Frederik hentede senest 1522 denne mand til Gottorp, og da hertugen året efter blev Danmarks konge, var det netop von Utenhof, der blev den nye konges *tyske* kansler. Foruden den *tyske* kansler havde Frederik 1. en *dansk* kansler, *Claus Gjordsen*. Schlaber gør imidlertid opmærksom på, at det trods betegnelserne *dansk* og *tysk kansler* ikke står klart, hvilke ansvarsområder de to kanslere havde, og at betegnelserne synes at være betinget af sproglige forhold snarere end af egentligt administrative forhold. Desuden giver Schlaber udtryk for, at der i 1523 endnu ikke fandtes to forskellige kancellier, men at udviklingen derhenimod gik i gang som en konsekvens af Frederik 1.s udnævnelse til konge:

”Da hertugen [hertug Frederik af Holsten, SMB.] kort derefter blev konge efter sejren over Christian d. 2., tog han sit kancelli med til København. På dette tidspunkt begyndte også delingen i et dansk og et tysk kancelli at tage form. Som betegnelsen vidner om, var det først og fremmest arbejds sproget, der udgjorde forskellen mellem de to kontorer. Der fandtes ingen klare skel mellem de to kancelliers arbejdsområder.”
(Schlaber 2007: 45)

Det er imidlertid uklart, hvad Schlaber mener, når han skriver, at Frederik 1. tog sit kancelli med til København. Som bekendt opholdt Frederik 1. sig kun sjældent i København, og han regerede derfor i praksis landet fra Gottorp. Derfor er det usikkert, om Frederik 1. overhovedet placerede sit *tyske* kancelli i

København. Kongen lod sikkert indrette nogle kontorer på Københavns Slot til brug for dette kancelli (jf. Jørgensen & Westrup 1982: 42), men det er ikke ensbetydende med, at det tyske kancelli permanent havde til huse dér. Som udgangspunkt var hertug Frederiks kancelli, forløberen for Frederik 1.s *tyske kancelli*, kun landsfyrsteligt og altså ikke kongeligt, og derfor giver det dårligt mening, om Frederik 1. skulle have placeret sit *tyske kancelli* i København, når nu han selv mestendels opholdt sig på Gottorp Slot. Christensen (1903) giver i sin redegørelse for kancelliforholdene under Frederik 1. da heller ikke udtryk for, at der skulle have været to kanslere i Danmark i første halvdel af 1500-tallet:

”Det Tidspunkt, da der optræder 2 Kanslere samtidig i Danmark, falder imidlertid så sent, at det vilde føre for vidt her at komme ind på Forholdet mellem dem indbyrdes og mellem de 2 Kancellier, det danske og det tyske.” (Christensen 1903: 113)

I lighed med Christensen mener også Jørgensen & Westrup (1982), at det er meget usikkert, om det tyske kancelli overhovedet havde en fast base i København:

”I øvrigt var forholdet det, at Frederik I som oftest opholdt sig på Gottorp og sjældent i København i sin tiårige regeringstid, og det er derfor mere end tvivlsomt, om det ny kancellis kontorer har været konstant bemandet i denne periode.” (Jørgensen & Westrup 1982: 48)

Det kan i denne forbindelse diskuteres, om Frederik 1.s tyske kancelli overhovedet var nyt. Der har nok snarere været tale om en kontinuitet mellem hertug Frederik af Holstens kancelli og Frederik 1.s tyske kancelli end et egentligt brud mellem de to kancellier. I hvert fald var kansleren som nævnt den samme, og det lavere kancellipersonale var det formodentlig også.

Jespersen & Olesen (1998: 295) skriver ikke desto mindre, at Frederik 1. ved sin udnævnelse til Danmarks konge medbragte sit hertugelige kancelli til København. Endvidere gør Jespersen & Olesen opmærksom på, at det tyske kancelli tog sig af hertugdømmernes indre forhold samt udenrigskorrespondancen på *tysk*⁴¹ og latin. Derudover fortsatte det kongelige kancelli, som allerede eksisterede inden Frederik 1., ifølge Jespersen & Olesen nu som *Danske Kancelli*. Det danske kancelli tog sig af alle andre indre forhold samt korrespondancen med Sverige og Rusland. Ganske som Schlaber nævner Jespersen & Olesen dog, at afgrænsningen mellem de to kancelliers arbejdsområder var meget uskarp. Derfor er det ganske bemærkelsesværdigt, at Jespersen og Olesen (1998: 295) samtidig skriver, at netop korrespondancen med udlandet og hertugdømmerne allerede under Erik af Pommern eller i hvert fald senest under Christoffer 3. af Bayern medførte en opdeling af DK i en dansk og en tysk afdeling. Olesen (1986) og Jespersen & Olsen (1998) stemmer dog overens med Jørgensen & Westrup (1982), som skriver, at

---

⁴¹ Jespersen & Olesen skriver imidlertid ikke, hvad der skal forstås ved begrebet *tysk*.

opdelingen i en dansk og en tysk afdeling var forårsaget af en stigning i korrespondancen med hertugdømmerne og udlandet under Christoffer af Bayern:

”Ret tidligt, formentlig på Christoffer af Bayerns tid (1440–48), krævede administrationen af Slesvig og Holsten og en del af den udenrigske korrespondance, at der måtte ansættes tysksprogede skrivere eller sekretærer.” (Jørgensen & Westrup 1982: 18)

Det er noget uklart, hvad der her menes med administrationen af Slesvig og Holsten. Mig bekendt administrerede den danske kongemagt hverken Slesvig eller Holsten under Christoffer af Bayern. På samme måde står det hen i det uvisse, hvad Jørgensen & Westrup mener vedrørende den udenrigske korrespondance.

Den største forskel mellem Erik af Pommern og Christoffer af Bayern med hensyn til udfærdigelsen af diplomer synes at have været den, at Christoffer af Bayern havde et særligt behov for at kommunikere med Oberpfalz på ænht. (jf. f.eks. Olesen 2000b: 34). Dette behov, som udelukkende knyttede sig til Christoffer af Bayerns person, kunne formodentlig ikke dækkes af de eksisterende kancellifunktionærer i DK. Disse beherskede som tidligere nævnt sandsynligvis *kun* glda., mnt. og latin, men det synes ikke at have udgjort et problem, for Christoffer af Bayern medbragte selv sydtyske embedsfolk til Danmark, som skulle dække kongens specielle behov for ænht. korrespondance med Oberpfalz. Efter alt at dømme forlod disse sydtyske embedsfolk Danmark efter Christoffer af Bayerns død. Grundet kongens død var der nemlig ikke længere brug for dem:

”Efter kongens død i begyndelsen af januar 1448 vendte de tyske skrivere sandsynligvis tilbage til Oberpfalz sammen med kongens bayerske råder og tjenestefolk i Norden.” (Olesen 1986: 23)

Mens Olesen (1986) og Jespersen & Olesen (1998) kun taler om to forskellige afdelinger af samme kancelli, altså en tysk afdeling og en dansk afdeling, mener Olesen (2000b), at opdelingen i et dansk og et tysk kancelli muligvis allerede skete i midten af 1400-tallet:

”Ved én lejlighed nævnes Danske Kancelli, et tegn på at opdelingen i 16. århundrede i Danske og Tyske Kancelli [...] kan række tilbage til dette tidsrum.” (Olesen 2000b: 34)

Derimod lader Olesen (2002) det fremstå som et faktum, at der allerede under Christoffer af Bayern – ja, måske endda tidligere – eksisterede både et dansk og et tysk kancelli:

”En opdeling i danske og tyske Kancelli fandt senest sted i Christoffer af Bayerns regeringstid. Denne konge opretholdt fra København, og hvor han ellers opholdt sig i Norden, sine kontakter til Oberpfalz og den tyske statsverden, og 30/7 1447 nævnes 3 skrivere ved navn: Severin, Magnus og Vilhelm samt

»Densche kanzley«. Der har altså i kancelliet været en sagsopdeling ved danske/nordiske og måske tyske skrivere.” (Olesen 2002: 61)

Det er en meget bemærkelsesværdig antagelse, og som det ses, modificerer Olesen (2002) da også selv udsagnet – efter angivelsen af *Densche kanzley* er der kun tale om ét kancelli. Det går dog ikke an at betragte udtrykket *Densche kanzley* som et bevis på, at der senest under Christoffer af Bayern eksisterede to kancellier i Danmark. Olesen (2000b, 2002) nævner ikke, hvor oplysningen om udtrykket *Densche kanzley* stammer fra. Olesen (1986: 23) skriver derimod, at udtrykket *Densche kanzley* – hos Olesen (1986) staves det imidlertid *Denske Kantzley* – findes i Christoffer Parsbergs hofholdningsregnskaber, 2. bog, fra året 1447⁴² (jf. Galster 1956: 215 og Jørgensen & Westrup 1982: 16). Galster (1956), der har udgivet 1., 2. og 3. bog af Parsbergs hofholdningsregnskaber, gør opmærksom på, at regnskaberne først blev afskrevet i 1700-tallet, dvs. mindst 250 år efter originalregnskabernes tilblivelse:

”Arkivar Emilie Andersen, hvem sagen blev forelagt, kunde uden vanskelighed bestemme det som en afskrift fra det 18. århundrede af nogle af Christopher Parsbergs regnskaber.” (Galster 1956: 204)

Om *Denske Kantzley* hedder det i afskriften af Parsbergs hofholdningsregnskab 1447, 2. bog: 5b:

”Item, ich habe bezahlt für Papier, in die Denske Kantzley, und in die Kammermeisterey... 1 Mark.” (Galster 1956: 215)

’Ligeledes: Jeg har betalt for papir til det danske kancelli og til kammermesterkontoret... 1 mark.’ (min oversættelse)

Da afskriften er så sen, kan man med Olesens (1986: 23) egne ord ikke umiddelbart gå ud fra, at der på Christoffer af Bayerns tid eksisterede et dansk og et tysk kancelli. Galster (1956) gør i sin behandling af afskriften opmærksom på, at det ikke har været muligt at fastslå, hvem afskriveren var, men ifølge Galster er det meget tydeligt, at afskriveren foretog forskellige ortografisk–stilistiske ændringer af teksten:

”[...] han har lempet retskrivningen af regnskabsførerens bajerske mundart efter højtyisk [sic], og brugen af store bogstaver og tegnsætning står antagelig for afskriverens regning.” (Galster 1956: 204)

Som Olesen (1986) selv nævner, er det usikkert, om udtrykket *Denske Kantzley* overhovedet var brugt på Christoffer af Bayerns tid. Når nu udtrykket ifølge Olesen (2000b) kun findes ved denne ene lejlighed, turde det være sikrere at antage, at udtrykket netop ikke hørte til i Christoffer af Bayerns samtid, men derimod var blevet tilføjet i forbindelse med den senere redigering. For denne antagelse taler desuden, at udtrykket *Kammermeisterey*, som optræder umiddelbart efter udtrykket *Denske Kantzley*, heller ikke synes at have været

---

⁴² Der findes i alt fem regnskabsbøger fra dette år, jf. Galster (1956: 204–205).

gangbart i ænht. i midten af 1400-tallet. I DRW er angivet det mnt. *cammermeisterie* (1457), men den højtyske pendant *cammermeisterey*, *kammermeisterey* er i DRW ikke belagt førend anden halvdel af 1600-tallet. Imod Olesens antagelse taler da også, at selv Jørgensen & Westrup (1982) pointerer, at udtrykket *Danske Kancelli*, som de af pædagogiske årsager benytter sig af i deres behandling af kancelliet i 1500-tallet, er misvisende, idet udtrykket som nævnt indledningsvis først synes at optræde i anden halvdel af 1600-tallet:

”Betegnelsen Danske Kancelli er ikke samtidig [dvs. fra 1500-tallet, SMB.], men synes først at dukke op i det 17. århundredes anden halvdel. Når den alligevel er benyttet her, er det for at undgå forveksling med det tilsvarende tyske.” (Jørgensen & Westrup 1982: 42)

Når nu afskriften er udfærdiget i 1700-tallet, hvor *Danske Kancelli* var kongerigets eneste regeringskontor, og når nu afskriveren ifølge Galster har foretaget flere ortografisk-stilistiske ændringer af originalteksten, kan det tænkes, at afskriveren selv har tilføjet udtrykkene *Denske Kantzley* og *Kammermeisterey*. Selvfølgelig kan dette ikke siges med sikkerhed, men man kunne forestille sig, at skriveren har ønsket at lette læserens forståelse af indholdet i originalteksten. Der ville nemlig have været risiko for misforståelse, såfremt afskriveren blot havde skrevet *kancelliet*, når nu der i 1700-tallet fandtes to forskellige kancellier. Det giver endvidere god mening, at afskriveren kan have identificeret Christoffer af Bayerns kancelli med 1700-tallets *Danske Kancelli*, taget i betragtning at *Danske Kancelli* i 1700-tallet ganske som Christoffer af Bayerns kancelli var kongerigets eneste regeringskontor. Her skal jeg imidlertid ikke komme nærmere ind på organiseringen af *Danske* og *Tyske Kancelli* i 1700-tallet.

Som vist hævder Olesen (2002) på baggrund af det førømtalte hofholdningsregnskab også, at der har eksisteret en sagsopdeling ved danske/nordiske og *måske* tyske skrivere. Olesen nævner i den forbindelse skriverne *Magnus*, *Vilhelm* og *Severin*. Det er dog uklart, hvordan Olesen på baggrund af disse tre skrivers navne og udtrykket *Denske Kantzley* kan slutte, at der har eksisteret en sagsopdeling ved danske/nordiske og måske tyske skrivere. Olesen identificerer sandsynligvis de tre skrivere som *danske* på baggrund af deres navne, men dette er problematisk. Mens personnavnene *Magnus* og *Severin* ganske vist umiddelbart tyder på dansk/nordisk herkomst, lader personnavnet *Wilhelmus* sig ikke uden videre lokalisere til et bestemt geografisk område – navnet er oprindeligt tysk, men ganske udbredt i Danmark i senmiddelalderen (jf. Knudsen & Kristensen 1936–48: sp. 1573–1579). Formodentlig mener Olesen, at der grundet skrivers danske/nordiske afstamning har været en forbindelse mellem dem og Christoffers *danske* kancelli eller den danske afdeling af Christoffers kancelli, altså at *Magnus*, *Vilhelm* og *Severin* var *danske* skrivere. I hvert fald må Olesen (2002: 61) have haft en idé med at lade *Magnus*, *Vilhelm* og *Severin* optræde i forbindelse med udtrykket *Densche kanzley* i sin artikel. Ræsonnementet er imidlertid svært gennemskueligt, idet Olesen (2002) ikke eksplicit giver udtryk for sine forestillinger. Det nævnes ganske vist i hofholdningsregnskaberne,

at Christoffer Parsberg gav de tre nævnte skrivere til opgave at notere alle hofudgifterne, men det nævnes også, at *Magnus* og *Vilhelm* fik til opgave at notere på dansk, mens *Severin* fik til opgave at notere på tysk:

”Item, auf Heut Suntag nach *Sanct Olufs* dag [30. juli] im 1447. Jahr, hat mein Herr *Christoff von Parsperg* die Zeit Kammermeister sulch Ausgeben beid auf Deutsch und Denisch verzeichnen lassen, durch *Magnus* Kantzelei schreiber und *Wilhelmus* auf Denisch und *Severin* Diener auf Deutsch, in mass als hiernach geschrieben stet..” (Galster 1956: 205)

’Ligeledes: I dag på denne søndag efter Sankt Olufs dag år 1447 har min herre ladet optegne sådanne udgifter både på tysk og dansk, ved *Magnus*, kancelliskriver, og *Wilhelmus* på dansk og *Severin*, tjener, på tysk, i et sådan omfang som herefter står skrevet ..’ (min oversættelse)

Der kan altså ikke etableres en direkte forbindelse mellem det sprog, som skriverne skriver, og den afstamning, som deres navne muligvis kunne være udtryk for.

Af hofholdningsregnskaberne fremgår det desuden, at begrebet *tysk* kun bruges om det tyske sprog og forskellige *tyske* produkter, således 2 *Donnen Deutsches Meels* (Galster 1956: 212) og 2 *Donnen Deutsch Biers* (Galster 1956: 214). Derimod bruges begrebet *dansk* både om dansk sprog og personer, som stammer fra Danmark. I regnskaberne figurerer to kokke med samme navn, nemlig *Hans*. Den ene er *dansk*, mens den anden er *bayersk* og efter alt at dømme medbragt til Danmark af Christoffer af Bayern. Når begge optræder i samme regnskab, skelnes der konsekvent mellem den *danske* og den *bayerske* *Hans*, f.eks. i afskriften af 3. bog, som er skrevet på dansk:

”Item, Danske *Hans Kock*, for 3. Oxen ... 8 [mark, SMB.] [...] Item, Löverdagen derefter [5. aug.] gaf Hr Christoffer, den Beyerske *Hans Kock*, for 8 Oxen og 16. Lam, til nestkommende Uge ... 35 [mark, SMB.] 3 [skilling, SMB.]” (Galster 1956: 219)

Dette, at begrebet *bayersk* og altså ikke *tysk* bruges om personens afstamning, betyder sandsynligvis, at der ikke har eksisteret et modsætningsforhold mellem *dansk* og *tysk*, hvorfor det heller ikke giver mening at tale om en sagsopdeling i kancelliet på baggrund af skrivers hhhv. *danske* og *tyske* afstamning.

I to andre regnskaber – nr. 4 og 8 trykt hos Galster (1944: 5–17 og 31–35)⁴³ –, som også stammer fra Christoffer af Bayerns tid, bruges begreberne *tysk* og *dansk* imidlertid lidt anderledes. Disse regnskaber, som Parsberg efter alt at dømme selv var med til at udfærdige (se Galster 1944: 2), fremstår i en ældre sprogdragt end afskrifterne af bog 1 til 3. Regnskab nr. 4 indeholder oplysninger om lønudbetaling til Christoffer af Bayerns *tyske riddere og knægte* (ty. *der devczen ritter vnde knechte*) samt lavere hofpersonale, mens der i

⁴³ Kun regnskab nr. 4 er overleveret i original. Om overleveringen af regnskab 8 se Galster (1944: 31).

regnskab nr. 8 findes oplysninger om lønudbetaling til de *danske riddere og knægte* (ty. *der teennischen [...]* *ritter vnd knecht*). Med hensyn til det lavere hofpersonale synes det at have været uvæsentligt for Parsberg at angive 'nationaliteten'. De er hverken *tyske* eller *danske*. Derimod er de *tyske riddere og knægte* udelukkende sydtyskere, f.eks. *Concz von Lvchaw*, *Kraft Pvnzinger* og *Oßwald Parwirer*, men de *danske riddere og knægte* er ikke udelukkende *danske*. Blandt disse hoffolk findes både svenske, norske og holstenske–danske adelige, herunder den svenske *Nyels Støre*, den norske *Guthe Kane* og holstenerne *Clavs Ronsow*, *Cristern Frille* og *Clavs Ketelbergk*. Det er selvfølgelig en mulighed, at sydtyskeren Parsberg ikke kunne kende forskel på riddere fra Holsten, Danmark, Sverige og Norge, hvorfor han blot betegnede dem som *danske* – kongen og hoffet var som udgangspunkt *dansk*, dvs. primært lokaliseret i Danmark og knyttet til danske institutioner –, men mere sandsynligt er det, at der her ikke har været tale om et modsætningsforhold mellem nationaliteterne *dansk* og *tysk*, men snarere mellem på den ene side de riddere og knægte, som Christoffer af Bayern havde haft med sig fra Sydtyskland, og på den anden side riddere og knægte fra de tre nordiske riger, hvad enten disse riddere og knægte tilhørte hhv. danske/dansk–holstenske, svenske eller norske adelsslægter. Hofpersonalets nationalitet lader altså ikke til at spille nogen funktionel rolle.

Olesen (2002b) synes på denne baggrund ikke at have ret i sin antagelse, at der eksisterede en sagsopdeling ved danske og tyske skrivere under Christoffer af Bayern. Her støtter jeg mig også til Jexlev (1978a), som i sin behandling af kancelliforholdene under Christoffer af Bayern i modsætning til Olesen (2002b) skriver, at Christoffer af Bayern ikke benyttede sig af medbragte skrivere i DK:

"Det er almindelig kendt, at Christoffer gennemførte udnævnelsen af en tysk kammermester, Christoffer Parsberg, derimod forlyder der intet om, at han benyttede nogle af sine medbragte hoffolk i kancellitjenesten." (Jexlev 1978a: 214)

Jeg har i denne ekskurs forsøgt at problematisere særligt Jørgensen & Westrup og Olesens antagelse om, at der senest under Christoffer af Bayern skulle være sket en opdeling af DK i en dansk og en tysk del. En sådan antagelse forekommer usandsynlig af to årsager. For det første skelner særligt Olesen konsekvent mellem *dansk* og *tysk*, *danskere* og *tyskere*, men hverken Erik af Pommern eller Christoffer af Bayern – som omtalt i afsnit 5.3.1.1. – vides at have tænkt i sådanne nationale kategorier. For det andet slutter Olesen (2002b) udelukkende på baggrund af ét eksempel – vel at mærke fra en 1700–talskilde –, at der nødvendigvis må have eksisteret enten to forskellige kancellier eller to forskellige afdelinger af samme kancelli under Christoffer af Bayern. Som allerede vist er dette imidlertid metodisk problematisk. Mere frugtbart ville det være at anskue den æhnt. tekstproduktion under Christoffer af Bayern som noget ekstraordinært. Som vist er der ingen grund til at antage, at der skulle have eksisteret to forskellige afdelinger af det kongelige kancelli, endsige to forskellige kancellier. Grundet den dårlige kildesituation vil det imidlertid ikke være

muligt at give en nærmere beskrivelse af, hvordan *DK* egentlig var indrettet, herunder hvilke skrivere der var i kancelliet, samt om der fandtes en særlig sagsopdeling. I denne afhandling vil jeg derfor ikke gå ud fra, at den mnt. tekstproduktion i *DK* blev udfærdiget i en særlig tysk afdeling af kancelliet eller af særlige *tyske skrivere*.

6. De mnt. diplomer – definition og opbygning

6.1. Udtrykket *diplom*

Udtrykket *diplom* bruges med en ret vid betydning. For en definition af udtrykket vil jeg her knytte an til Blatt (1943), v. Brandt (1966), Spengler (2002) og Boonen (2005).

Et diplom kan siges at være alt det, som står i modsætning til litterære tekster, love, krøniker, annaler og indskrifter. Udtrykket bruges derimod ikke om såkaldte privatbreve, dvs. meddelelser og underretninger uden retslig karakter. Ifølge Blatt (1943) fandtes sådanne privatbreve praktisk talt heller ikke i middelalderen:

“Kærestebreve, Lykønskingsbreve og lignende private Skrivelser er Middelalderen som Helhed fremmede. Middelalderens Breve er af en egen Beskaffenhed; de giver sjældent Udtryk for personlige Følelser og faktiske Forhold, men fastslaar næsten altid enten et bestaaende eller et ønsket Retsforhold.”
(Blatt 1943: 9)

Som Blatt skriver, er diplommet en skrivelse med et vist retsligt indhold, som tjener som bevis på en beslutning eller handling med visse retsvirkninger. Det drejer sig især om vigtigere dokumenter som freds- og forbundstraktater, privilegier, beskyttelsesbreve, gældsbreve, domsbreve, testamenter, men også om købe- og gavebreve.

Overensstemmende med Blatt nævner v. Brandt (1966), som i vid udstrækning bygger på Bresslau (1912), at diplommet er en skrivelse om handlinger af retslig karakter, som desuden bliver til ved at overholde nogle helt bestemte formkrav. Ifølge v. Brandt (1966: 98) er diplommet desuden karakteriseret ved udelukkende at være et produkt af middelalderens retsliv og altså ikke af datidens ønske om dokumentation e.l.

Spengler (2002) bygger i sin definition af udtrykket *diplom* også i vid udstrækning på Bresslau (1912). Spengler (2002: 459) definerer diplommet dels ud fra dets funktion, nemlig sikringen af en retshandling, dels ud fra dets specielle struktur.

For udformningen af et diplom gælder der ganske bestemte regler. Man havde lærebøger, der viste den korrekte opstilling af breve og diplomer. Den særlige struktur gav ifølge Boonen (2005) de middelalderlige diplomer deres retsgyldighed:

“Zowel Latijnse als in de volkstaal opgestelde oorkonden worden gekenmerkt door én bepaalde opbouw van vaste elementen die én oorkonde geldig maken.” (Boonen 2005: 6)

Her er det vigtigt at skelne mellem forskellige former for diplomer. Der er nemlig forskel på, hvilke afsnit middelalderens latinsksprogede pavediplomer på den ene side og de folkesproglige diplomer udstedt af fyrster, råd e.l. på den anden side indeholdt. Reglerne for opbygningen af middelalderens diplomer blev skabt i det pavelige kancelli. Disse regler spredtes med kirken til hele Europa. F.eks. begyndte gejstlige allerede i 1000-tallet at fremstille særlige formularbøger med brevforlæg til brug for brevskriverne (se f.eks. Skautrup 1947: 69). Da det vil føre for vidt at redegøre for opbygningen af middelalderens pavediplomer – Larsson (2010: 128) nævner, at deres opbygning allerede analyseret ned til mindste detalje –, skal her blot henvises til de udførlige redegørelser, som findes hos v. Brandt (1966: 110) og Mähl (2008: 31–32). Med hensyn til middelalderens folkesproglige diplomer fra Nordtyskland og det sydlige Skandinavien findes stadig kun få behandlinger af dette emne. Glda. og fsv. diplomers opbygning beskrives bl.a. af Blatt (1943: 13–18), Skautrup (1947: 69–73), Kunøe (1961: 69ff.), Christensen (2002: 33ff.) og Larsson (2010). Når det gælder mnt. diplomers opbygning, kan der henvises til behandlinger hos Fedders (1993: 75), Weber (2003: 96–99) og Mähl (2008: 31–35).

6.2. Åbne og lukkede breve

Jeg vil her knytte an til Skautrup (1947), som inddeler de senmiddelalderlige diplomer i to grupper. Ifølge Skautrup (1947: 14–15) består den ene gruppe af de såkaldte *åbne breve*, også kaldet *patenter*, af lat. *litteræ apertæ* eller *litteræ patentes*. Disse åbne breve kan være stilet til en større gruppe af mennesker eller en institution eller et administrativt område såsom et råd, en by, et herred eller et landskab. Oftest er brevene imidlertid blot stilet til alle folk eller til alle dem, der læser brevet eller hører det oplæst.

*“Wy Margrete van godes gnaden koningh Waldemars dochter van Denemarken don witlich vnde openbar **alle den ghennen de dessen breff seen edder horen lesen** [min fremhævning, SMB.] [...]” (DipDan 5: 1406.08.04)*

‘Vi Margrete af Guds nåde kong Valdemars datter af Danmark gør vitterligt og åbenbart for alle dem, som ser dette brev eller høre det læst ...’ (min oversættelse)

Som i det netop citerede diplom understreges det i de fleste åbne breve, at bekendtgørelsen af brevets indhold sker *åbenbart for alle*⁴⁴:

*“Wy. Erik van godes gnaden der ryke Dennemarken. Sweden. Norwegen. der Wende. vnde der Gothen koning vnde hertoge to Poemeren bekennen vnde betugen **oppnbare** an dessem breue **vor allen luden** [mine fremhævninger, SMB.]. dat wy [...]” 1409d*

⁴⁴ Udtrykket *åbenbart* bruges her i den ældre, konkrete betydning, dvs. *tydeligt for enhver*.

‘Vi Erik af Guds nåde konge af rigerne Danmark, Sverige, Norge, de Venders og Goters konge og hertug af Pommern bekender og bevidner åbenbart ved dette brev for alle folk at vi ...’ (min oversættelse)

Der kan også på anden vis gøres opmærksom på, at diplomater er et åbent brev. Det ses f.eks. meget ofte i de af Erik af Pommern udstedte åbne breve, at de blot omtales som *åbne breve*, hvorved udtrykket *man bekender for alle* o.l. bortfalder:

“Wy Erik van der gnade godes der riike Denemarken Sweden. Norwegen. der Wende unde der Gothen koning und hertoge to Pomeran bekennen *in dessem vnsem openen breue* [min fremhævnings, SMB] *dat wi gedegedinget hebben [...]*” 1409c

‘Vi Erik af Guds nåde konge af rigerne Danmark, Sverige, Norge, de Venders og Goters konge og hertug af Pommern bekender i dette vort åbne brev at vi har forhandlet ...’ (min oversættelse)

Den anden gruppe består af de *lukkede breve*, lat. *litteræ clausæ* (jf. bl.a. Skautrup 1947: 15). Disse diplomer kaldes også *missiver* (‘sendebreve’), af fr. *lettre missive*, idet de oftest blev sendt til en bestemt person eller institution såsom et byråd (jf. f.eks. v. Brandt 1966: 111–112). Det lukkede brev mangler helt udtrykket *vi bekender for alle* e.l. Til gengæld indledes det med en lille hilsen, f.eks.:

“Ericus, Dei gracia regnorum Dacie, Swecie, Norwegie, Slauorum Ghottorumque rex et dux Pomeranie. Vnsen gunstigen gr{uo}t touoren. Wetet, leuen getruwen, dat wy [...]

‘Erik, af Guds nåde konge af rigerne Danmark, Sverige, Norge, de Venders og Goters og hertug af Pommern. Vor gunstige hilsen tilforn. Vid, kære tro venner, at vi ...’ (min oversættelse)

Af og til ses det også, at missiver indledes med det latinske udtryk *post salutationem* (‘efter hilsenen’), f.eks.:

“Margareta dei gracia Waldemari Danorum regis filia ♦ Post salutationem ♦ Gy weten wol dat wy n{uo} in dem wintere vnsen boden mit vnsen breuen ouer to iwem homeistere unde to iw sanden [...]

‘Margrethe datter af Valdemar af Guds nåde Danernes konge. Efter hilsenen. I ved jo, at vi nu i denne vinter sendte vores bud over til jeres højmaster og til jer med vores breve ...’ (min oversættelse)

Mähl (2008), som både undersøger åbne og lukkede breve⁴⁵ fra Stockholms kancelli, påpeger, at der kan være forskel på, hvilke formler der optræder i hhv. åbne og lukkede breve.

Fra LK har jeg undersøgt 58 lukkede breve og 27 åbne breve. Fra DK har jeg undersøgt 39 lukkede breve og 34 åbne breve. Desuden har jeg undersøgt fire diplomer fra DK, der må karakteriseres som åbne

⁴⁵ Mähl (2008) skelner mellem *Urkunde*, dvs. det åbne brev, og *Brief*, dvs. det lukkede brev.

breve, men som mangler *intitulatio* og *promulgatio* (se næste afsnit). Det drejer sig her om en retsklage (1410a) og et modsvar på en retsklage (1421a) samt to forlig (1410b og 1410c).

6.3. De mnt. diplomers opbygning

Et diplom inddeles traditionelt i tre dele, nemlig *protokol*, (kon)tekst og *eskhatokol*. Jeg knytter her an til Skautrup (1947: 69ff.), Kunøe (1961: 70ff.) og Mähl (2008: 31–35). Alle diplomer indeholder ifølge Kunøe (1961) *obligatoriske formuler*. I de åbne breve optræder imidlertid andre obligatoriske formuler end i de lukkede breve.

De åbne breves protokol indeholder ifølge Mähl (2008: 32) ofte *intitulatio*, dvs. navn og titel på udstederen, samt *promulgatio*, dvs. forkyndelsesformlen. Ikke sjældent er *intitulatio* skrevet på latin. Undertiden ses dog også *invocatio* før *intitulatio*, f.eks.:

”[invocatio] *In Godes namen, amen.* [intitulatio] *Wy borghermestere unde radmanne der stede Lubeke, Rostok etc.*
[promulgatio] *bekennen unde betughen openbare in dessen breve vor allesweme, dat [...]*” (DipDan 5: 1417.04.21)

De åbne breves (kon)tekst indeholder ifølge Mähl (2008: 32) tre dele. Det drejer sig om *narratio*, *dispositio* og *corroboratio*. I *narratio* oplistes alle de enkeltomstændigheder, som har ført til udstedelsen af diplommet. I *dispositio* redegøres for retshandlingens indhold, og i *corroboratio* gives vidnesbyrd om dokumentets troværdighed (se desuden Skautrup 1947: 72). De åbne breves *eskhatokol* indeholder tids- og stedsangivelse. *Eskhatokollen* er ofte, men ikke altid skrevet på latin, f.eks.:

”[intitulatio] *Wii Volmar Iacopssone [...]* unde *Eric Niclessone riddere* [promulgatio] *bekennen unde bet{uo}ghen openbare an desseme breue vor all den ghennen de ene seen edder høren lesen* [narratio] *dat t{uo}sschen der hoghebornen vorstynnen vnser leuen gnedigen vrowen konyngghynnen Margareten unde deme erwerdigen hern biscop Iohanne to Sleswick gedegedinget unde endit is in aller mate alse hir navolget unde screuen steit.* [dispositio] *In dem ersten alse vmme dat slot unde veste Swawestede dat schal de biscop vorbenomede vnser vrowen der konyngynnen edder weme se wil van erer wegene nu antworten vrii unde vnbeuoren [...]* [corroboratio] *unde des tō merer bewaringe unde høgerer bekantnisse so hebbe wii vnse ingesegele myt wyllen unde witscop an dessen breff gehengen laten.* [eskhatokol] *Datum in castro Ripen anno domini millesimo quadringentesimo sexto in profesto beati Petri apostoli ad uincula.*” (DipDan 5: 1405.07.31)

De lukkede breves struktur er enklere end de åbne breves. De lukkede breves protokol indeholder ifølge Mähl (2008: 34) kun to dele. Det drejer sig om *salutatio*, dvs. en lille hilsen (se desuden Skautrup 1947: 15), samt *exordio* eller *captatio benevolentiae*, dvs. en begrundelse for udstedelsen af diplommet eller en

anmodning om gunst eller opmærksomhed fra modtageren. Oftest er det dog sådan, at de lukkede breve fra DK også indledes af intitulatio på latin eller mnt. De lukkede breves (kon)tekst indeholder ifølge Mähl (2008: 34) også to dele. Det drejer sig om *narratio* og *petitio*, dvs. en anmodning om hjælp. De lukkede breves eskhatokol indeholder tids- og stedangivelse ganske som de åben breve, f.eks.:

"[intitulatio] *Margareta dei gracia Woldemari Danorum regis filia.* [salutatio] *Vruntlike grut tovooren gesant.* [exordio/captatio benevolentiae] *Wetet leuen vrundes dat wy iwen breef wol vornomen hebben.* [narratio] *Des wetet dat eer vns de breeff quam so hadde wy tovooren alrede gedaen vmme dat schip dar gy vns vmme toscreuen also wy best konden. also iw Hinrich desser breeffwiser wol berichten moet. Vnde wy scriuen ok nw beyde deme capitele van Lunden vnde deme biscope van Roskilden to vmme de twier leye sake dar gy vns vmme toscreuen also wy best konnen. also gy begerende weren. Vortmer also iw wol witlich is vmme dat ghut dat wy heren Kort Lessekow deden vppe louen vnde he louede vns edder dat ghut wedder edder ok quittem dar vp wedder to sendende. mit her Benedictus Pogwisch. des doch nicht gescheen is.* [petitio] *wor vmme bidde wy iw dat gy dar to helpen dat yt noch scheen moghe. vppe dat men dar nicht vorder vmme spreken edder scriuen darffue. Dar mede beuele wy iw gode vnde wille gy ycht sunderghes dat scriuet vns wedder to.* [eskhatokol] *Scriptum in Aslo in regno Norwegie die ueneris proxima post diem pentecostes nostro sub signeto.*" (DipDan 5: 1409.05.31)

I dette tilfælde er eskhatokollen skrevet på latin, men den kan også være skrevet på mnt.

7. Venstreekstraposition

7.1. Den tidligere forskning

I dette kapitel vil jeg beskæftige mig med venstreekstraposition (VEP) i mnt. diplomer. VEP-konstruktioner forekommer særdeles hyppigt i mnt., men hvad angår udforskningen af mnt. syntaks, findes der stadig kun få og utilstrækkelige fremstillinger af dette fænomen.⁴⁶

Med Auer (1997: 56) kan man sige, at begreber som *venstreekstraposition*, *left dislocation* og *Vor-Vorfeldbesetzung* ikke hører til sætningstopologiens standardinventar. Således bruges begreberne også meget forskelligt, og de er alt andet end konsistente. I nærværende afhandling benyttes termen *venstreekstraposition*, forkortet VEP, idet den bygger på Diderichsen (1946: 194) og Hansen & Heltofts (2011: 1827) definition. På dansk kaldes fænomenet da også traditionelt for *venstreekstraposition* eller blot *venstreposition* (f.eks. Diderichsen 1946; Hansen & Stenestad 2002: 272; Hansen & Heltoft 2011).⁴⁷ På svensk ses ofte betegnelserne *dubbelt satsled i fundamentet* (Platzack 1980) og *dubblering av fundament* (Saari 1987).⁴⁸ I engelsksprogede behandlinger forekommer ofte termene *left dislocation* (Anagnostopoulou *et al.* 1997; Frey 2004) og *contrastive left dislocation* (Boeckx & Grohmann 2004).⁴⁹ For det engelske udtryk *left dislocation* bruges på tysk gerne udtrykket *Linksversetzung* (Patocka 1998 m.fl.). Altmann kategoriserer desuden VEP som en *Herausstellung*, hvilket omfatter både venstre- og højreekstraposition samt flere beslægtede konstruktioner.⁵⁰ Derudover findes en række andre tyske termer for VEP, f.eks. *vor-erste Stellung* (Schanen 1993), *Voranstellung vor den Satz* (Selting 1993; 1994), *Vor-Vorfeldbesetzung* (Eroms 1995; Auer 1997), *Herausstellung nach links* (Lötcher

⁴⁶ Litteraturen om venstreekstraposition (VEP) på germanske sprog i almindelighed er til gengæld ganske omfattende, særligt med hensyn til VEP i moderne hty. Her skal nævnes Altmann (1981), Cardinaletti (1987), Dürscheid (1989), Schanen (1993), Selting (1993; 1994), Eroms (1995), Ann Peyer (1997) og Zitterbart (2002). Generelle og ofte kontrastive behandlinger af fænomenet findes hos Cinque (1977; 1997), Vat (1981), Fariña (1995), Grohmann (1997; 2000), Hoekstra (2000), Haegeman (2004), Alexiadou (2005) m.fl. Desuden skal her henvises til den Anagnostopoulou *et al.* redigerede antologi *Materials on Left Dislocation* (1997), som bl.a. indeholder artikler, hvori VEP behandles kontrastiv, f.eks. Zaenen (1997). Ligeledes skal her henvises til den af Shaer *et al.* redigerede antologi *Dislocated Elements in Discourse* (2009) indeholdende flere artikler om VEP i moderne hty. Også i div. grammatikker behandles fænomenet, således Diderichsen (1946: 93–93, 194–196), Heidolph *et al.* (1981: 759), Engel (1988: 318ff.), Eisenberg (1989: 412), Zifonun *et al.* (1997: 515ff., 1578–1580), Weinrich (2003: 77), Hansen & Stenestad (2002: 272–273), Hansen & Heltoft (2011: § 23, 1827ff.). VEP ifm. foranstillede ledsætninger behandles specifikt af König & van der Auwera (1988), Susanne Günthner (1999), Werner Frey (2004: 203 ff.; 2005: 163ff.).

⁴⁷ Hos Heidolph *et al.* (1981:759) bruges termene *Extraposition* og *Voranstellung* som synonyme til betegnelse af VEP.

⁴⁸ Da Ekerot (1988: 9) udelukkende beskæftiger sig med *så*-konstruktioner, kalder han det ekstraponerede leds plads for *så*-fundament. Ekerot giver desuden flere eksempler på begreber for *så*-korrelatet, såsom ”sammanfattande (resumptive) så”, ”så-inskott”, ”dubblering med så” osv. Hos Andersson *et al.* (2002: 434–435) tales specifikt om udfyldning af *framförfeltet*.

⁴⁹ Hos Altmann (1981: 47) optræder også den engelske term *Lefthand NP*, som specifikt betegner en nominalfrase i VEP, f.eks. *Peter, ham kan jeg godt lide*.

⁵⁰ Hos Bußmann (2002: 540) findes termen *Prolepse/Prolepsis* for forskellige former for ekstraposition – herunder VEP, f.eks.: *Die Geschichte, die kenne ich nicht*.

1995: 32), *Besetzung des Vor-Vorfeldes* (Günthner 1999), *Doppeltbesetzung des Vorfelds* (Weinrich 2003: 77) samt hhv. *linksangebundener Thematisierungsausdruck* (Zifonun et al. 1997: 518ff.) og *Besetzung des linken Außenfeldes* (Zifonun et al. 1997: 1577–1581; Lötscher 2006: 351ff.).

VEP er også blevet behandlet i div. arbejder i historisk sprogvidenskab. Således findes der flere arbejder, hvori VEP i mht. og ænht. behandles.⁵¹ Desuden findes der enkelte behandlinger af fænomenet i mnl., me., fsv. og glda.⁵²

7.2. VEP i forskellige grammatiske skoler

Der findes mange definitioner af VEP. Altmann (1981) beskæftiger sig som den første med VEP samt andre typer af ekstraposition i en større afhandling.

Ifølge Altmann består VEP-konstruktionen af et *udtryk med sætningsledsfunktion*, ganske ofte en nominalfrase eller en præpforb., placeret foran en sætning med V2-struktur⁵³. Dette udtryk genoptages af en *koreferent proform*⁵⁴ inden for sætningen. Proformen kan ifølge Altmann anses for at være et *umarkeret demonstrativum*⁵⁵:

- (1) *Die Brigitte / die kann ich schon gar nicht leiden.* (Altmann 1981: 48)

Altmann behandler ikke VEP ved ledsætninger såsom adverbialsætninger og relativsætninger udførligt, men angiver dog et eksempel på en konditionalsætning genoptaget med adv. *dann*:

- (2) *Wenn Peter a l l e i n i s t / dann macht er k e i n e Gewinne.* (Altmann 1981: 173)

⁵¹ Af arbejder omhandlende VEP i mht. kan nævnes Axel (2002; 2004), Patocka (1998), Schulze (2002) og Robin (2005). Desuden behandles VEP ved adverbialsætninger i mht. og ænht. af Lötscher (2006). Desuden behandles VEP i ænht. af Küpper (1971: 39ff.), Masarik (1985: 194ff.) og Vaňková (2004: 138ff.).

⁵² VEP i mnl. behandles af Jansen (1980) samt Burridge (1993: 38ff.; 144–145). VEP i me. behandles af Guerra (1996: 220–221) samt Fischer et al. (2000: 88ff.). VEP i fsv. behandles hos Wenning (1930: 20–22,) samt Wessén (1965: 215ff.). VEP i fsv. og ænysv. behandles derudover af Saari (1987: 179–185). VEP i glda. behandles bl.a. af Diderichsen (1941: 112ff.).

⁵³ Dvs. en sætning med forfelt, jf. f.eks. Vater (2002: 122–123)

⁵⁴ Altmann (1981) benytter begrebet *koreferent proform* både for genoptagende pron. og adv. Det genoptagende element, uagtet ordklasse, findes også benævnt med andre termer. Således bl.a. *koreferent udtryk* (Cardinaletti 1987), *anadeixis* (Zifonun et al. 1997: 518), *korrelat* (Patocka 1998), *resumptiv* (Axel 2002: 3), *resumptivt element* (Frey 2004: 203; 2005: 164ff.) og *anaforisk pronominalt led* (Hansen & Heltoft 2011). Küpper (1971: 39ff.) taler om *pleonastisk pron.* og *pleonastisk partikel* ('adv.'). Lötscher (2006:1), som kun behandler foranstillede adverbelle ledsætninger, bruger termen *resumptiv partikel* ('adv.') om genoptagende adv. Jeg vil i det følgende holde mig til termen *genoptagende element*.

⁵⁵ Det er for mig uklart, hvad Altmann (1981) mener med udtrykket *umarkeret*. Som *umarkeret demonstrativum* angiver Altmann (1981: 108–109) under henvisning til Verhagen *On the E-hypothesis of dislocation and conditions on discourse grammar* (1978) og Paardekooper *Beknopte ABN-syntaksis* (1977) tysk dem. pron. *der, die, das*. Som *markeret demonstrativum* angiver Altmann derimod tysk dem. pron. *dieser, diese, dieses*.

Også her fungerer det genoptagende element ifølge Altmann som *umarkeret demonstrativum*.

Cardinaletti (1987: 1ff.) definerer VEP som en konstruktion indeholdende et element på sætningens første plads med et genoptagende koreferent udtryk til højre for dette element. Cardinaletti skelner derudover med henvisning til Vat (1981) mellem tre forskellige konstruktioner:

a. *Freies Thema* (frit tema), hvor det ekstraponerede led syntaktisk ikke er integreret i sætningen, f.eks.:

(3) *Zum Beispiel sein Bruder / ich kann ihn nicht leiden* (Cardinaletti 1987: 1)

b. *Linksversetzung*, hvor der er kasusoverensstemmelse mellem det ekstraponerede led og det genoptagende element, f.eks.:

(4) *Seinen Bruder / den kann ich nicht leiden*. (Cardinaletti 1987: 1)

c. *Mixed Left Dislocation (MLD)*, hvor der i modsætning til *Linksversetzung* ikke er kasusoverensstemmelse mellem det ekstraponerede led og det genoptagende element. VEP-konstruktionen er således *blandet*, f.eks.:

(5) *Sein Bruder / den kann ich nicht leiden*.⁵⁶ (Cardinaletti 1987: 1)

Ifølge Cardinaletti (1987: 1) består forskellen mellem *frit tema* og VEP i, at *frit tema* er et rent *diskursfænomen*, hvorimod VEP opfattes som en sætningsgrammatisk konstruktion. Dog skelnes der ikke skarpt mellem VEP og *MLD*, idet Cardinaletti anser *MLD* for at være en særlig form for VEP.

Boeckx & Grohmann (2004) skelner ligeledes mellem VEP, kaldet *contrastive left dislocation (CLD)*, og *frit tema*, kaldet *Hanging Topic Left Dislocation (HTLD)*. Boeckx & Grohmann befinder sig i den generative tradition og mener derfor, at der ved VEP flyttes (dislokteres) et led ud af sætningen. Genoptagelse inden for sætningen sker ved et *pronominalt element*:

“An XP is LDed to the left periphery of the clause and coindexed with a pronominal element; in German, this element is a d(emonstrative)-pronoun, which is homomorphous with the determiner. The d-pronoun is standardly taken to be a resumptive pronoun (RP).” (Boeckx & Grohmann 2004: 139)

Dog definerer Cardinaletti og Boeckx & Grohmann *frit tema* forskelligt. Således giver Boeckx & Grohmann følgende eksempel på *CLD*:

(6) *Diesen Frosch / den hat die Prinzessin gestern geküßt*.

---

⁵⁶ Denne konstruktion kaldes også *nominativus pendens*, f.eks. Bußmann (2002: 473)

Deres HTLD-eksempel er derimod:

(7) *Dieser Frosch / den hat die Prinzessin gestern geküßt.*

Cardinalettis VEP-konstruktion stemmer på den måde overens med Boeckx & Grohmanns CLD-konstruktion, mens Cardinalettis MLD-konstruktion stemmer overens med Boeckx & Grohmanns HTLD-konstruktion. Boeckx & Grohmann behandler altså ikke de konstruktioner, som Cardinaletti kalder for *frit tema*.

VEP findes også beskrevet i den funktionalistiske tradition. Hansen & Heltoft (2011) undgår at tale om flytning med hensyn til deres VEP-definition. Hansen & Heltoft definerer begrebet i forhold til, hvor det ekstraponerede led har funktion. Det ekstraponerede led har ifølge Hansen & Heltoft funktion inden for sætningen, men er placeret på en position uden for sætningen:

”Ekstraposition er en konstruktion, hvor et led med funktion inden for sætningen placeres på en anden position, normalt uden for sætningen. Det ekstraponerede led repræsenteres med et anaforsk pronominalt led inden for sætningen på en plads hvor det ekstraponerede led kunne have stået.” (Hansen & Heltoft 2011: 327)

Det ekstraponerede led kunne dog hypotetisk have stået på den pågældende plads inden for sætningen, og det har også funktion dér.

7.3. VEP's mulige funktioner

VEP hænger ifølge flere forskere, herunder Engel (1988), Schanen (1993), Zifonun *et al.* (1997), Patocka (1998) og Hansen & Heltoft (2011), sammen med sætningens *tema-remas*-struktur.⁵⁷ Schanen (1993: 155) nævner, at VEP er en *tematisering*, i og med at VEP danner udgangspunkt for informationsdynamikken i sætningen. Uden at behandle *tema-remas*-begrebet yderligere, skal det blot nævnes, at VEP's funktion ifølge flere forskere, herunder Engel (1988), er at fremhæve et element *inden for* temaet:

”Linksversetzung hebt im allgemeinen ein Element innerhalb des Themas [...] hervor.” (Engel 1988: 320)

Ifølge Hansen & Heltoft (2011: 1836) er VEP's funktion at udpege et element som *eksplicit tema* i modsætning til andre mulige. Lötscher (1995: 38) nævner i den sammenhæng, at det genoptagende element i en VEP-konstruktion skal ses som udtryk for en videreførelse af den fokusering på en bestemt diskursreferent, som finder sted i kraft af det ekstraponerede led. På den måde eksisterer der en slags tematisk kohærens mellem

---

⁵⁷ For en udførlig beskrivelse af *tema* og *rema* se bl.a. Dyvik (1980: 50ff.)

det ekstraponerede led og det genoptagende element. I overensstemmelse hermed betragter Zifonun *et al.* (1997: 1579) også VEP-leddet som et tematiseringsudtryk, idet det ekstraponerede led angiver temaet i den *kommunikative minimalenhed*⁵⁸:

“[...] links vom Vorfeld [können] Ausdrücke stehen, die vorwegnehmend das Thema der KM [= *kommunikativen Minimaleinheit*] nennen, das dann im Satz selbst (im Vor- oder Mittelfeld) anaphorisch oder anadeiktisch fortgeführt wird [...]” (Zifonun *et al.* 1997: 1579)

På den måde anviser Hansen & Heltoft (2011), Lötscher (1995) og Zifonun *et al.* (1997) allerede i definitionen, hvilken funktion denne konstruktion har. Zifonun *et al.* angiver endvidere, at VEP specifikt benyttes til retematisering:

“Die Thematisierung mittels Linksanbindung wird nicht zur Initialthematisierung und eher selten zur Neuthematisierung eingesetzt. Sie dient vor allem der Rethematisierung.” (Zifonun *et al.* 1997: 519)

Lötscher (1995: 39ff.) og Hansen & Heltoft (2011: 1836ff.) kæder også VEP sammen med *tema-remabegrebet*, men både Lötscher og Hansen & Heltoft mener, at *længde* også spiller en rolle, idet VEP-konstruktioner skal opfattes som værende mere analytiske end konstruktioner uden ekstraposition:

“Generelt hænger ekstraposition sammen med en tendens til analytisk konstruktion, hvorved temaled flyttes uden for sætningen, således at sætningskernen tenderer mod kun at omfatte korte led.” (Hansen & Heltoft 2011: 1837)

Lötscher beskriver ved hjælp af termen *kompleksitetsreduktion*, hvorledes VEP som en kognitivt begrundet proces bruges til at reducere sætningens kompleksitet og til at mindske bearbejdelsesindsatsen ved sætningsproduktion og – reception. Hvor ofte VEP optræder, hænger ifølge Lötscher sammen med behovet for kompleksitetsreduktion ved komplekse sætninger:

“Je umfangreicher das vorangestellte (thematische) Element ist, desto wahrscheinlicher ist die Herausstellung, und umgekehrt. Während bei einem einfachen Pronomen in Erststellung die anaphorische Wiederholung kaum je vorkommen dürfte, ist sie bei der einfachen Nominalgruppe in vielen Sprachstilen relativ unauffällig, und bei komplexen Nominalgruppen und Koordinationen in vielen Fällen naheliegend (zum Teil sogar grammatisch notwendig).” (Lötscher 1995: 40–41)

Også hos Diderichsen (1941) findes lignende overvejelser vedrørende VEP's funktion. Her hedder det, at VEP afbøder den *belastning* af sætningen, der ellers ville være på sætningens *indlederfelt*. Det hedder f.eks. om VEP ved spørgeformede konditionalsætninger i Skånske Lov:

---

⁵⁸ For definition af begrebet *kommunikativ minimalenhed* se Zifonun *et al.* (1997: 86ff.)

”Naar Indsættelsen af denne Partikel [det genoptagende adv. *ba*, SMB.] efter ægte Bisætninger er saa at sige gennemført ogsaa ved Konjunktiv [...], turde det bero paa, at en direkte (uden »Aufnahme«) konstrueret Bisætning giver en meget stærk Belastning af Sætningens Indlederfelt, der ophæves ved at indsætte et anaforisk Ord og lade Bisætningen staa i »Ekstraposition«, adskilt ved en Pause; hvor derimod Forsætningen ikke er »Led« i Eftersætningen, medfører den naturligvis ikke en saadan Overbelastning af Indlederfeltet, og staar »af sig selv« uden for Sætningsskemaet.” (Diderichsen 1941: 113)

Hvor det hos Zifonun *et al.* (1997) og Hansen & Heltoft (2011) hedder, at VEP gør sætningenskernen kortere og derved tydeligere, skriver Diderichsen (1941), at sætningen undgår overbelastning ved VEP, idet det led, som ellers ville være skyld i overbelastningen, udskilles fra selve sætningen.

Disse beskrivelser synes i en vis udstrækning at være problematiske. For det første beskrives det hverken hos Hansen & Heltoft (2011) eller Diderichsen (1941), hvori *længde* består, og grænsen mellem det korte og det lange led er da heller ikke defineret. I det følgende vil jeg med udgangspunkt i Lötscher, Zifonun *et al.* og Hansen & Heltoft selv bruge længde i min beskrivelse, men det skal bemærkes, at der undertiden vil være tale om uklare grænsetilfælde. Lötscher kommer nærmest en definition af længde i sin beskrivelse af komplekse strukturer i VEP, idet han regner selv enkle nominalgrupper for sætningsmæssigt omfangsrige, men det er ingen præcis definition, og det ses da også, at selv pronominaler led ekstraponeres.⁵⁹ For det andet er det særdeles vanskeligt at forestille sig den førnævnte belastning eller sætningskompleksitet. Symptomatisk herfor betragter Lötscher VEP som et middel til kompleksitetsreduktion ved både sætningsproduktion og –reception. Man må nødvendigvis spørge sig selv, for hvem der er tale om en kompleks struktur eller belastning. Såfremt man ikke tillægger teksten menneskelige egenskaber, kan det dårligt dreje sig om en belastning for denne. Om det derimod drejer sig om en belastning for den person, som dikterer teksten, skriveren, tekstlæseren eller måske for den person, som læser teksten højt⁶⁰, ifald teksten overhovedet er blevet læst højt, forholder hverken Lötscher, Hansen & Heltoft eller Diderichsen sig til.

Wessén (1965) står i opposition til de førnævnte, idet han mener, at VEP er en refleks af det talte sprog. Han inddrager derfor betoning i sit forsøg på at forklare ekstrapositionens funktion:

”Efter ett i meningens början ställt, betonat satsled inskjutes ofta ett pleonastiskt *ba*. Särskilt är detta fallet, om det framskjutna satsledet är utbildat med bestämmningar och efterföljt av en paus. Utan tvivel är också detta ett talspråkligt drag i det fornsvenska skriftspråket.” (Wessén 1965: 213)

Specifikt om foranstillede ledsætninger hedder det hos Wessén (1965):

---

⁵⁹ Se Lötscher (1995: 41)

⁶⁰ Man kunne forestille sig en offentlig opråber.

”Också en eftersats inledes gärna med ett anaforiskt adverb *ba*. Särskilt är det vanligt efter konditionala satser, men det förekommer även efter relativa och temporala. Efter bisatsen följer naturligt en paus. *ba* tjener då till att efter pausen anknyta till det föregående. Det är sålunda både en inledande och en sammanbindande partikel.” (Wessén 1965: 214)

Det lader til, at Diderichsen senere bevæger sig væk fra tesen om belastning, for i Diderichsens *Dansk Prosahistorie* (1968) fremsættes en tese om sammenhængen mellem VEP og betoning, som minder om Wesséns tese. Diderichsen nævner, at VEP ofte forekommer ved konstruktionen *spørgeformet konditionalsætning med modalverbum*, hvor konditionalsætningen genoptages med adv. *tha* (‘da, så’), mens VEP sjældnere forekommer ved *spørgeformet konditionalsætning med konjunktiv*. At det forholder sig sådan, forklarer Diderichsen med *rytmiske hensyn*:

”Muligvis hører konstruktionen med *tha* oprindelig hjemme i regler med modalverbum hvor den som regel er langt hyppigere end ved konjunktiv. I så fald er det formodentlig rytmiske hensyn der gør sig gældende: medens konjunktivreglen begynder med trykstærk stavelse, vil en eftersætning med modalverbum begynde tryksvagt. Ved at indsætte *tha* får man en ny rytmisk type med trykstærk begyndelse. Brug af *tha* ved konjunktiv og efter spørgeformet konditionalsætning kan derfor anses som tegn på at man er ved at miste sansen for den gamle faste rytmik.” (Diderichsen 1968: 87–88)

I den forbindelse kan det nævnes, at Diderichsen (1934: 99) også forsøger at kæde VEP sammen med rytmisk–melodiske forhold:

”En Faktor, der formentlig ogsaa maa regnes med, navnlig ved Bevarelsen af de to Hovedtyper (*ba* + Modalverbum + (pron. ell. nom.) Subj. overfor Konj. uden *ba* og alm. uden Subj.), er det rytmisk–melodiske, der utvivlsomt har spillet en stor Rolle i Lovsproget.” (Diderichsen 1934: 99)

Diderichsens (1968) antagelse om VEP ved konditionalsætninger grundet rytmiske forhold synes plausibel, idet den forholder sig direkte til det genoptagende elements funktion i sætningen som trykstærk begyndelse, men som det også ses, tager Diderichsen (1968) selv visse forbehold for denne antagelse. Overordnet er det dog uklart, på hvilket grundlag Diderichsen (1934) bygger sin antagelse om, at rytmisk–melodiske forhold *utvivlsomt* har spillet en rolle i lovsproget. Derudover er det uklart, hvorfor *man* skulle være ved at miste sansen for den gamle faste rytmik ved konditionalsætninger, sådan som Diderichsen (1968) mener. Også her melder spørgsmålet sig, om der bag dette *man* gemmer sig en skriver, en læser, en højt læser e.l.

7.4. Topikalisering

7.4.1. Resumption og ikke-integration

VEP er ifølge Heltoft (1995: 142) ikke et særskilt strukturelt fænomen, men derimod en form for topikalisering. Topikalisering kendes i dag ellers særligt fra de såkaldte *topiksprog* såsom kinesisk (Dyvik 1980: 73ff.; Zifonun *et al.* 1997: 519) og sydøstasiatiske sprog som burmesiske sprog og vietnamesisk (jf. Heltoft 1995: 140; Zifonun *et al.* 1997: 519), men man møder også varianter af topikalisering i ældre germanske sprog (se f.eks. Hansen & Heltoft 2011: 1840).

Dyvik (1980: 73) nævner, at topiksprog indeholder *tema-prominente* konstruktioner, hvilket betyder, at temaet kan stå helt uden for sætningens syntaktiske struktur. Heltoft (1995: 141) kalder tema-elementet i den tema-prominente konstruktion for *topikleddet* og nævner i den forbindelse, at topikleddet er kendetegnet ved at være et foranstillet, emneintroducerende led uden *nødvendig* syntaktisk relation til leddene i selve sætningen. Heltoft (1995: 142) kalder det foranstillede leds plads for *topikpositionen*. I denne position kan altså også optræde venstreekstraponerede led.⁶¹

Interessant er det i denne forbindelse, at Dyvik (1980: 74ff.) berører begreberne *integration* og *ikke-integration*, idet han nævner, at temaet adskiller sig fra sætningens subj., da temaet syntaktisk set kan stå uden for sætningen, dvs. *ikke-integreret*, og derved uafhængigt af verbalet, mens subj. er integreret i sætningen:

”’Tema’ adskiller seg fra ’subjekt’ først og fremst ved at sistnevnte kategori er så sterkt integrert i setningens syntaks at leddet bliver tildelt en semantisk rolle av verbalet qua subjekt, mens ’tema’ kan stå utenfor rollerammen [...]” (Dyvik 1980: 74–75)

Både Dyvik (1980: 74) og Heltoft (1995: 140) gør opmærksom på, at ældre nordisk i denne henseende ligner de moderne topiksprog.

Også Lötscher (2006: 347) beskæftiger sig med begreberne *integration* og *ikke-integration* i ældre germansk, nærmere bestemt mht. og ænht.⁶² Med henvisning til König & van der Auwera (1988: 107) skelner

⁶¹ I modsætning til Heltoft (1995: 142) hævder Dyvik (1980: 73), at VEP ikke kan anses for at være en variant af topikalisering, da der ikke er nogen plads inde i sætningen, hvorfra temaet kunne tænkes at være flyttet. Jeg vil her se bort fra Dyviks betragtning, da det netop forholder sig sådan, at topikleddet meget vel *kan*, men altså ikke nødvendigvis *skal* stå uden for sætningens syntaktiske struktur. Heltoft (1995: 142) betragter da også topikaliseringsvarianten VEP som en grammatikaliseret topikkonstruktion, hvor topikleddets repræsentant inden for sætningen er blevet nødvendig. Heltoft påpeger i den forbindelse, at dette meget vel kan have med opkomsten af det obligatoriske, positionelt fastlagte subj. at gøre.

⁶² Lötscher benytter for integration undertiden termen *subordination* og for ikke-integration termen *koordination*. Jeg undlader her at benytte mig af disse termer, da de oftest forbindes med *paratakse* (koordination = sideordning) og

Lötscher mellem tre forskellige konstruktionstyper af foranstillede konditionalsætninger, men ifølge Lötscher (2006: 356) kan denne skelnen også bruges ved andre topikkonstruktioner såsom ekstraponerede ubestemte relativsætninger. Lötscher skelner mellem:

- **Integrativ frontplacering.** Her er der ikke tale om topikalisering. Den integrative konstruktion er kendetegnet ved, at den foranstillede konditionalsætning står på sætningens førsteplads, f.eks.:

(8) *Wäre ich weniger intelligent, würde ich mehr Geld verdienen* (Lötscher 2006: 347)

- **Resumptiv/korrelativ frontplacering.** Her er konditionalsætningen ekstraponeret og genoptaget af et adverbialt element på eftersætningens førsteplads, f.eks.:

(9) *Wäre ich weniger intelligent, dann würde ich mehr geld verdienen* (Lötscher 2006: 347)

- **Ikke-integrativ frontplacering.** Her er konditionalsætningen ekstraponeret, men den genoptages ikke nødvendigvis af et adverbialt element på eftersætningens førsteplads. Derimod er den ekstraponerede konditionalsætnings syntaktiske funktion faktisk noget uklar, da der er manglende referensidentitet mellem konditionalsætningen og elementet på sætningens førsteplads⁶³, f.eks.:

(10) *Wäre ich weniger intelligent, ich würde mehr Geld verdienen* (Lötscher 2006: 347)

Med hensyn til forekomsten af de forskellige konditionalkonstruktioner angiver Lötscher (2006: 349), at den integrative frontplacering er så godt som ikke-eksisterende i mht.⁶⁴ Først i løbet af 1400-tallet ses integrativ frontplacering, men også i ænht. dominerer resumptiv og ikke-integrativ frontplacering klart.⁶⁵

Også Nissen (1884) er opmærksom på forekomsten af ikke-integrative konstruktioner i mnt. Ifølge Nissen benyttes ikke-integration til at fremhæve den foranstillede sætnings *logiske hovedpunkt*:

”Efter en betingende eller ubestemt relativ Forsætning finder man ofte – især i Brunsv. Kr. – at det logiske Hovedpunkt saa at sige søges frem og i Skikkelse af et demonstrativt Pronomen sættes i Spidsen af Eftersætningen [...]” (Nissen 1884: 6)

Nissen giver følgende eksempel:

---

hypotaxe (subordination = underordning), hvilket ikke er tilfældet her. Se desuden Tophinke (2009: 166ff.) om *subordination* som graduelt fænomen.

⁶³ Se desuden Magnusson (2001: 2)

⁶⁴ Se desuden Burridge (1993: 39ff.) og Patocka (1998: 618)

⁶⁵ Jf. Lötscher (2006: 356). Hvad angår VEP i mnt., gør Rösler (1997: 154ff.) og Tophinke (2009: 171) gør lignende iagttagelser. Med hensyn til VEP i mnl. angiver Burridge (1993: 41), at integrativ frontplacering først bliver standardkonstruktionen omkring 1650. Også i æmd. er den integrative frontplacering almindelig. Som nævnt tidligere, ses integrativ frontplacering meget ofte i æmd., men der er her tale om subjektløse eftersætninger med vb. i konj., hvilket ikke kendes fra mnt.

- (11) .. *welde denne use vorbenomede here de drehundert mark hebben / dat scholde he deme Rade en half jar vore verkundeghen laten* .. (Nissen 1884: 6)

Nissen (1884: 7) taler her om konstruktioner, som *grænse nær til Anakoluther*. Det ville da også være forkert at tale om en anakolutisk konstruktion, idet der trods den syntaktiske strukturs heterogenitet i form af den manglende syntaktiske overensstemmelse faktisk er en klar semantisk sammenhæng mellem den foranstillede konditionalsætning og dem. pron. *dat* på eftersætningens førsteplads.

Magnusson (1939: 162–163) beskæftiger sig også med denne type konstruktioner i mnt. Magnussons eksempler er mestendels taget fra *Gothaer Arzneibuch*, f.eks.:

- (12) .. *prustet de seke denne / dat is eyn teken des leuendes*. (Magnusson 1939: 162)
(13) .. *swetet he ok nicht / dat betekent den doet*. (Magnusson 1939: 163)

I modsætning til Nissen mener Magnusson (1939: 163), at genoptagelse af en ekstraponeret konditionalsætning med dem. pron. er mulig, fordi den foranstillede konditionalsætning kan føres tilbage til et oprindeligt spørgsmål, mens eftersætningen kan føres tilbage til svaret på dette spørgsmål. Denne tese er imidlertid problematisk, da den ikke forklarer de mange andre former for ikke-integration, som findes i mnt.

7.4.2. Forskellige former for ikke-integration i mnt.

I mnt. ses mange forskellige VEP-konstruktioner med ikke-integrativ frontplacering. Ud over de netop omtalte konstruktioner bestående af ekstraponeret konditionalsætning genoptaget af dem. pron. ses det også, at ubestemte relativsætninger genoptages af adv. *so* ('så'), f.eks.:

- (14) *De dar wil erue vnde schult yn manen na eynes dode / So kame he edder syn bade yn dem druttygesten dage synes dodes* .. (DgL IV: 285)
(15) *Deme dat houet stedes wee deyt. / So licht em de Colera dar ynne*. (Wardale 1954: 12)

Derudover kan den ubestemte relativsætning genoptages af et pronominaladv., f.eks.:

- (16) .. *unde wat ze dy vorb{uo}t / dar saltu dy voer waren* .. (Ahldén 1952: 201)
(17) *Unde wes en islik stad dar to doen wil / dar willen se umme spreken en islik in sinem rade* ..
(HanRec 5/77: 55)

Endvidere kan her nævnes de såkaldte *komplementkonstruktioner uden referensidentitet*, som Nissen (1884: 6) kort omtaler, dvs. ekstraponerede ubestemte relativsætninger som genoptages af et dem. pron., hvor der dog ikke er referensidentitet mellem den ekstraponerede ubestemte relativsætning og det genoptagende pron. Schmid (2005) behandler denne konstruktion i *Sachsenspiegel*, f.eks.:

(18) *Svelk ungerichte man aver up enen man beredet mit kampe / daz gat ime an dat lif.* (Schmid 2005: 355)

Konstruktionen har ifølge Schmid en syntaktisk heterogen struktur⁶⁶, idet der ikke er overensstemmelse mellem *svelk ungerichte man* og *daz*.⁶⁷ Hvor det ved ubestemte relativsætninger i resumptiv frontplacering gør sig gældende, at eftersætningens indleder genoptager den ekstraponerede ubestemte relativsætning som led, genoptager dem. pron. ifølge Schmid den ekstraponerede ubestemte relativsætnings konditionale indhold.⁶⁸

Desuden kan nominale led fungere som indleder af eftersætningen. Tophinke & Wallmeier (2011) beskæftiger sig med denne type konstruktioner, f.eks.:

(19) *We mit dem anderen Ene brandmuren muren wil / de mure schal wezen anderhalues uotes hoch ..*
(Tophinke & Wallmeier 2011: 107)

Her er den ekstraponerede ubestemte relativsætnings akk. obj. gentaget som subj. i eftersætningen.⁶⁹ Ifølge Tophinke & Wallmeier fungerer denne konstruktion, hvor den ekstraponerede ubestemte relativsætning indledes med rel. pron. *we*, umiddelbart som en gængs ekstraponeret ubestemt relativsætning med et referensidentisk genoptagende element, men den forventede syntaktiske fortsættelse af den ekstraponerede ubestemte relativsætning f.eks. i kraft af dem. pron. *de* på eftersætningens førsteplads med funktion af subj. eller obj. finder ikke sted. Derimod sker der en syntaktisk fortsættelse af den ekstraponerede ubestemte relativsætnings obj. *ene brandmuren*, idet leddet gentages som *de mure* i eftersætningen. På den måde er der ifølge Tophinke & Wallmeier (2011: 107) heller ikke tale om syntaktisk integration, om end den ekstraponerede ubestemte relativsætning og eftersætningen hænger uløseligt sammen.

Dette fænomen ses også ved ekstraponerede konditionalsætninger i mnt. Her kan et nominalt led i den ekstraponerede sætning ligeledes gentages som subj. i eftersætningen, f.eks.:

---

⁶⁶ Se f.eks. Himmelmann (1997: 139). Admoni (1980: 135) kalder denne form for konstruktioner for *unpräzise Konstruktionen des Satzgefüges*.

⁶⁷ Saltveit (1983: 329) beskæftiger sig med netop denne type konstruktioner på moderne nty. Saltveit giver bl.a. følgende eksempel: *We me breaken maud un heät niks im Lëiwe, dat es sūre Abett.*

⁶⁸ Dette forhold kendes også fra ældre dansk, således f.eks. ODS (Bd. 8, sp. 915–916): *Men hvo den meste Pine led, / Det Gud i Himmerig kun véd.*

⁶⁹ Se desuden Schmid (2005: 354)

- (20) *Weret ok, dat sik jenich kopman van der henze des vorscreven pundtollen efte pundgeldes werede unde nicht geven en wolde / de copman schal in nyn schip dat in de henze behored schepen ..* (HanRec 2.1./321: 203)

Det kan diskuteres, om der her overhovedet er tale om VEP. Subj. *de mure* og *de copman* i de netop viste hovedsætninger kan dårligt betragtes som korrelater, idet de blot gentager et led i hhv. den ekstraponerede ubestemte relativsætning og den ekstraponerede konditionalsætning. Denne konstruktion er ikke fundet i diplomerne fra DK, men der er fundet enkelte belæg i diplomerne fra LK, som vil blive behandlet senere i denne afhandling. (se afsnit 7.6.3.2.1.2.).

7.4.3. Forklaringer på ikke-integration i ældre germanske sprog

Flere sprogforskere har gjort opmærksom på, at det netop skitserede fænomen også findes i ældre nordisk. Således påpeger Sandfeld (1923), at en *indledende selvstændig relativsætning* i ældre dansk kan genoptages af adv. *så*.⁷⁰ Sandfelds eksempel er taget fra Peder Syv:

- (21) *Hvo ei driver sin næring, saa driver næringen hannem.* (Sandfeld 1923: 155)

Sandfeld forklarer dette fænomen som en følge af den ekstraponerede ubestemte relativsætnings konditionale semantik. Ifølge Sandfeld (1923: 155) kommer den ekstraponerede relativsætning ved en almindelig grammatisk analyse til at svæve i luften, idet den ikke kan være subj.⁷¹ for det følgende vb. Ifølge Sandfeld findes sådanne konstruktioner i ældre dansk, fordi den ekstraponerede ubestemte relativsætning udtrykker den samme betingelse som en ekstraponeret konditionalsætning, og derfor kan der historisk set ske en sammenblanding af de to kategorier. Interessant er det, at Sandfeld (1923: 156) i den forbindelse kæder dette blandingsfænomen sammen med den danske konj. *hvis* med betydningen 'dersom, om, såfremt' o.l., som oprindeligt kommer af det mnt. rel. pron. *wes* ('(af) hvad'). Konj. *hvis* har tidligere også fungeret som rel. pron. i dansk. Man kan derfor sige, at *hvis* forstået som én udtryksstørrelse på et tidspunkt i sproghistorien har potentialet til at udtrykke de forskellige betydninger, som knytter sig til de respektive konstruktioner. I ymd. diplomer fra 1400-tallet findes således flere eksempler på konstruktioner med *hvis* (*hwes*, *hues*, *hves* o.l.), hvor forskellige tolkninger er mulige. Undertiden er det ikke muligt, at tolke *hvis* som konj., f.eks.:

⁷⁰ Konstruktionen er også belagt i flere danske dialekter, således f.eks. *Ømålsordbogen* (bd. 8, s. 59): .. *og hvem der kom først derhen til – så skulle man sige kaput ..*

⁷¹ Sandfeld (1923) skriver eksplicit, at den ekstraponerede relativsætning normalt er subj. i eftersætning. Det bør her tilføjes, at relativsætningen også kan have funktion af obj.

- (22) *Oc wele wi stadicht oc fast holde hwes* [min fremhævning, SMB.] *the her i gøre wppa wore weghne.*
(DipDan 5: 1425.03.08)

I dette tilfælde må der rent logisk være tale om et ubestemt rel. pron. ('hvad') med funktion af obj. i relativsætningen. Derudover findes der tilfælde, hvor *hvis* egentlig er ubestemt rel. pron., men hvor det muligvis også ville kunne tolkes som konj., f.eks.:

- (23) *.. oc wele wii ey heldher tilstede, at nogre ther omkringh eller ther aff byen skule göræ thennum forprangh at köbslaa meth böndher oc almue i nogre madhe, mæn föræ in i köbstederne hwes* [min fremhævning, SMB.] *the haffue at selge, oc selghe thet ther köbstedemen.* (Kolderup-Rosenvinge 1827: 309)

Her betyder *hwes* egentlig 'hvad', dvs. 'hvad de har at sælge', men det kan muligvis også opfattes som konj. ('hvis, om, dersom' o.l.). Endelig findes også eksempler, hvor *hvis* – i hvert fald set ud fra et moderne synspunkt – kan tolkes som konj. I de tilfælde, hvor den med *hvis* indledte sætning er ekstraponeret, kan genoptagelse med adv. forekomme, f.eks.:

- (24) *Ydermeræ sauthæ allæ the andræ meth hærtiginnen woræ. myn hærræ koningen at hwes* [min fremhævning, SMB.] *han æller nogher aff hans. wildæ thøm skyldæ / tha wildæ the pleye hanom æller thøm æræ och ræt.* (DipDan 5: 1409, Kolding; RA, NKR 2249)

En tolkning af *hwes* som rel. pron. ('hvad') lader i dette tilfælde til at være mindre sandsynlig, idet genoptagelsen af den ekstraponerede sætning sker ved adv. *tha*. Ikke desto mindre kunne man argumentere for, at *hwes* skal opfattes som en kombination af konj. og ubestemt rel. pron. ('uanset hvad'). Såfremt *hwes* her tolkes som konj., er der tale om resumptiv frontplacering, dvs. ekstraponeret konditionalsætning genoptaget af adv. *tha*. Såfremt *hwes* derimod tolkes som rel. pron., må der være tale om ikke-integrativ frontplacering, dvs. ekstraponeret ubestemt relativsætning genoptaget af adv. *tha*. Dette viser imidlertid blot, hvor vanskeligt det er at klassificere sådanne konstruktioner i ældre sprog, hvor semantik og funktion ikke nødvendigvis stemmer overens med moderne forhold.

Wessén (1965: 234ff.) beskæftiger sig også med denne type konstruktioner, men i modsætning til Sandfeld giver Wessén også eksempler på konstruktioner bestående af ekstraponeret konditionalsætning genoptaget af dem. pron. med funktion af subj. i eftersætningen, f.eks.:

- (25) *Dräpar maBär man i kirkiu / Bät är niDingsvärk* (Wessén 1965: 235)

Wessén skriver i den forbindelse, at sådanne konstruktioner forekommer særligt ofte i nordisk lovsprog.

Heltoft (1995) beskæftiger sig også med disse konstruktioner i ældre nordisk. Heltoft behandler ligesom Sandfeld (1923) særligt de foranstillede relativsætninger i konstruktioner, hvor adv. *tha* indleder eftersætningen. Ifølge Heltoft er sådanne konstruktioner også topikkonstruktioner:

"Hva sum-sætninger genoptaget med tha er også topikkonstruktioner og ikke anakolutiske, som man kan fristes til at tro med et moderne udgangspunkt. Typen er velkendt fra de danske love [...]" (Heltoft 1995: 163–164)

Sandfeld og Heltofts forklaringer adskiller sig altså på den måde, at der ifølge Sandfeld er tale om en sammenblanding af to oprindeligt forskellige konstruktioner grundet identisk semantik, mens der ifølge Heltoft ikke er tale om sammenblanding, men snarere om et oprindeligt konstruktionsmønster – topikkonstruktionen –, som ikke er betinget af, at det ekstraponerede element og genoptagelsen har en identisk semantik.

Også Magnusson (2001) beskæftiger med denne type konstruktioner. I modsætning til Wessén og Heltoft forklarer Magnusson (2001: 4) eksplicit konstruktionerne ud fra den genre, hvor konstruktionerne ifølge altså både Wessén (1965), Heltoft (1995) og Magnusson (2001) typisk optræder, nemlig lovteksterne. Magnusson skriver, at blandingsfænomenerne, dvs. ekstraponeret ubestemt relativsætning genoptaget af adv. samt ekstraponeret konditionalsætning genoptaget af dem. pron., skal ses i sammenhæng med de for lovteksterne typiske *retsregel*-konstruktioner. Ifølge Magnusson består hver retsregel i en lovtekst af to dele, for det første *en ramme* og for det andet *et direktiv*. Rammen indeholder det eller de vilkår, som skal være opfyldt, for at direktivet skal gælde⁷², f.eks.:

- (26) *Sker dråp* [ramme, SMB.] / *då skall gärningsmannen mista livet* [direktiv, SMB.] (Magnusson 2001: 15)

Rammens vilkår kan dog udtrykkes på flere forskellige måder. Magnusson nævner, at rammen ud over *foranstillet konditionalsætning* også kan udgøres af *foranstillet almen relativsætning*, *foranstillet præpforb.* og *nominalt valensled*. Således synes det også ganske uproblematisk, at en foranstillet konditionalsætning umiddelbart efterfølges af f.eks. eftersætningens subj., idet den foranstillede konditionalsætning og eftersætningens dem. pron. hver især udfører deres funktion af hhv. ramme og direktivindleder trods den syntaktiske uoverensstemmelse. Af den årsag bemærker Magnusson (2001: 7f.), at termen *genoptagelse*, sv. *upprepning*, ved VEP er problematisk, da den suggererer en nødvendig syntaktisk overensstemmelse mellem

---

⁷² Her kan også henvises til Wallmeier (2013: 15–20), som overensstemmende med Magnusson (2001) redegør for disse to retsregler. Wallmeier (2013: 16ff.) benytter sig af begreberne *Straftatbestand* for ramme og *Folge der Straftat* for direktiv.

det ekstraponerede led og det *genoptagende* element. Magnusson foreslår derfor, at det genoptagende element blot kaldes *indleder*.

I forlængelse af Sandfeld (1923) og Magnusson (2001) skal her endnu en gang nævnes Schmid (2005), der beskæftiger sig med denne type konstruktioner i mht. og mnt. retstekster. Som udgangspunkt forklarer Schmid i lighed med Sandfeld konstruktionerne ud fra deres konditionale semantik. Når f.eks. en ekstraponeret ubestemt relativsætning genoptages af et adv., understreger dette ifølge Schmid den ekstraponerede ubestemte relativsætnings konditionale semantik⁷³:

”Der adverbiale/konditionale Charakter des Relativsatzes kann sogar noch deutlicher werden, nämlich dann, wenn im Hauptsatz ein adverbiales Korrelat steht, das auf den Relativsatz so Bezug nimmt, als wäre es ein konditionaler Adverbialsatz [...]” (Schmid 2005: 354–355)

Schmid mener i lighed med Wessen (1965) og Magnusson (2001), at dette fænomen er særligt knyttet til lovteksterne, men i modsætning til Magnusson (2001) indfører Schmid i sin forklaring af konstruktionerne en mere detaljeret skelnen mellem de forskellige former for konstruktioner. I modsætning til Magnussons ramme/direktiv–forestilling skelner Schmid grundlæggende mellem *handlingsfokusering* og *agensfokusering*. En typisk handlingsfokusering i en lovtekst består ifølge Schmid af en foranstillet konditionalsætning, i hvilken det retsrelevante sagforhold præsenteres, mens konsekvenserne af dette sagforhold præsenteres i eftersætningen, f.eks.⁷⁴:

(27) *Kyuet dar we vmme marck erde edder acker* [det retsrelevante sagforhold, SMB.] / *so scholen des heredes Sandemen setten stapele edder steyne wor se wyllen vnde sweren dat se recht dat land gedelet hebben*. [sagforholdets konsekvens(er), SMB.] (DgL IV: 315)

Dette svarer ganske til Magnussons (2001) skelnen mellem *rammen*, dvs. det retsrelevante sagforhold, og *direktivet*, dvs. sagforholdets konsekvens(er). Agensfokusering findes derimod ifølge Schmid typisk ved foranstillede ubestemte relativsætninger genoptaget af dem. pron., idet der i den ubestemte relativsætning er fokus på handlingsbæreren, dvs. den, som udfører handlingen. Den retskonsekvens, som præsenteres i eftersætningen, berører således også kun handlingsbæreren, f.eks.⁷⁵:

---

⁷³ En lignende antagelse findes hos Saltveit (1983: 329), som beskriver denne konstruktionstype på nnt. Ifølge Saltveit er der tale om en semantisk genoptagelse, som er mulig, idet den foranstillede ubestemte relativsætning i lighed med den foranstillede konditionalsætning indeholder en betingelse.

⁷⁴ Eksemplet er ikke taget fra Schmid (2005).

⁷⁵ Eksemplet er ikke taget fra Schmid (2005).

- (28) *De dar wyl wyynnen den deelrep* [= det for handlingsbæreren relevante sagforhold, SMB.] / *de schal ersten clagen vppe deme dynghe ..* [= den for handlingsbæreren relevante konsekvens, SMB.] (DgL IV: 319)

Forskellen mellem handlings- og agensfokusering drejer sig altså om, hvorvidt der findes en handlingsbærer eller ej, samt for hvem sagforholdets konsekvens(er) gælder. Ifølge Schmid (2005: 359) er der dog ikke tale om et fast system, hvorfor handlings- og agensfokusering meget ofte kombineres. De omtalte topikaliseringskonstruktioner, dvs. ekstraponeret konditionalsætning genoptaget af dem. pron. samt ekstraponeret ubestemt relativsætning genoptaget af adv., kan ifølge Schmid således forklares som kombination⁷⁶ af handlings- og agensfokusering.

Schmids forklaring synes dog ikke at være helt dækkende, idet der ved de topikaliseringskonstruktioner, hvor en spørgeformet konditionalsætning genoptages af dem. pron., ikke nødvendigvis foreligger *agensfokusering*. Derimod kan der i eftersætningen fokuseres på hele det ekstraponerede sagforhold, idet elementerne i den ekstraponerede sætning ikke kan skilles ad. Jeg knytter her an til Rösler (1997: 164), som kort beskæftiger sig med denne type fokusering (se desuden afsnit 7.5.3.2.1.2.). Der er i sådanne tilfælde hverken tale om *handlingsfokusering* eller *agensfokusering*, men derimod om en fokusering på sagforholdet som en helhed, f.eks.⁷⁷:

- (29) *Men we den husbunden bynt an syneme egenen hus sunder syne schult Edder nympt des husbunden dochter edder wyff myt walt* / *Dat ys ock herwercky vnde husvrede.* (DgL IV: 320)

- (30) *Item: ys de spyse nicht wol gedowet vnde licht se vuste vort yn der magen* / *dat brynget der magen vnde deme herte vnde ogen vele kranheyt..* (Wardale 1954:12)

Jeg vil tillade mig at kalde dette fænomen for *helhedsfokusering*.

Som et yderligere eksempel på kombination af handlings- og agensfokusering nævner Schmid (2005) konstruktionstypen ekstraponeret spørgeformet konditionalsætning indledt med perifrase *isset dat*, *weret dat* etc. Her tematiseres nemlig ikke handlingen i den spørgeformede konditionalsætning, idet perifrasens vb. semantisk set er tomt, men derimod agens i perifrasens *dat*-sætning. Den spørgeformede konditionalsætning skaber udelukkende betingelsens strukturelle ramme (Schmid 2005: 360). Ikke desto mindre sker genoptagelse ved adv. *so*, som om den ekstraponerede konditionalsætning var handlingsfokuserende, f.eks.:

⁷⁶ Schmid (2005: 360) benytter også termen *kontamination*. Dette er imidlertid uheldigt, idet termen suggererer, at der er tale om et brud på en norm, hvilket man ikke har bevis for.

⁷⁷ Eksemplerne er ikke taget fra Schmid (2005)

(31) *Is yd dat eyn kynt gedoft wert / So erueth ytd ..* (DgL IV: 274)

I modsætning til konstruktionstypen spørgeformet konditionalsætning uden perifrasedledning skal den med perifrased indledte konditionalsætning ikke ses som et udtryk for handlingsfokusering. Således findes også ganske ofte genoptagelse med pron. på eftersætningens førsteplads ved ekstraponeret perifrased indledt konditionalsætning, hvor *dat*-sætningens subj. udgøres af indef. pron. *iemant* ('nogen, en eller anden') e.l., og som udtrykker samme agensfokusering som den ekstraponerede ubestemte relativsætning. (se afsnit 7.6.3.2.1.2. og 7.7.3.2.1.2.)

7.4.4. Integration

Set i lyset af de netop omtalte topikaliseringskonstruktioner melder spørgsmålene sig om, hvornår og i hvilke situationer der ses integration.

Det forholder sig nemlig sådan, at integrative konstruktioner også findes i mnt., men dog i et meget mindre omfang end topikkonstruktionerne. Integrative konstruktioner ses ved de fleste foranstillede adverbialsætninger⁷⁸, herunder særligt ved foranstillede temporalsætninger, f.eks.:

(32) *.. vnde also he ene volet hadde. / Ø sede ysaac..* (Schöndorf 1973:156)

(33) *Do se dat ghesecht hadde / Ø stont se vp van dem bedde.* (Härd 2000: 1460)

Desværre er forholdet mellem integration og topikalisering for mnt.'s vedkommende kun i meget ringe grad blevet behandlet. I de seneste år har særligt Tophinke (2009) og Tophinke & Wallmeier (2011), som jeg senere skal komme ind på, beskæftiget sig med forholdet mellem integration og topikalisering. Desuden kan nævnes Schöndorf (1973: 173), som behandler fordelingen mellem resumptive og integrative temporalsætninger i tidlige mnt. bibeltryk⁷⁹ (fra perioden 1478 til 1522):

"Die Eröffnung des Nachsatzes durch eine wiederaufnehmende zusammenfassende Partikel dominiert in den mnd. Bibeln, allerdings in recht unterschiedlicher Weise: die Dominanz in H in fast 80 % aller Fälle festzustellen (so auch im Prosa-Lancelot), während sich Ku/Ke und L nur in der Hälfte aller Beispiele für diese Konstruktion entscheiden." (Schöndorf 1973: 173)

---

⁷⁸ Se Härd (2000: 1460)

⁷⁹ Her drejer det sig om de såkaldte *Köln-bibler* (Ku/Ke) trykt omkring 1478, *Lübeck-biblen* (L) trykt 1494 og *Halberstadt-biblen* (H) trykt 1522 (se nærmere herom Ising 1961).

Som det fremgår af citatet, er halvdelen af konstruktionerne integrative i de to sidstnævnte tryk, mens langt størstedelen af konstruktionerne i det førstnævnte tryk er resumptive. Schöndorf beskæftiger sig imidlertid ikke med årsagerne til dette forhold.

Derimod er forholdet mellem topikaliseringskonstruktioner og integrative konstruktioner bedre behandlet med hensyn til mht. og ænht. (se f.eks. Patocka 1997; Lötscher 1995, 2006). Lötscher (2006: 369) angiver, at integrativ frontplacering næsten ikke forekommer før midten af 1400-tallet, og først hen mod slutningen af 1400-tallet bliver den integrative frontplacering en gængs konstruktion (Lötscher 1995: 42, 2006: 700). Fra omkring år 1500 udgør den integrative frontplacering to femtedele til omtrent halvdelen af alle frontplaceringer, men ifølge Lötscher er fordelingen meget forskellig tekstgenrerne imellem. Særligt i tekster skrevet af humanister og dannede borgere i byerne optræder integrativ frontplacering hyppigere ifølge Lötscher (2006: 369). Derimod ses integrativ frontplacering i gejstlige tekster eller rettere tekster af gejstlige forfattere fra omkring 1500 uhyre sjældent. Lötschers tese er her, at tekster af gejstlige forfattere i højere grad følger traditionelle sprog mønstre. Det samme gør sig gældende med de ænht. retstekster, hvor den integrative frontplacering også ses meget sjældent, idet disse også i højere grad orienterer sig mod en sproglig tradition:

”Offenbar vertreten Texte mit nennenswerten Anteilen an integrativer Spitzenstellung damals
>modernere< Stiltendenzen für elaboriertere Sprachstile.” (Lötscher 2006: 369)

På den måde er der ifølge Lötscher ikke tale om en strukturel udvikling inden for det grammatiske felt, men derimod om en stigende anvendelse af et konstruktionsmønster, som har sin oprindelse og udvikling inden for det stilistiske område.

Som allerede nævnt beskæftiger Tophinke (2009) og Tophinke & Wallmeier (2011) sig også med forholdet mellem integration og topikaliserings i mnt. De bygger i høj grad på Lötschers antagelse om, at udviklingen fra overvejende topikaliserede konstruktioner til overvejende integrerede konstruktioner ikke er af strukturel, men derimod af stilistisk art. Derudover forklarer de udviklingen fra topikaliserings til integration med udgangspunkt i Luhmann (1995: 249ff.) som en overgang fra en konceptuelt mundtlig til en konceptuelt skriftlig skriftkultur. Tophinke & Wallmeier (2011: 108) har ved en undersøgelse af mnt. retstekster kunnet konstatere, at integrerede konstruktionsvarianter⁸⁰ ved adverbelle konstruktioner såsom foranstillede konditionalsætninger, f.eks. uden genoptagende adv. *so*, vinder frem efter midten af det 15. århundrede. Dette stemmer godt overens med Lötschers iagttagelser. Den af Tophinke & Wallmeier

---

⁸⁰ Dvs. konstruktioner uden VEP.

konstaterede udvikling falder til sidst ud til de integrerede konstruktionsvariationers fordel, om end de integrerede konstruktionsvarianter aldrig helt fortrænger konstruktionerne med VEP:

”Das Nebeneinander stärker und schwächer integrierter Konstruktionen deutet darauf hin, dass sie zunächst Konstruktionsvarianten darstellen, sich in den Rechtsbestimmungen dann allmählich eine Präferenz für stärker integrative Konstruktionen durchsetzt.” (Tophinke & Wallmeier 2011: 110).

Tophinke & Wallmeier (2011) kalder denne udvikling for en *tekstfortætningsproces*. Processen er ifølge Tophinke & Wallmeier som netop nævnt forårsaget af en forandring i tekstens konceptualitet – mundtlig vs. skriftlig –, men Tophinke & Wallmeier svarer ikke udførligere på, hvordan denne tekstfortætningsproces er forløbet. Noget kunne dog tyde på, at udviklingen væk fra konstruktioner med VEP hænger sammen med forandringer i forbindelse med forholdet mellem nominale og adverbiale konstruktioner i retsteksterne. Ifølge Tophinke & Wallmeier (2011: 110–111) har det nemlig vist sig, at nominale konstruktioner i samme periode vinder frem på bekostning af adverbiale konstruktioner, bl.a. erstatter præpforb. i stigende grad adverbialsætninger.

Det må således forventes, at der optræder enten slet ingen eller meget få integrative konstruktioner ved adverbialsætningerne i undersøgelsen, da den dækker en periode, som ligger før den såkaldte tekstfortætningsproces.

7.5. Fremstillinger af VEP i mnt.

Der savnes samlede, teoretiske fremstillinger af VEP i mnt. Hos en række forskere behandles forskellige VEP-konstruktioner ganske vist, men uden større systematik og kun ved udvalgte konstruktioner. Jeg skal i de følgende afsnit komme nærmere ind på de mnt.-forskere, som beskæftiger sig med detailområder af VEP i mnt. Indledningsvis skal nævnes de mnt.-forskere, som mere overordnet beskæftiger sig med VEP i mnt.

VEP i mnt. behandles bl.a. af Nissen (1884: 8–11, 124ff.). Nissen giver flere eksempler på VEP ved nominale valensled og adverbialer, herunder VEP ved adverbier og adverbielle præpforb., de såkaldte *adverbielle sætningsbegyndelser*, samt adverbielle ledsætninger. Særligt med hensyn til de nominale valensled angiver Nissen, at dem. pron. *de* (mask./fem.) og *dat* (neut.) bruges *gjentagende*:

”Analogt med [det] gentagende *so* findes de demonstr. Pronomina *de* og *dat* brugte gentagende indskudte efter Sætningsbegyndelsen, især efter Subjektet, ligesom ogsaa i Mht. og i det nht. Folkesprog; smlgn. den i det danske Folkesprog aldeles almindelige analoge Gjentagelse ved Hjælp af 3. Persons personl. Pronomina [...]” (Nissen 1884: 9–10)

Ahldén (1952: 138f.) giver under henvisning til Nissen (1884) en kort redegørelse for VEP ved både nominale valensled, ubestemte relativsætninger og adverbialer. Ahldén angiver, at VEP ved nominale valensled er en hyppigt forekommende fænomen i mnt. I lighed med Nissen (1884) forklarer Ahldén VEP ved nominale valensled som en refleks af det *levende talesprog*.

Ljunggren (1963) beskæftiger sig også med VEP ved nominale valensled. I lighed med Ahldén (1952) kæder Ljunggren i sin forklaring VEP sammen med det *levende talesprog*:

“Wie in der lebendigen Rede häufig der Fall ist, wird das Eingangsglied eines Hauptsatzes durch ein Demonstrativum wieder aufgenommen.” (Ljunggren 1963: 81)

Både Nissen (1884), Ahldén (1952) og Ljunggren (1963) forklarer altså VEP i mnt. som et konceptuelt mundtligt træk i skriftlige kilder.

Endvidere findes VEP behandlet hos Härd (2000: 1460), der dog kun nævner VEP ved foranstillede konditionalsætninger.

Rösler (1997: 154ff.; 2002: 52ff.; 2004: 194ff.; 2005: 50ff.) beskæftiger sig ligesom Härd primært med VEP ved foranstillede ledsætninger, herunder særligt foranstillede ubestemte relativsætninger, dvs. relativsætninger indledt med pron. *we* e.l. og genoptaget med dem. pron. *de* (se afsnit 7.5.2.), samt foranstillede konditionalsætninger genoptaget med adv. *so*.

I lighed med Rösler beskæftiger Tophinke (2009: 164ff.) og Tophinke & Wallmeier (2011: 108) sig med VEP ved foranstillede ubestemte relativsætninger og foranstillede konditionsætninger.

Også Petrova (2011: 145ff.; 2013: 7ff.) beskæftiger sig med VEP ved nominale valensled og adverbialer, primært temporale præporb. I denne sammenhæng skal det dog også nævnes, at Petrova (2011: 7ff.) derudover også undersøger mnt. *Hanging Topic Left Dislocation*-konstruktioner, f.eks.:

- (34) *Gaius Caligula do he vile uveles gedan hadde den Romeren de riddere slogen in in deme palase.* (Petrova 2011: 10)

Sådanne konstruktioner vil imidlertid ikke indgå i denne undersøgelse.

Endelig skal nævnes Mähl (2014: 86–89), som også behandler VEP ved nominale valensled og adverbialer i mnt. Mähl beskæftiger sig særligt med ekstraponerede temporalsætninger genoptaget med adv. *do* ('da, så') og venstreekstraponerede subj. genoptaget med dem. pron. *de* eller dem. pron. *dat*. Mähl (2014: 87–89) beskriver indgående VEP ved nominale valensled, men i modsætning til Nissen (1884), Ahldén

(1952) og Ljunggren (1963) mener Mähl, at sådanne VEP-konstruktioner er udtryk for en pragmatisk orienteret syntaks, som ganske vist ud fra et moderne synspunkt forekommer temmelig uformel. Mähl (2014: 87–88) angiver, at VEP primært forekommer ved subj. I den forbindelse skriver Mähl eksplicit, at VEP ved obj. forekommer sjældent i mnt., men Mähls frekvensangivelser bygger ikke på kvantitative undersøgelser af mnt. kilder. Mähl (2014: 89) angiver desuden, at konstruktionerne særligt forekommer i ikke-administrative kilder såsom historisk og religiøs litteratur.

I det følgende vil jeg give en oversigt over VEP-konstruktioner i mnt. Eksemplerne er fundet både i primær- og sekundærlitteraturen uden hensyntagen til tekstgenren.

7.5.1. VEP ved nominale valensled

På baggrund af Lasch (1914: 218) og Sarauw (1924: 117–118) kan man opstille følgende stærkt forenklede bøjningsparadigme for mnt. dem. pron.:

	Mask. (sing.)	Fem. (sing.)	Neutr. (sing.)	Plur.
Nominativ	<i>de</i>	<i>de</i>	<i>dat</i>	<i>de</i>
Akkusativ	<i>den</i>	<i>de</i>	<i>dat</i>	<i>de</i>
Genitiv	<i>des</i>	<i>der</i>	<i>des</i>	<i>der</i>
Dativ	<i>deme</i>	<i>der</i>	<i>deme</i>	<i>den</i>

Fig. 2: Bøjningsparadigmet for dem. pron. i mnt.

Det genoptagende dem. pron. kan i mnt. have funktion af:

- *Subj.*, f.eks.:

(35) *Vnde God / de beware my vor de sunde ..* (Andersson-Schmitt 1995: 15)

(36) *Syderack / de gelovede in god ..* (Jellinghaus 1904: 29)

(37) *Und ok Joseph / de ghink up van Galilea van der stadt Nazaret in Judeam in de stadt Davites ..*
(Foerste 1949: 12)

(38) *De steffuader mach der kynder vormunt nicht wesen Ane de negesten vrunt / de vulborden yd.*
(DgL IV: 290)

(39) *.. de drank, den wy drincken / de lopt dorch de spyse in den licham unde vorgaddert alle de ghesoltenheit in der blasen.* (Jellinghaus 1904: 152)

(40) *Mer de vroukens, de nicht sekens hijr aff en wusten / de weren to male vlijtich, umme em dessen denst to done.* (Jostes 1883: 3)

(41) *.. wente de schade, alse deme heren konynge ghescheen were / de were witlik unde apenbar.*
(HanRec 2.1./366: 261)

Undertiden ses også såkaldt *Mixed Left Dislocation*, hvor der ikke er kasusoverensstemmelse mellem det ekstraponerede led og det genoptagende element, f.eks.:

(42) *.. den tempel, den salomon gode tymmerde / de was em seer dencklick und angeneyme ..* (Jostes 1883: 150)

Desuden findes eksempler, hvor der ikke er genusoverensstemmelse, f.eks.:

(43) *De veerde schade, den uns de sunde doen / dat is, dat eyn mensche in solken wesen unde volen kumpt, dat he altijd so steit, dat em duncket, dat sijn volen, sijn begriyp unde sijn voernemen dat beste sy ..* (Jostes 1883: 113)

- *Akk. obj.*, f.eks.:

(44) *Dat hues, dat du my ghetymmert hefst, unde den tempel, den du my ghebourwet hefst / den heb ick my uthverkoren dar in to wonene ..* (Jostes 1883: 150)

(45) *.. wente god / de pyneghet zunderliken de zunde ..* (Ahldén 1952: 138)

(46) *Alle de dink, de god ghemaket heft / de vodet he.* (Jellinghaus 1904: 79)

- *Dat. obj.*, f.eks.:

(47) *Item Clawes Vogede sinen brodere / deme geve ik myn part quit ..* (Bruns 1900: 78)

- *Gen. obj., partitio gen. og gen. attribut til adj. eller sb.*, f.eks.:

(48) *Der manne van Israhel / der weren drehundert dusedt ..* (Nissen 1884: 10)

Som det ses, forekommer VEP meget ofte ved nominale valensled indeholdende et attr. element såsom et gen. attribut, præp. attribut, eller en attr. relativsætning, dvs. ved såkaldt lange led, men også ved nominale valensled uden attribut – f.eks. *God de*⁸¹, dvs. såkaldt korte led. Ifølge Petrova (2011: 150) er der her særligt tale om formelprægede, idiomlignende ønsker, hvor vb. optræder i konj., f.eks.:

(49) *God / de vorgheve den paves* (Petrova 2011: 150)

---

⁸¹ Se desuden Petrova (2011: 145)

VEP ved korte led synes dog ikke kun at være begrænset til formelprægede ønsker, som Petrova (2011) ellers mener. Derimod er der snarere tale om, at VEP særligt ofte forekommer ved formler i det hele taget, herunder særligt af religiøs karakter, f.eks.:

(50) *Men God / de en wolde des nicht steden, dat dat boeck worde verloren ..* (Jellinghaus 1904: 20)

Også pronominale led kan stå i VEP. Hos bl.a. Nissen (1884) findes eksempler på denne konstruktion, f.eks.:

(51) *.. dusses / des worden se alle enich ..* (Nissen 1884: 10)

Det lader til, at denne form for VEP særligt hyppigt ses ved ekstraponeret dem. pron. i genitiv, men der findes også eksempler, hvor dem. pron. ikke står i genitiv⁸², f.eks.:

(52) *Desse / de hadde eynen klerck de hete Dimittere ..* (Jellinghaus 1904: 21)

(53) *Desse / de hadde twe dochtere beraden in eyname closter geheten sunte Johannes Baptisten.*

(Mähl 2014: 87)

Sådanne VEP-konstruktioner, hvor et pronominalt led genoptages af et pron., er ikke blevet fundet i denne undersøgelse.

Genoptagelse kan også ske ved pers. pron.⁸³, f.eks.:

(54) *Got / he weyt yt wol dat wy gherne hebben gedaen wat iw vnde den iwen leeff hefft gewest ..* **1409a**

På den måde minder mnt. om flere andre germanske sprog, herunder dansk, svensk og norsk, hvor genoptagelse også sker ved pers. pron., men tilsyneladende sker genoptagelse med pers. pron. i mnt. næsten udelukkende ved subj., der betegner personer, dvs. *he* (mask.), *se* (fem.) og *se* (plur.). Muligvis gør noget lignende sig gældende med hensyn til mnl. Jansen (1980) giver nemlig også kun eksempler på genoptagelse med pers. pron. ved ekstraponeret subj. betegnende personer i mnl., f.eks.:

(55) *.. die patriarke / hi deede all bescrive cleen ende groet ..* (Jansen 1980: 140)

---

⁸² Tilsyneladende har konstruktionen også eksisteret i ældre dansk, f.eks. i Brorsons salme ”Hvo vil mig anklage” (1735): ”Gud for alle riger / Dømmer selv og siger: / Denne hand er fri ..” (Koch, L. J. (Udg.). 1951: *Hans Adolph Brorson. Samlede Skrifter*. 1. Bind, s. 375)

⁸³ For det pers. pron.s bøjningsparadigmet kan her henvises til Lasch (1914: 213–217) og Sarauw (1924: 104, 111).

7.5.2. VEP ved ubestemte relativsætninger

En særlig VEP-konstruktion udgøres af de foranstillede ubestemte relativsætninger. Jeg bruger her Dal & Sverdrups (1942: 262) term. Der findes også andre udtryk for denne type relativsætninger, f.eks. *Freie* eller *Substantivierte Relativsätze* (Lehmann 1995: 1205), *inhaltlich uncharakterisierte Relativsätze* (Eisenberg et al. 1998: 762), *Satzglied-Relativsätze* (Rösler 2002: 52), *verallgemeinernde Relativsätze* (Schulze 2002: 444) eller *alment relative sætninger* (Hansen & Heltoft 2011: 601).

De ubestemte relativsætninger kan både stå i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering. Da ubestemte relativsætninger i ikke-integrativ frontplacering allerede er blevet omtalt, skal jeg her primært redegøre for ubestemte relativsætninger i resumptiv frontplacering.

Tophinke (2009: 172ff.) kalder de ekstraponerede ubestemte relativsætninger for *komplementsætninger*, idet den ubestemte relativsætning *komplementeres* af et korrelat i sætningens forfelt, f.eks.:

(56) *We aldus deit / de deit wol na der werlt lopp.* (Rösler 1997: 178)

(57) *.. unde wat dem herten behaghet / dat behaghet ok dem lichame.* (Jellinghaus 1904: 89)

Tophinke (2009) nævner, at den foranstillede relativsætning fungerer som en generaliserende karakterisering af en persongruppe. Dette understøttes af bl.a. Hansen & Heltoft (2011):

”I den alment relative sætning forbliver rammen tom og pronomenet får således generel karakter.”

(Hansen & Heltoft 2011: 601)

Desuden har konstruktionen ifølge Tophinke (2009) konditional semantik, idet den karakteriserede persongruppe, svarende til da. *hvo, hvem, hvem som, den som, hver den som, enhver som*, kan eksistere, men ikke nødvendigvis gør det:

”Diese Sätze liefern eine verbale Prädikation, die eine generalisierende Charakterisierung von Personengruppen bewirkt. Die konditionale Semantik ergibt sich daraus, dass die charakterisierte Personengruppe nicht existieren muss, die Kodierung also für den Fall erfolgt, dass diese Personengruppe existiert.” (Tophinke 2009: 173)

Der er således tale om en ikke-adverbiel konditional konstruktion.⁸⁴

---

⁸⁴ Schulze (2002: 444), der beskæftiger sig med komplementkonstruktioner på mht., foreslår derfor, at disse konstruktioner qua deres konditionale semantik oversættes med konditionalsætninger: .. *wer auch immer* = *Jeder der ... / Wenn jemand* .. Dog er dette efter min mening noget uheldigt, da der derved bortses fra, at de to sætningstyper ikke er synonyme qua deres forskellige informationsstrukturer.

VEP ved ubestemte relativsætninger i mnt. behandles bl.a. hos SchillerLüb. V (1880: 619), Nissen (1884: 55), Sarauw (1924: 138), Rösler (1997, 2002, 2005), Tophinke (2009), Tophinke & Wallmeier (2011: 105).

Ifølge Tophinke (2009) kan den ekstraponerede ubestemte relativsætning⁸⁵ have funktion af subj. eller obj. inden for sætningen⁸⁶:

“Es gibt zwei Konstruktionstypen, die sich durch unterschiedliche Grade der Integration unterscheiden. Einen ersten Typ dokumentieren Konstruktionen, in denen der *we*-Satz als Subjekt fungiert [...] Möglich ist auch die Objektfunktion.” (Tophinke 2009: 173)

Ved objektfunktion kan der både være tale om akk. obj., dat. obj. og gen. obj.

Den ekstraponerede ubestemte relativsætning kan i mnt. indledes med ubestemt rel. pron. *we*⁸⁷, *welk* eller *wat*⁸⁸, men også andre rel. pron. er mulige, f.eks. *so we* og *sowelik*⁸⁹. Desuden kan også dem. pron. *de*, *dat* og *de jenne* fungere som indleder af den ekstraponerede ubestemte relativsætning.⁹⁰ Undertiden suppleres dem. pron. af relativadv. *dar* (‘der’), f.eks. i (60).

Genoptagelse sker ved hhv. dem. pron. *de* eller dem. pron. *dat*.⁹¹ Den ekstraponerede ubestemte relativsætning med funktion inden for sætningen er ifølge Tophinke & Wallmeier (2011: 105) referensidentisk med det genoptagende element. Konstruktionen kan have funktion af:

- *Subj.*, f.eks.:

(58) .. *we mijn vlesch werdelike etet* [...] / *de blyvet in my* .. (Sarauw 1924: 138)

⁸⁵ Tophinke kalder den ekstraponerede ubestemte relativsætning for *we*-sætningen, da den oftest indledes med ubestemt rel. pron. *we*.

⁸⁶ Schmid (2005: 354) angiver, at den foranstillede relativsætning kun har subjektfunktion. Det er ikke korrekt, jf. eks. (xx).

⁸⁷ Det mnt. rel. pron. *we* svarer til dansk rel. pron. *hvo*, *hvem*, *hvem der*, *den der* o.l. Det skal her bemærkes, at *hvo* er ældre dansk, se herom f.eks. Heltoft (1997: 227–256). Af ekstraponerede ubestemte relativsætninger indledt med *hvo* angiver ODS (Bd. 8, sp. 916) bl.a.: *Hvo formastelig forgriber / Sig paa Klosters hellige Fædres / Eiendom, hans Sjæl skal brænde* og *Hvo Ringen har, hun er Elisabeth*. Af ekstraponerede ubestemte relativsætninger indledt med *hvem* angiver ODS (Bd. 8, sp. 821): *Hvem hannem møder først* [...], *den sønderslides maa* og *Hos hvem af dine Tjenere den findes, han skal døe*. I *Ømålsordbogen* (bd. 8, s. 59) findes også flere eksempler på ekstraponerede ubestemte relativsætninger indledt med *hvem*, f.eks.: *hvem der havde en bøsse, de gik rundt og skød nytår* og *hvem der har heste af den slags, de vil ikke af med dem*.

⁸⁸ Rel. pron. *we* kan kun have ledfunktion i relativsætningen, men *wat* (‘hvad’) kan både have ledfunktion og optræde attributivt pron. *welk* (‘hvilken’) optræder ligeledes attributivt. Rösler (2005: 51) nævner desuden rel. pron. *wol* (‘hvo, hvem’)

⁸⁹ Sarauw (1924: 138) angiver, at ekstraponerede ubestemte relativsætninger indledt med *so we* og *sowelik* forekommer meget sjældent omkring år 1500, hvorimod ekstraponerede *we*-relativsætninger forekommer meget hyppigt.

⁹⁰ Dette svarer ganske til hty. *der* og dansk *den der*. Se f.eks. Ebert *et al.* (1993: 444ff.). Om hty. dem. pron. brugt som rel. pron. se desuden Dal & Sverdrup (1942: 260–261).

⁹¹ Jeg har med hensyn til komplementkonstruktionerne ikke observeret genoptagelse ved pers. pron. På den måde svarer konstruktionen ganske til hty. Se f.eks. Falk (1927: 106), Dal (1962: 201), Moskalskaja (1971: 359ff.), Schanen (1993: 149), Jørgensen (1995 [1976]: 196), Eroms (1995: 65), Eisenberg (1999: 317–318) og Wiktorowicz (2011: 232).

(59) *De sat is / de heft meer vroude ..* (Rösler 2002: 53)

(60) *De dar wyl clagen walt De dar het herwerky / de schal syne sake voruolghen lyker wys alse vmme doetslach.* (DgL IV: 319)

(61) *.. sunder de ghene, de des werdich syn unde de syne ghebode gheholden hebben / de scholen dar komen.* (Jellinghaus 1904: 56)

- *Akk. obj., f.eks.:*

(62) *Wat denne dem Schippenn vnde dem meysten hopen des volckes guds düchte / dath scholde men dhon ..* (Rösler 2002: 52)

- *Akk. obj. i negeret sætning, f.eks.:*

(63) *Vnd wes tho Lubeke edder tho Campen tho hus hoirt / des en willen sy nicht wedder gheven ..*
(DipDan 4/96: 1393.11.27)

- *Dat. obj., f.eks.:*

(64) *.. we ok gewonnen is up ene halve reyse / deme sal men de halven hure geven ..* (Rösler 1997: 178)

(65) *.. unde weme he dat settet ime halven edder ime ghantzen / deme schal ik holden alle articule ..*
(DipDan 5: 1406.11.24)

- *Gen. obj. og gen. attribut til adj. eller sb. (se også Nissen 1884: 29–30), f.eks.:*

(66) *.. wes he aver vorseket / des mach he sek ledigken mit syneme rechte.* (Kroeschell 1973: 164)

(67) *.. unde wes wii den genanten Ditmerschen van juwer wegene hiirup wedder scriven scholen / des begere wii juwes unvortogerden antwerdes ..* (HanRec 2.1./173: 1433.04.03)

Det drejer sig her ofte om adj. såsom *plichtich*, *mechtich*⁹² o.l., men af og til synes valget mellem nom., akk. og gen. at være ganske tilfældigt.

7.5.2.1. Ekskurs: Mnt. *des* med funktion af dem. pron. og adv.

Et interessant problem udgør det multifunktionale og polyseme *des*. Ganske ofte ses genoptagelse med *des* med funktion af dem. pron. (mask./neut. sing.), herunder ved de ekstraponerede ubestemte relativsætninger. Dette kan skyldes forskellige faktorer. En årsag kan være, at det genoptagende element har funktion af gen. obj. i eftersætningen.

---

⁹² Se desuden Schröder (1937: 86f.)

Derudover fungerer det genoptagende element *des* meget ofte som obj.⁹³ i en negeret sætning (se herom f.eks. Nissen 1884: 54; Mante 1965: CLXXVII, 1971: CXXX; Lundemo 1989: 131, 140), f.eks.:

- (68) .. *unde wat sunderliches sii dor werven solen / des en wete wy nicht sunder wi bidden j{wo} dat ..*
(HanRec 3/111: 98)

Dem. pron. *des* optræder også meget ofte med funktion af subj. eller obj. i stedet for dem. pron. *dat* (neut. nom., akk.) (se bl.a. Nissen 1884: 53f.; Ljunggren 1963: 77; Mante 1965: CLXXVI; Lundemo 1989: 141).

Der kan ved genoptagelse med *des* også foreligge en partitiv gen., og endelig kan en del adj. såsom *eins, mechtich, plichtich* og *willich* samt flere sb. styre gen.⁹⁴, således at pers. pron. *des* også her står i gen., f.eks.:

- (69) *Wurane wii juwer leve wedder moghen willen unde denst bewisen / des sin we willich unde don dat mit vlite gerne.* (HanRec 2.1./87: 1432.02.27)
- (70) *Vnde hebbe [ghi] dat ghedaen vmme mijnes vaders vnde vmme vnser alle willen / des sint wi plichtich, darvore tho danckende iwer leue ..* (Mante 1965: 54)
- (71) *Weret ok dat dat gulde liiff edder ere / des schal de sulue here koning mechtich wesen.*
(DipDan 5: 1409.09.21)
- (72) *Wes juwe wille hir ane is t{uo} d{ue}nde / des bidde wi juwe vruntlike antworde uns tu scrivende by dessem yeghenwordighen boden.* (HanRec 4/211: 191)

I nogle tilfælde kan det dog være særdeles vanskeligt at afgøre, om der ved *des*-konstruktionerne rent faktisk er tale om dem. pron. Det genoptagende *des* kan nemlig meget ofte også have funktion af adv. (se bl.a. Nissen 1884: 52ff.; Ljunggren 1963: 78; Mante 1971: CXXX; Lundemo 1989: 141ff.). SchillerLüb. forklarer denne funktion som et udtryk for en *logisk følge* eller *årsagssammenhæng*.⁹⁵ Betydningen af *des* som adv. er 'derfor, altså, i den anledning, med hensyn til dette, således' eller blot 'så':

"[des] dient sehr häufig nur zum Übergange auf eine neue Gedankenreihe, dem jetzigen „so“ entsprechend: Ok scrive gi, we hebben etc. Des wetet, dat etc." (SchillerLüb. I: 510)

⁹³ Ved *akk. obj. i negeret sætning* forstås et obj., hvis indhold er akk., men hvis udtryk er gen. *des*. Med hensyn til ænh. findes konstruktionen beskrevet hos Ebert *et al.* (1993: 353f.).

⁹⁴ Se hertil bl.a. Nissen (1884: 54 og 59ff.), Schröder (1937: 86f.), Ahldén (1952: 132), Ljunggren (1963: 75f.), Mante (1965: CLXXIVf., 1971: CXXVIII) og Lundemo (1989: 128f.).

⁹⁵ Se desuden Ebert *et al.* (1993: 355f.)

Også LaschBorch. angiver, at *des* kan have funktion af adv. Hos LaschBorch. angives bl.a. betydningerne 'derved, deraf, derfor, således, i denne sammenhæng, i denne hensigt' (LaschBorch. I: sp. 419–420).⁹⁶ Desuden bruges *des* ganske ofte, bl.a. i fortællende prosa, som genoptagende temporaladv. efter en ekstraponeret temporalsætning i stedet for adv. *do*, f.eks.:

- (73) *Do sey dat segghen / des worden sey alle voruert dat dat rump dar lach sunder houet in deme blode.*
(Andersson–Schmitt 1995: 210)

Efter alt at dømme har *des* på den måde samme funktion som *så* i moderne dansk.

Desuden ses det, at *des* som adv. selv ekstraponeres. I disse tilfælde sker genoptagelsen ved adv. *so*, f.eks.:

- (74) *Des / so reep de here to deme drudden male ..* (Andersson–Schmitt 1995: 4)

Derudover kan *des* bruges i stedet for dem. pron. *dat* med funktion af subj. og obj. LaschBorch. forklarer dette med, at *des* ikke længere kan siges at stå i gen.:

"des ist bei dieser Gebrauchsweise nicht mehr, der Entstehung entsprechend, als Kasus zu fassen sondern adverbiell [...], daher auch als Nominativ, als Subjekt fungierend." (LaschBorch. I: sp. 419–420)

På linje med andre adv. såsom *so* og *do* kan *des* fungere som genoptagende element ved foranstillet adverbial. Det kan som nævnt være ganske vanskeligt at afgøre, om *des* optræder med funktion af dem. pron eller adv., således f.eks. ved foranstillet konditionalsætning. Undertiden ses også konstruktioner, hvor man må antage, at *des* kan udfylde begge funktioner, f.eks.:

- (75) *.. worden se dar schelaftich over / des scullen disse stede de van Luneborch sceyden* (Nissen 1884: 78)
(76) *Were ok, dat de gesellen von dem sale von dodes wegen merckliker vorvellen, dar god vor sii, unde de leveden de selschap vorghan wolden laten und unse hus vorandern eder vorkopen / des en scholde we nicht don ..* (v. d. Ropp 1907: 321)
(77) *Vnde weret dat iemand van den vnsen den vorbenomeden koninge edder koninginnen vnde den vorscreuenen riken denen edder behulpen wesen wolden / des schole wi vnde willen ghunnen mit guden willen ..* (DipDan 5: 1411.11.07)

På samme måde forholder det sig med ekstraponerede temporalsætninger genoptaget med *des*, f.eks.:

---

⁹⁶ Fra gllda. kendes lignende tilfælde, hvor der muligvis også foreligger adverbial brug af *thæs* ved bl.a. *corroboratio*, f.eks.: *Thes* [min fremhævnings, SMB.] *til ythermer bewisinghe oc statfæstelse, at thettæ skal holdes, tha hawe wii met samtykke oc beradh how ..* (Nyrop I: 713)

- (78) .. *do he dat gud hadde / des en achtete he nicht wat he gelouet hadde.* (Härd 2000: 1460)
- (79) *Doe se des wenendes mode was vnde vornam, dat se io wedderkeren moste tho ereme vadere, den Dolfijne / des settede se sijck suluen to–vreden ..* (Mante 1965: 75)

At *des* både kan have funktion af dem. pron. og adv., besværliggør i høj grad beskrivelsen af VEP-konstruktionerne, idet der i de tilfælde, hvor *des* optræder på eftersætningens førsteplads både kan være tale om resumptiv frontplacering, f.eks. ved ekstraponeret konditionalsætning genoptaget med adv. *des*, og ikke-integrativ frontplacering, f.eks. ved ekstraponeret konditionalsætning genoptaget med dem. pron. *des*.

7.5.3. VEP ved adverbialer

7.5.3.1. VEP ved adv. og præpforb.

Nissen (1884: 9) behandler VEP ved adverbielle konstruktioner ganske udførligt. Han angiver, at adv. *so* bruges som genoptagende element efter adverbielle *sætningsbegyndelser*:

[...] *so* [bliver], ligesom det danske »saa« i Folkesproget, indskudt efter adverbielle Sætningsbegyndelser, tilsyneladende uden al Betydning [...] (Nissen 1884: 9)

Her skal desuden gives flere eksempler på denne konstruktion såsom *aldus so, overmorne so, darup so, dar so, hirvan so, ok so, doch so* samt *vör dusser tit, umme middensommer so* og *mit der bescherminge godes zo*, f.eks.:

- (80) *Aldus / so is dat myd den ghesunden selen.* (Jellinghaus 1904: 63)
- (81) *Darumme / so dede he groter sunde dan alle de werlt.* (Jellinghaus 1904: 47)
- (82) *Hyrumme / so is pisse ghesolten.* (Jellinghaus 1904: 152)
- (83) *Unde hyrupp / so sande he eme dit boeck ..* (Jellinghaus 1904: 27)
- (84) *Oick / so doen de worme groten schaden den bome ..* (Jostes 1883: 95)

I lighed med Nissen behandler også LaschBorch. (III: sp. 318) *so* som *korrelat* for adv., f.eks.: *ok so* og *vortan so*, desuden for kasus, dvs. såkaldt *adverbiel kasus*, f.eks.: *des so* og for præpforb. i VEP, f.eks.: *mit rechte so, vör alle dinc so, in den beginne so, tor tit so*.⁹⁷ Adv. *so* optræder ifølge LaschBorch. III anaforsk som

⁹⁷ Dette svarer ganske til mht., se herom f.eks. Patocka (1998: 617): ”Bei Berthold von Regensburg finden sich nicht selten Sequenzen aus Präpositionaladverb + *sô* vor dem Finitum, nämlich *dar umbe sô*, beide in kausaler Bedeutung, daneben auch *dâ wider* sowie andere Kombinationen [...]. Hier einige Beispiele: (32) *Unde dar umbe so* habent sie uns [...]”. Se desuden Dal (1962: 211). Denne konstruktion svarer ligeledes til VEP i mnl., jf. f.eks. Nissen (1884: 9). Også i ænht. er denne konstruktion belagt, se f.eks. Küpper (1971: 40–41) og Vaňková (2004: 139).

forbindelsesled mellem to syntaktisk usammenhængende elementer, dvs. som forbindelsesled mellem VEP-leddet og sætningen⁹⁸, f.eks.:

- (85) *Mer van groter, ynningher leefte unde begherte, de desse vroukens to ihesum hedden / so en dachten se nicht ..* (Jostes 1883: 3)
- (86) *Unde myd der sunde / so dede he de soven hovetsunden, dar he mede beswarede alle de de na eme gheboren scholden werden ..* (Jellinghaus 1904: 47)
- (87) *Unde in dessen ghelike / so hebben also de beesten alle kullen.* (Jellinghaus 1904: 152)
- (88) *Mit des / soe schedede Paris van Viennen in groter drofenisse ..* (Mante 1965: 73)

Nissen skriver derudover, at adv. *do*⁹⁹ kan forekomme som korrelat for en adverbial præpforb. – som oftest med temporal betydning:

"[...] Adv. *do* indskydes ogsaa meget ofte i den fortællende Prosa efter en adverbial Sætnings-Begyndelse, især i Tidssætninger, og svarer da til det i det danske Folkesprog saa tit brugte og misbrugte »saa«, f. Ex. *In dem iare 1159 do wart paves alexander L. 47, 14.*" (Nissen 1884: 8)

Meget ofte ses adv. *do* også som genoptagende element ved adverbial kasus, f.eks.:

- (89) *Des mydwekens / do gaf men antworde van beyden syden uppe de claghe, de ze overgheven hadden den scedesluden.* (HanRec 5/580: 460)
- (90) *Des donredaghe morgens / do queme wi wedder up dat sand unde scolden spreken an dat recht.* (HanRec 5/580: 460)

Enkelte adv. såsom *item* ('ligeledes'), *vörder* ('endvidere') og *ok* ('desuden') kan imidlertid også fungere som afsnitsmarkører uden for sætningen, dvs. på tekstniveau, og derved ikke som adverbial (se særligt vedrørende *item* LaschBorch. II: sp. 470). Når f.eks. *item* står som afsnitsmarkør uden for sætningen, ses ikke genoptagelse med adv. *so* eller *do*, f.eks.:

- (91) **Item** [min fremhævning, SMB.] *dar na wen se gedrungken hebben so scholen se begaen alle de genne de dar vte der selschopp vorstoruen syn ..* (KjødDip I/89: 120)
- (92) **Vortmer** [min fremhævning, SMB.] *weret dat yenich man edder yement, van wanne dat he were, mordet, gevanghen offte gerovet worde ..* (DipDan 5: 1414.05.30)

På samme måde som *so* og *do* kan også pronominaladv. genoptage en adverbial præpforb., f.eks.:

---

⁹⁸ Jeg mener i modsætning til LaschBorch. III ikke, at der her er tale om to syntaktisk usammenhængende elementer. Det er nemlig ikke muligt at skille de to elementer ad ved f.eks. substitution.

⁹⁹ Det genoptagende adverbium *do* svarer til *tha* på glda. og fsv., se f.eks. Lehti-Eklund (1993: 30–31)

(93) *In dit paradys / dar was he inne ghedaen.* (Jellinghaus 1904: 45)

7.5.3.2. VEP ved adverbialsætninger

VEP ved adverbialsætninger omtales i flere af de syntaktiske undersøgelser, der handler om adverbialsætninger i mnt.¹⁰⁰

Hyppigst ses undersøgelser af mnt. konditional- og temporalsætninger. Det drejer sig i vid udstrækning om detailundersøgelser af forskellige leksikalske og syntaktiske fænomener. Flere steder ses dog også behandlinger af kausal- og koncessivsætninger. Nissen (1884: 124–141) er den første, som beskæftiger sig med mnt. konsekutiv-, final-, kausal-, temporal-, konditional-, koncessiv- og komparativsætninger.¹⁰¹ Derudover kan nævnes Ahldén (1952: 146ff.), som undersøger konditional-, temporal- og komparativsætninger. Härd (1967, 1968: 52ff.) undersøger konjunktioner i konditionalsætninger samt koncessive udtryksmåder, herunder koncessivsætninger. Härd (2000: 1460) bringer desuden en udførlig liste over de mnt. adverbialsætninger med eksempler. Schöndorf (1972: 109ff., 1973: 153ff., 2001: 739ff.) undersøger kausal-, koncessiv- og konditionalsætninger. Rösler (2004: 193–196, 2005: 52–55) undersøger også kausal-, koncessiv- og konditionalsætninger. Lundemo (2004) undersøger på baggrund af Schöndorfs undersøgelser de forskellige typer af temporalsætninger i mnt. krøniker. Endelig kan nævnes Tophinke (2009) og Tophinke & Wallmeier (2011), som beskæftiger sig med forskellige former for konditionalsætninger i mnt. retstekster.

Adverbialsætninger kan både optræde efterstillet og foranstillet i mnt. I de fleste tilfælde ses dog foranstillet adverbialsætning (se særligt Schöndorf 2001: 737, 742; Lundemo 2004: 70), men efterstilling er ikke usædvanlig (se f.eks. Rösler 2005: 52). Ved foranstillet adverbialsætning forekommer næsten altid VEP. Afhængigt af adverbialsætningens type varierer det genoptagende element, men særligt hyppigt ses *adv. so* og *do* i resumptiv frontplacering. Da alle adverbialsætninger sandsynligvis kan betragtes som værende lange led, hænger VEP muligvis sammen med længde.

Jeg skal i det følgende behandle VEP ved konditionalsætninger, temporalsætninger, kausalsætninger og finalsætninger, herunder også de forskellige former for genoptagelse i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering. Jeg vil hverken behandle koncessiv- eller konsekutivsætninger, idet der ikke er fundet eksempler på sådanne sætninger i undersøgelsen.

¹⁰⁰ Se f.eks. Härd (2000:1460), Schöndorf (2001:741ff.), Rösler (2005: 54) og Tophinke & Wallmeier (2011:104).

¹⁰¹ Sarauw (1924: 232–234) har et lille og i høj grad utilfredsstillende afsnit om konjunktioner i adverbialsætningerne, men han beskæftiger sig ikke med mnt. adverbialsætninger som sådan.

7.5.3.2.1. VEP ved konditionalsætninger

7.5.3.2.1.1. Konditionalsætninger i resumptiv frontplacering

I mnt. findes to typer af ekstraponerede konditionalsætninger. Den første type består af undergrupperne 1a og 1b:

1a. *Uindledt konditionalsætning* med fin. vb. på førstepladsen. Det drejer sig her om de såkaldte *spørgeformede konditionalsætninger*, f.eks.:

(94) .. *do ick alz eyn gud kynd godz / so holdet my voer eyn gud kynd godz.* (Jostes 1883: 153)

(95) *Unde breckt de vadem entwey / so neme he eyen anderen.* (Jellinghaus 1904: 151)

(96) *Helpt dat nicht / so schere em dat Har af van deme houede ..* (Wardale 1954:13)

1b. *Uindledt konditionalsætning* med fin. vb. på førstepladsen men med form af en *perifrase*, der fungerer som konjunkional, f.eks.:

(97) *Weret dat wi des nicht en deden / so scolden Herdeke unde Dening vorebenomet unde ore erven sitten in der were ..* (Mack 1912: 376)

2. *Indledt konditionalsætning* med konjunkional på førstepladsen, f.eks.:

(98) *Offt se dat nicht wusten offte redelyken hyndert weren / so scholen se sweren des negesten dyng dages ..* (DgI IV: 309)

Oftest sker genoptagelse som vist ved adv. *so*, men også adv. *dar* ('da, så') og *des* fungerer som genoptagende element for den ekstraponerede konditionalsætning.

Den ekstraponerede uindledte konditionalsætning genoptages ofte med adv. *so* i eftersætningen. Hos bl.a. Ahldén (1952) og Rösler (2004) forekommer dette hyppigst, f.eks.:

(99) .. *begherestu to behagende den l{ue}den / so is yt ydele ere ..* (Ahldén 1952: 151)

Denne konstruktion forekommer meget ofte på ældre germanske sprog.¹⁰² Dens konditionale semantik udtrykkes ikke ved konjunkional, men ved frontplacering af fin. vb. (se bl.a. Rösler 2004: 194–195). Ifølge Diderichsen (1941) er der her tale om en konstruktion, som er særligt karakteristisk for lovsproget:

---

¹⁰² Se f.eks. Wolf (2000: 1355)

”Denne Sætningsart bidrager i højere Grad end nogen anden til at give Lovsproget sit Særpræg, idet den er det staende Udtryk for et Retstilfælde, der opstilles som Udgangspunkt for Retsreglen. [...] disse Sætninger [staar] i ældre Sprog praktisk talt altid foran deres Hovedsætning [...]” (Diderichsen 1941: 112)

Diderichsen skriver også, at der meget ofte forekommer VEP ved foranstillet konditionalsætning på glda. med *tha*¹⁰³ som genoptagende element:

”[...] Forsætningen [»resumeres«] næsten altid ved Partiklen *þa*, naar Verbet i Eftersætningen staar i Indikativ, medens dette ved Konjunktiv kun finder sted i visse specielle Tilfælde [...]” (Diderichsen 1941: 112)

I mnt. forekommer type 1b også ganske hyppigt. Hverken Ahldén (1952: 151) eller Tophinke & Wallmeier (2011: 104) skelner grundlæggende mellem uindledt konditionalsætning og uindledt perifraskonditionalsætning, da også den perifraskonditionalsætningen er spørgeformet:

”Sehr beliebt ist die Formel *is it (sake) dat*, gern mit eingeschobenem ‘aber’ [...]” (Ahldén 1952: 151)

Nissen (1884) kalder perifraseren for en formel med funktion af *Betingelseskonjunktion*:

”Som Betingelseskonjunktion optræder desuden ofte Formelen: *isset dat*, el. *weret dat*, af hvilken Subjektet ofte udelades, saa at der kun bliver: *is dat*, *were dat* tilbage; i den sidstnævnte Formel indskydes meget ofte *ok* eller *aver* [...]” (Nissen 1884: 134)

Det drejer sig i denne sammenhæng primært om konstruktioner med vb. *sin*, f.eks.:

(100) *Were yd sake dat de Kopman sede dat de touwe starck vnd gudt genoch weren vnd breken se denne [...] / so is eyne yewelck sch[ue]ldich tho delen an den schaden.* (Rösler 1997: 151)

Andre vb. såsom *qwemen* (‘komme’), *schen* (‘ske’), *vallen* (‘falde’) og *werden* (‘blive’) kan også forekomme.

Perifrasens vb. kan stå i indikativ, f.eks. *is it dat* (‘forholder det sig sådan at’), eller i konjunktiv, f.eks. *were it dat* (‘forholdt det sig sådan at’). Der forekommer ligeledes ganske ofte enklise ved vb. i konjunktiv, f.eks. *weret*, og – om end sjældnere – ved vb. i indikativ, f.eks.:

(101) *Unde isset, dat dat vleisch nedderwert wil / so schal men dat uppwert theen.* (Jellinghaus 1904: 151)

Perifraseren kendetegnes desuden ved det forhold, at der meget ofte indskydes adv. *ok*¹⁰⁴ (‘desuden, ligeledes’)

eller *aver* (‘dog’) afhængigt af konteksten¹⁰⁵, f.eks.:

¹⁰³ Se desuden Diderichsen (1968: 87–88)

¹⁰⁴ Her svarer mnt. *ok* ganske til adv. *og* i ældre dansk, se f.eks. ODS (Bd. 15, sp. 356ff.).

(102) .. *ys yt ouer, dat yt dy zuluen behaghet / zo is yt lichtv{oe}licheit ..* (Ahldén 1952: 151)

Som nævnt kan den ekstraponerede konditionalsætning også være indledt af konjunkional. Mnt. rummer en mængde konj., som kan optræde som konjunkional i ekstraponerede konditionalsætninger.¹⁰⁶

Hos Nissen (1884: 132–134) og Sarauw (1924: 233) ses mange eksempler på mnt. konjunktioner. Først og fremmest optræder *eft, efte, ef, ift, icht, of, oft, ofte* ('hvis, i fald, om, dersom, såfremt').¹⁰⁷ Derudover ses *wan* ('hvis, når (nu)')¹⁰⁸, f.eks.:

(103) *Wan dit de hunde kregen to wetten / so moste he ..* (Nissen 1884: 133)

Også *alse, also, als* ('hvis' osv.) ses, om end disse kun sjældent optræder som konjunkional, f.eks.:

(104) .. *unde also he syne wort spreken wil to dem alder schonesten / so schal he spreken myd tzirheit unde myd schonen ghelate unde myd groten herten ..* (Jellinghaus 1904: 96)

Desuden benyttes *wo, wu, wor, wur* ('hvis') også undertiden som konjunkional, f.eks.:

(105) *Wo sie do die buden nicht en hedden gebrant / so hedden sie alto male wol en wech gekomen ..*
(Lappenberg 1841: 152)

Desuden forekommer konjunkional i form af *so* og forskellige sammensætninger såsom *so eft, so vern, so vörder dat, so vörder wu dat, also vörder wu* ('såfremt'), f.eks.:

(106) .. *so ik dit hebbe bekant unde wan mi dit kumt to sinne / so spele ik ok na mineme gewinne.*
(Nissen 1884: 133)

Også *in deme (dat)* ('i fald') optræder som konjunkional, f.eks.:

(107) .. *in dem dat mi de konnink nu dit vast loven wil vor ju [...] / so is nen konnink nu in deme leven so rike*
(Nissen 1884: 133)

Endelig optræder også *de wile* ('hvis, når') som konjunkional, f.eks.:

(108) *De wile en man ane wif nicht wesen ne wil eder ne mach / so mot he wol eghte wif nemen.* (Nissen 1884: 134)

---

¹⁰⁵ Admoni (1980: 137ff.) beskriver denne type i ænht.

¹⁰⁶ Se desuden Mascheck (1913: 38ff.)

¹⁰⁷ Se i denne forbindelse Härd (1967: 107ff.)

¹⁰⁸ Undertiden ses endda sammenblanding af konjunkionalindledt og perifrasedindledt konditionalsætning, f.eks. *Hvis det nu var sådan, at ...* Hos Lötscher (1995: 43) findes et eksempel på denne konstruktion i ænht.

Magnusson (1939: 163ff.) giver i lighed med Nissen (1884) flere eksempler på mnt. konjunktioner som fungerer som konjunkional i konditionalsætninger, men samtidig nævner Magnusson, at konditionalsætninger indledt med konjunkional forekommer meget sjældent i forhold til uindledte konditionalsætninger.

7.5.3.2.1.2. Konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering

Nissen (1884: 6) er den første, som beskæftiger sig med denne konstruktion. Også Rösler (1997), Härd (2000)¹⁰⁹ og Tophinke (2009) behandler konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering.

Rösler (1997) angiver, at det genoptagende dem. pron. enten kan opsummere hele den ekstraponerede konditionalsætning eller et enkelt led i den ekstraponerede konditionalsætning¹¹⁰:

”Die konditional-konsekutive Gesamtaussage der Satzfügungen kann durch einen präpositiven Konditionalsatz betont werden. Stirnstellung des fV oder eine konditionale subordinierende Konjunktion drücken diese Bedeutung aus. Das den nachfolgenden HS eröffnende Pronomen kann sich sumierend auf den gesamten Sachverhalt beziehen [...] oder eine Komponente des präpositiven NS aufgreifen [...]”
(Rösler 1997: 164)

Som allerede nævnt kalder jeg den første type genoptagelse for *helhedsfokusering*, mens jeg med Schmid (2005: 359ff.) kalder den anden type genoptagelse for *agensfokusering*. I følgende tilfælde ses *helhedsfokusering*:

(109) .. unde queme dar vorsumenisse to von jennigem knechte edder maget / datt will de rath richten in sin högeste. (Rösler 1997: 164)

(110) .. vnde sind eme de oren stedes kalt / dat is en teken des dodes.¹¹¹ (Borchling 1900: 104)

(111) Item wert sake datmen ander korn dan klair weite vtuoirde te mailen / dat zall syn verboirt ..
(Tophinke 2009: 169)

(112) Wente isset dat du see sleist unde ovele handelst unde vorwist eer, dat see mesdaen heft / dat is van alsulker naturen: see schal meer unde jaa meer doen. (Jellinghaus 1904: 157)

---

¹⁰⁹ Härd (2000: 1460) angiver dog blot, at dem. pron. *dat* og *des* kan fungere som genoptagende element for en foranstillet konditionalsætning.

¹¹⁰ Hos Mascheck (1913: 12–13), som beskæftiger sig med konditionalsætningerne i *Sachsenspiegel*, findes flere eksempler på ekstraponeret konditionalsætning genoptaget med pron. af netop denne type, f.eks.: *gibet man iemane icht mit unrechte / daz vordere man mit rechte wider*.

¹¹¹ Hos Burridge (1993: 41) findes et eksempel på samme konstruktion på mnl.: *Comt hi dier ghelike ter wonde / dat is teken vander doot*.

Tilsyneladende er der her ofte tale om en slags definitioner indledt med *dat is*, men som det ses, forekommer også andre former for opsummering. Eftersætningen kan også indledes med pron.–adv.¹¹², f.eks.:

- (113) *Heft ok jemand van beident sijden tosprake to dem anderen, dat ertguet anr{oe}ret / dar schal malk sines rechten vnuorsumet ane wesen.* (DipFlen. I/47: 163)
- (114) *Weret ok, dat de schipheren edder schipmanne gudere medevoreden tor zeeward / dat scholen se van don gelijk deme copmanne.* (HanRec 2.1./321: 203)

Det genoptagende element i eftersætningen kan som nævnt også blot opsummere et enkelt led i den ekstraponerede konditionalsætning, f.eks.:

- (115) *Item offt jennich knecht effte maget to bytiden von sineme heren mit frevele töghe / de schall der stadt entberen jare unde dach.* (Rösler 1997: 164)
- (116) *.. men konde wi icht gudes gedaen hebben, dat to vrede, endracht unde to ener menen nut mochte komen hebben / dat hadde wi gerne daen ..* (HanRec 5/523: 420)
- (117) *Vortmer steruet eyne knecht, de suuerliken ghedenet heft / deme schal men doen alle dat recht dat men eyneme sulues heren doen schal ..* (KjøbDip II/37: 53)

De viste konstruktioner svarer ganske til mht. og ænh.¹¹³

Undertiden ses det i mnt. også, at pers. pron. indleder eftersætningen, f.eks.:

- (118) *Unde weret, dat eyne ete van eyner anderen vrucht, de men het de vrucht des levendes / he scholde nummermeer olden noch kranck syn noch sterven.* (Jellinghaus 1904: 45)

7.5.3.2.2. VEP ved temporalsætninger

7.5.3.2.2.1. Temporalsætninger i resumtiv frontplacering

Mnt. temporalsætninger står ganske som konditionalsætningerne særdeles ofte i VEP. Ekstraponerede temporalsætninger optræder altid indledt med konjunkional.¹¹⁴

---

¹¹² Denne konstruktion findes også på moderne nt. Således Saltveit (1983: 329): *Wenn du good Fründ büst mit Dörte Jessen / doar kann di keeneen wat üm doon ..*

¹¹³ For behandlinger af denne konstruktion i mht. se f.eks. Haugann (1974: 208ff.), Patocka (1998: 618–619) og Lötscher (2006: 349). For behandlinger af konstruktionen i ænh. se f.eks. Masařík (1985: 201–202, 205–206) og Wiktorowicz (2011: 232).

¹¹⁴ For overblik over de forskellige temporale konjunktioner i mnt. se bl.a. Nissen (1884: 129ff.), Sarauw (1924: 233) Härd (1967: 167ff.) og Schöndorf (1972: 114ff.)

Om VEP ved temporalsætninger skriver Nissen (1884: 8), at foranstillet temporalsætning indledt med konj. *do* som konjunktional sædvanligvis genoptages med adv. *do*.¹¹⁵ Hård (2000: 1460) angiver, at foranstillet temporalsætning forekommer, når den hændelse, som temporalsætningen er udtryk for, går forud for den hændelse, som udtrykkes i eftersætningen, f.eks.:

(119) *Do Roboam olt was eynvndevertich jar / do wart he konyneck ..* (Hård 2000: 1460)

Den ekstraponerede temporalsætning genoptages meget ofte af adv. *do*¹¹⁶ (se også Ahldén 1952: 152; LaschBorch. I: sp. 435; Schöndorf 1972: 111f.), f.eks.:

(120) *Do se it hadden up gebort / do wart it wol vif vote to kort.* (Schröder 1869: 68)

(121) *Wente do de winter vorgangen was [...] / Do was ik ser vrolich* (Lübben 1867: 10–11)

(122) *Do Adam negenhundert jar vnde dar to druttich vul jar geleuet hadde / Do wart he kranck ..*
(Langbroek & Roeleveld 2001: 81)

(123) *Mer do se er krude bereit hedden / do makeden se sick up den wech ..* (Jostes 1883: 2)

Den ekstraponerede temporalsætning kan derudover genoptages af adv. *so*¹¹⁷, f.eks.:

(124) *Do Saul quam to der stad Amalech / so belede he se ..* (Merzdorf 1857: 29)

(125) *Als du den engel sust / so en vor vere dy vor eme nicht ..* (Langbroek & Roeleveld 2001: 83)

Den ekstraponerede temporalsætning genoptages undertiden også af adv. *dar*. Dette forekommer oftest, når også temporalsætningen indledes med konj. *dar* ('da, når') som konjunktional, f.eks.:

(126) *Dar de greve sine tide hadde lesen / dar quemen se ..* (Grautoff 1829: 246)

Genoptagelsen kan også ske ved adv. *dan, danne, den, denne* ('da, så')¹¹⁸, f.eks.:

(127) *.. als du kumpst to Adamen / Den segge eme alle de wort ..* (Langbroek & Roeleveld 2001: 86)

Endelig kan genoptagelsen som nævnt i afsnit 7.5.2.1. ske ved adv. *des* ('da, så').

Som ved konditionalsætningerne indledt med konjunktional findes også ved temporalsætningerne en mængde mulige konjunktionaler.¹¹⁹ Som vist tidligere kan *do, dar* og *als* ('når') optræde som konjunktional i

¹¹⁵ Se desuden Schöndorf (1973:173), som helt klart beviser denne antagelse.

¹¹⁶ Noget lignende gør sig gældende i mht., hvor genoptagelse oftest sker ved adv. *do* og *da* ('da, så') ved ekstraponeret temporalsætning. Se nærmere herom hos Schulze (1991: 168).

¹¹⁷ Dette understøttes desuden af LaschBorch. (I: sp. 318).

¹¹⁸ Jf. LaschBorch. I: sp. 394.

¹¹⁹ Se f.eks. Lundemo (2004: 69ff.)

den ekstraponerede temporalsætning. Jeg skal her blot nævne enkelte andre¹²⁰. Således konj. *als/alse/also* ('da, når'), f.eks.:

(128) .. *alz iacob up wakede / so nam he den steen, den he under synen hovede hadde ..* (Jostes 1883: 152)

(129) *Also de konnigh dit vorstont / do was he gantse sere quaet unde tornich ..* (Jellinghaus 1904: 30)

(130) *Also he hadde ghedaen syne ghebede / so quam de engel van dem hemmele ..* (Jellinghaus 1904: 33)

I den forbindelse forekommer også sammensat konjunkional såsom *alse nu* ('da nu'), f.eks.:

(131) *Alse nv Paris sijne clagede gedan hadde / do vortellede he Viennen, wat he ..* (Mante 1965: 71)

Også ofte optræder konjunkional *wen, wenne, wan, wanne, so wan, so wanne, swen, wanner, wanner dat, so wanner* ('når'), f.eks.:

(132) .. *unde wanner dat see sterven / so scheyden see also de armen van hyr, also see quemen in der werlt.*
(Jellinghaus 1904: 95)

(133) .. *vnde wanner dat de boden bringhen quade bodeschopp / so beuet dat herte vnde gremet syk ..*
(Jellinghaus 1904: 89)

Desuden forekommer bl.a. *er* ('inden, før'), *na deme dat* ('efter at, da'), *de wile* ('mens, når') og en del konjunktioner i form af sammensætninger af adv. *so*, et andet adv. såsom *vro, balde, drade* o.l. og *alse* eller *dat*¹²¹ ('så snart at, netop idet'), f.eks.:

(134) *Vnde so vroe alse he wat vorneme / soe wolde he em dat laten tho wetende werden.* (Mante 1965: 70)

(135) *Mer so vro alz de tijd gekomen was, dat se weder arbeiden mosten / do weren se seer spodich in eren werke ..* (Jostes 1883: 2)

(136) *Unde so drade also see sunde ghedaen jeghen dat ghebot eres scheppers / so bekanden see syk naket unde entkleydet ..* (Jellinghaus 1904: 45)

7.5.3.2.2.2. Temporalsætninger i ikke-integrativ frontplacering

I mnt. kan temporalsætninger også forekomme i ikke-integrativ frontplacering. På eftersætningens førsteplads ses undertiden pers. pron., f.eks.:

¹²⁰ Schöndorf (1973: 173–174) giver en udførlig liste over de i hans undersøgelse forekommende kombinationspar af temporalkonjunkional i den ekstraponerede temporalsætning og genoptagende element i eftersætningen. Heraf fremgår det, at kombinationen *do* (konjunkional) + *do* (genoptagende element) ses hyppigst. Dernæst følger kombinationerne *also* (konjunkional) + *do* (genoptagende element) og endelig *wen/wan* (konjunkional) + *so* (genoptagende element).

¹²¹ Schöndorf (1973:157) kalder sådanne sammensætninger for *funktionsforbindelser* (ty. *Funktionsgemeinschaften*).

- (137) *Do de konnigh hadde ghesecht syne wort / se antworden eme alle myd eyner stempne: Here, ..*
(Jellinghaus 1904: 24)

7.5.3.2.3. VEP ved kausalsætninger

Ekstraponerede kausalsætninger indledes i mnt. altid med konjunktional.

Som konjunktional optræder *also/als/alse, darümme (dat), hirümme (dat), na dem male (dat), na den (dat), na deme (dat), övermidd(e)s dat, sint, umme dat, wante/wente/went (dat)* m.fl. (se bl.a. SchillerLüb. I: 61; Nissen 1884: 128f.; Sarauw 1923: 233; LaschBorch. I: sp. 62, 398; LaschBorch. II: sp. 317, 1047; Schöndorf 2001: 739f.; Rösler 2004: 193f.). Eftersætningen indledes ofte med adv. *so*, f.eks.:

- (138) *Unde darumme dat Adam mesdede jeghen gode / so is he noch in der dusternisse van der helle ..*
(Jellinghaus 1904: 47)

Undertiden kan også adv. *do* indlede eftersætningen, men det er her vanskeligt at afgøre, om der er tale om et temporalt eller et kausalt forhold, da *also/alse/als* som vist tidligere også optræder som konjunktional ved ekstraponerede temporalsætninger, f.eks.:

- (139) *Also dit de ander lude segghen / do begunnen see to segghen de eyne to dem anderen ..*
(Jellinghaus 1904: 35)

Ligeledes er det vanskeligt at afgøre, om der er tale om et kausalt eller et komparativt forhold, idet ekstraponerede komparativsætninger ligeledes kan have *also/alse/als* ('sådan som') som konjunktional (jf. Nissen 1884: 140; LaschBorch. I: sp. 62), f.eks.:

- (140) *Alz oick de evangeliste secht / do beredden se sick unde begunnen to gane ..* (Jostes 1883: 2)

7.5.3.2.4. VEP ved finalsætninger

Finalsætninger kan også stå i venstreekstraposition. I lighed med temporal- og kausalsætningerne indledes finalsætningerne med konjunktional. Som konjunktional optræder bl.a. *dat, up(pe) dat* og *umme dat* ('for at') (se bl.a. Nissen 1884: 127). Genoptagelse sker typisk ved adv. *so* (se bl.a. LaschBorch. III: sp. 318), f.eks.:

- (141) *Unde uppe dat en islik gud mynsche deste bereder unde vuriger darto worde / so gaf de pawes alle den, de sulven togen jegen de kettere, edder de enen wepener oft schutten vor sik sande [...], ganze vorlatinge siner sunde unde siner pine.* (Grautoff 1830: 518–519)

Ekstraponerede finalsætninger forekommer meget ofte ved den for diplomerne særlige bestyrkelsesformel *corroboratio*, f.eks.:

- (142) *Vnde vppe dat desse vorger{oe}rde schelinghe, twydracht vnde tosprake destе beqwemeliker vormyddelst eneme endeliken vthdraghe moghen werden ghedodet, so hebben de obgenanten beiden dele derghelyk ghewillekoret vnde beleuet, willekoren vnde beleuen jeghenwardichliken, dat ..* (Michelsen 1834: 33)

Sådanne *corroboratio*-finalsætninger behandler jeg imidlertid sammen med de andre typer af VEP ved *corroboratio* (se næste afsnit).

7.5.4. VEP ved *corroboratio*

Den i diplomerne hyppigt forekommende bekræftelses- eller bestyrkelsesformel *corroboratio*¹²² udgør en særlig kategori i denne undersøgelse. Kategorien er nemlig ikke grammatisk defineret, men derimod defineret ud fra dens formelkarakter. Der findes udførlige undersøgelser af *corroboratio* i mnt. diplomsprog hos Cordes (1950: 118ff.), Weber (2003: 98ff.) og Mähl (2008: 81f.). Her er der imidlertid ikke tale om undersøgelser af VEP-konstruktioner ved *corroboratio*.¹²³

Da jeg allerede har redegjort for de mnt. diplomers formelle opbygning, skal jeg blot nævne, at *corroboratio*-formlen ifølge Skautrup (1947: 72) tjener til at bestyrke og sikre diplomets troværdighed. Formlen udgøres af en adverbial konstruktion – meget ofte af en ekstraponeret præpforb. Som ved mange andre adverbialer i VEP kan den mnt. *corroboratio*-formel genoptages af adv. *so*¹²⁴, f.eks.:

- (143) *Tho bet{uo}ghenisse alle desser vorscreuen st{uo}cke so hebbe ik myn ingheseghel myd guden wyllen ghehengket vor dessen bref ..* (DipDan 5: 1401.05.03)

- (144) *Vmme merer vorvarynghe willen / so hebbe wy vnse ingezeghel laten henghen vor dessen breff ..*
(DipDan 5: 1412.01.31.)

Den ekstraponerede præpforb. svarer her ganske til *corroboratio* i gl.da. diplomer fra DK¹²⁵, hvor genoptagelse sker med adv. *tha*:

---

¹²² Blatt (1943: 17–18) benytter sig af termen *bekræftelsesformular* for *corroboratio*.

¹²³ Hos Boonen (2005: 24ff.) findes en grundig undersøgelse af *corroboratio* i mnl. diplomer fra det 13. og 14. århundrede.

¹²⁴ Det samme ses i mnl., hvor adv. *so* også fungerer som genoptagende element for *corroboratio*. Boonen (2010: 70) kalder *so* for sætningens egentlige *indledning*.

¹²⁵ Se f.eks. Kunøe (1961: 115–122; 201–202), som udførligt behandler *corroboratio* i det kgl. kancellis gammeldanske diplomer. Kunøe angiver, at *corroboratio* her ofte genoptages med *tha*, men fænomenet behandles ikke yderligere. For andre behandlinger af *corroboratio* i diplomer i ældre nordisk se f.eks. Hamre (1972: 58).

(145) *Och til mere wyssen och bewaryngh om alle thysse forscreffne stycke/ tha haffue wii ..*

(DipDan 5: 1407.07.15.)

Ud over ekstraponeret præporb. ses også ekstraponeret final infinitivfrase og ekstraponeret finalsætning. Genoptagelsen sker ligeledes ved adv. *so*, f.eks.:

(146) *Desse vorscreuenen stücke stede vnde vaste to holdende / so hebbe wy vnse hemelike ingeseghel gehenghet an dessen bref ..* (MeckUb 18/10146: 3)

(147) *Dat desse ding stede unde unbeworen bliven / so hebbe we dissen bref to eneme orkunde ghevestet mit usem ingheseghele.* (Mack 1912: 514)

(148) *Vortmer, vppe dat desse vorscreuen erlyke vnde vruntlike tozate vnde vorbund, Gode to loue vnde vns an beyden siiden to nutte vnde to vromen, desten vaster gehalten werde vnde bii vuller macht bliue / so scholen vnde willen wii ..* (DipDan 5: 1423.06.15)

Undertiden ses også genoptagelse med dem. pron./adv. *des*¹²⁶, f.eks.:

(149) *Dat duth stede vnde vast blyve / des hebbe ick myn ingesegele to dusseme breve hengeth ..*
(Mack 1912: 513)

(150) *Dat ek desse vorbescrevene ding stede unde vast holden wille / des hebbe ek min ingheseghel to desseme breve gehenght to enere betughinge.* (Mack 1912: 366)

7.6. VEP i mnt. diplomer fra LK

7.6.1. VEP ved nominale valensled

I diplomerne fra LK findes kun ét ekstraponeret subj. (1400^{II}):

(151) *.. de heren van lubeke zind tho rade gheworden dat ze enen vodermarschalk willen zetten vp den stal myt dren knechten twe / de scholen de perde waren vnde de derde schal den waghen driuen ..* 1400^{II}

Desuden forekommer der kun ét ekstraponeret akk. obj. (1400^I). Det drejer sig om en konstruktion, hvor akk. obj. indeholder en relativsætning:

(152) *Men de v^c mark, de see vnde ere eruen al rede vpgheboert hebben / de schullen see vns denne to danke na vnsen willen weddergheuen ..* 1400^I

---

¹²⁶ Se afsnit 7.5.2.1.

7.6.2. VEP ved ubestemte relativsætninger

7.6.2.1. Ubestemte relativsætninger i resumptiv frontplacering

Det genoptagende element for den ekstraponerede ubestemte relativsætning kan fungere som subj. i eftersætningen (6x):

1419^{III}, 1438^I (3), 1438^{II} (2)

Den ubestemte relativsætnings rel. pron. kan både have ledfunktion (2x) og stå attributivt (4x). I alle tilfælde er det genoptagende element i eftersætningen dem. pron. *de*. I de to tilfælde, hvor rel. pron. har ledfunktion i den ekstraponerede relativsætning, indledes den ubestemte relativsætning af rel. pron. *we*. Begge konstruktioner optræder i samme diplom (1438^I):

(153) *We auer n{uo} tor tijd in deme Convente begheuen is vnde erer temeliken werliken cledere br{uv}ket / de mach ze vort vorsliten vnde nene meer van der werliken wyse dar na snyden laten to dregende.* 1438^I

(154) *We dat mede anders vorhelede / de scholde des entghelden ghelike deme schuldigen.* 1438^I

I de fire tilfælde, hvor rel. pron. i den ekstraponerede sætning står attributivt, indledes den ubestemte relativsætning af rel. pron. *welk*, f.eks.:

(155) *.. vnde welk borgher vortan dat water mit vnsen willen vthe eren ronnen edder pipen leidende werd / de schal na antale to der beteringe lecgen ..* 1419^{III}

(156) *Jtem welke Baghinen de vorstendere to Mesterynnen kesen / De schal deme kore vul don ..* 1438^{II}

Derudover kan det genoptagende element for den ubestemte relativsætnings fungere som akk. obj. I eftersætningen (4x):

1416^I, 1421^V, 1422^{IX}, 1424^I

Det genoptagende element er i alle tilfælde dem. pron. *dat*, f.eks.:

(157) *.. unde wes se myt rechte dar ane scheden / dat willen wy gansliken unde to ende holden ..* 1416^I

Rel. pron. *wes* i den foranstillede ubestemte relativsætning er i alle tilfælde akk. obj. uden genitivbetydning, når der bortses fra ét tilfælde (1424^I), hvor rel. pron. *wes* tilsyneladende er subj. helt uden genitivbetydning i den ekstraponerede sætning:

(158) *Wes den steden vnd dem copman vromen efte schaden darvan komen mochte / dat moghe gi suluen wol erkennen ..* 1424^I

Her hænger *wes* muligvis sammen med *vromen efte schaden* som en slags partitiv gen. ('af hvad fordel eller skade'), men konstruktionen er uklar.

7.6.2.2. Ubestemt relativsætning i ikke-integrativ frontplacering

I ét tilfælde (1438^I) ses en ubestemt relativsætning i ikke-integrativ frontplacering. Der er her tale om en ekstraponeret ubestemt relativsætning indledt med rel. pron. *we*. Den ubestemte relativsætning genoptages af pronominaladv. *darmede* ('derfor, således'):

- (159) *We dar yeghen [de]de edder de dat mede vulborde offte vorhelede / dar schalmen alzo mede richten dat dat de anderen bewaren. 1438^I*

7.6.3. VEP ved adverbialer

7.6.3.1. VEP ved adv. og præpforb.

VEP forekommer hyppigt ved adv. (19x):

1400^{II} (5), 1419^{III}, 1420^I, 1420^{III} (3), 1422^{II}, 1422^{VI}, 1422^{VIII}, 1422^X, 1424^I, 1426^I, 1430^{III}, 1431^I, 1438^I

Det genoptagende element er i alle tilfælde adv. *so*, f.eks.:

- (160) *Ok / so schal he nemande nene perde lenen van deme stalle .. 1400^{II}*

Hyppigst forekommer VEP ved adv. *ok* (7x):

1400^{II} (5), 1430^{III}, 1419^{III}

Der er fundet tre eksempler på ekstraponeret adv. *ok* efterfulgt af en indskudt adresseformel i form af *leue her Jordan*, *leuen heren* og *leuen vrundes*:

1420^{III} (2), 1422^X, f.eks.:

- (161) *Ok, leue her Jordan / so hebbe wy her Johan Joden an de stede versant .. 1420^{III}*

I to tilfælde (1420^{III}, 1431^I) ses VEP ved adv. *vörder* (2x):

- (162) *Vorder / so beghere wij .. 1420^{III}*

I ét tilfælde (1438^I) ses VEP ved adv. *item*:

(163) *Jtem / so schal nene baghine dregghen snorde rocke vnder edder bouen .. 1438^I*

Desuden forekommer adv. *jodoch* (1424^I) og *doch* (1426^I). Adv. *doch* efterfølges af den indskudte adresseformel *leuen vrundes*:

(164) *Jodoch / zo hebbe wij myt grotem swarem arbeide desse sendeboden beden vnd gutliken vnderwiset .. 1424^I*

(165) *Doch, leuen vrundes / so scholen de vnsen morgen vullen vro wedder in de zee legghen .. 1426^I*

Desuden forekommer *hirümme* i ét tilfælde (1420^I) og *hirümme* efterfulgt af indskudt adresseformel i to tilfælde (1422^{II}, 1422^{VI}), f.eks.:

(166) *Hijrümme / so bidde wij j{uo}w, leue her Hinrik, dat .. 1420^I*

(167) *Hirümme, leuen vrundes / so weset darvore, dat .. 1422^{II}*

Endelig er fundet ét eksempel (1422^{VIII}) på VEP ved adv. *also*. Dette adv. efterfølges også af en indskudt adresseformel:

(168) *Also, leuen vrundes / so sin de suluen Lijflandeschen [...] nu tor tijd bynnen vnse stad Lubeke gekomen. 1422^{VIII}*

VEP ses desuden ved præpforb. (8x):

1421^{III}, 1422^V, 1423^I, 1428^{II}, 1428^{VI}, 1438^{II}, 1444^I, 1446^I

I alle tilfælde er det genoptagende element adv. *so*. I to tilfælde (1422^V, 1438^{II}) har præpforb. en simpel styrelse med enten ét eller to sb. Umiddelbart derefter følger det genoptagende element:

(169) *Na sodannem sinem scriuen vnde begheringhe / so dede wy van stund .. 1422^V*

(170) *Vnde myt matelken kosten / So schal to der auent koste nemant gebeden werden .. 1438^{II}*

Styrelsen kan dog også indeholde gen. attribut (4x):

(171) *.. doch nach begeringe der Russen also, dat id jo ute en queme vnde gi vns dat overscreuen / so wolde wy id van stund an besorgen .. 1421^{III}*

(172) *Hirümme, leuen vrundes, na aueschedingen vnde endracht der stede negest bynnen vnser stat wesende, also dat men dem copmanne sodane sine gudere weddergheuen scholde / zo bidde wij iuwe leuen fruntliken myt alleme vlite, dat .. 1423^I*

(173) *Vnde, gunstige leue here, na legenheid der suluen sake / so en kone wij juwer herlicheid nen ander*

antworde gheuen .. 1428^{II}

- (174) *Vnde na ende vnde dode der vorscreuenen dorden Tellinge / so schal de lenwar der vorscreuenen Elemsinen to vns komen .. 1444^I*

I ét tilfælde (1428^{VI}) indeholder præpforb. en attr. infinitivfrase:

- (175) *Umme desse vorscreven schepe, vlote und gudere, de in velicheid to vorwarende und de dor de zee to bringende / so sin vele tzoldeners to harnsche uppe desulven schepe mit uns gewonnen. 1428^{VI}*

I ét tilfælde (1446^I) ses to præpforb. indledt med hhv. præp. *angeseen* ('i betragtning af') og præp. *na* ('efter'). Genoptagelsen sker ved adv. *so*:

- (176) *Vnde nu angeseen der erbenomeden twier rittere werue vnde na begeringe des irluchtigesten fursten koningk Cristoffers / so hebbe wij [...] de beiden besegelden breue entfangan .. 1446^I*

Endelig ses i ét tilfælde (1422^{VII}) lokaladv. *dar* ('dér') brugt som genoptagende element. Der er her tale om en ekstraponeret lokal præpforb.:

- (177) *Jodocht to dem Kyle / dar willen se vtlegghen in de see vnvortogherd mit XVI efte mit XVIII snikken .. 1422^{VII}*

I to tilfælde (1410^I, 1421^I) ses desuden VEP ved præpforb., hvor det genoptagende element er et pronominaladv. I begge tilfælde er der tale om ekstraponerede præpforb. indledt med præp. *ümme* ('på grund af, med hensyn til'). I 1410^I sker genoptagelse ved pronominaladv. *hirup*:

- (178) *Vortmer vmme de veyde de summelike personen van den vorscreuen steden up sik stande hebben [...] / hir up schole wi borgermestere vnde Rad van lubeke [...] enen vruntliken dach holden .. 1410^I*

I 1421^I sker genoptagelse ved pronominaladv. *darümme*:

- (179) *.. vmme de gevangenenen Russen etc. / dar hebbe wy mit groten kosten also vmme gearbeitet, dat wi hopen, dat se los werden .. 1421^I*

7.6.3.2. VEP ved adverbialsætninger

7.6.3.2.1. VEP ved konditionalsætninger

7.6.3.2.1.1. Konditionalsætninger i resumptiv frontplacering

Konditionalsætningerne forekommer i resumptiv frontplacering (30x):

1400^I, 1409^I, 1409^{II}, 1412^I, 1415^I (3), 1419^{II} (3), 1419^{III} (2), 1421^{II}, 1424^{II}, 1426^{II}, 1427^I, 1428^{III}, 1429^I, 1429^{III}, 1430^I, 1430^{II} (4), 1430^{III} (3), 1432^I, 1438^I, 1438^{II}

Hyppigst forekommer VEP ved konstruktioner af typen 1b (16x), dvs. de perifrasede konditionalsætninger:

1400^I, 1409^I, 1409^{II}, 1412^I, 1415^I (3), 1419^{II}, 1419^{III}, 1426^{II}, 1427^I, 1428^{III}, 1430^{II} (3), 1430^{III}

Det genoptagende element er i alle tilfælde adv. *so*, f.eks.:

(180) *Ok, leuen vrunde, weret dat gij des koggen, de yn juweme depe licht, nicht en bedorften / so bidde wij, dat .. 1426^{II}*

Der forekommer perifrasede med vb. *sin* ved typen 1b i ét tilfælde (1419^{II}). Her ses enklitisk pron.:

(181) *Isset also, alse de van Hamborch gescreuen hebbet, dat se noch de van Luneborch noch anders gemende to vnrechten, vnwontliken tolne gedrunge hebben edder drenge [...] / so endoruen de van Hamborch to de articule nicht antwoorden. 1419^{II}*

Hyppigst forekommende er derimod vb. *sin* i konj. (15x). Her ses former af vb. uden enklitisk pron. (6x):

1400^I, 1412^I, 1415^I, 1419^{III}, 1428^{III}, 1430^{III}

Undertiden ses her *aver* indskudt mellem vb. *were* og konj. *dat*, f.eks.:

(182) *Were auer dat vns darane edder an eren zoden misduchte / so scholen de heren vrundliken ghunnende wesen .. 1419^{III}*

Desuden ses ét tilfælde (1415^I) af perifrasede med subjektsprædikat. Der er tale om sb. *sake*:

(183) *.. were ok sake dat de erbenomede vnse here de koning bynnen der vorscreuenen tijd de suluen breue van vns nicht wedder enlozede / So scholen ze vns in allen eren puncten vnd artikelen behulprik vnd mechtich eghene bliuen .. 1415^I*

Former af vb. med enklitisk pron. ses også ofte (9x):

1409^I, 1409^{II}, 1415^I (2), 1426^{II}, 1427^I, 1430^{II} (3)

Her ses også undertiden *ok* og *aver* indskudt efter vb., f.eks.:

- (184) *Vnde weret ok, dat wij des to rade worden, dat wij dem erbenomeden hern Johanni vnser vorbenomeden slote, welkere vns tor tijd toville, bouen de vorscreuenen achte jare nicht lengh ghunnen enwolden / so schole wy eme dat eyn jar bynnen den vorscreuenen achte jaren touoren vorkundigen .. 1430^{II}*

Derudover forekommer også konstruktioner af typen 1a ganske ofte (11x):

1419^{II}, 1419^{III}, 1421^{II}, 1424^{II}, 1429^I, 1430^{II}, 1430^{III} (2), 1432^I, 1438^I, 1438^{II}

Her er det genoptagende element i alle tilfælde adv. *so* (11x), f.eks.:

- (185) *Hebben de van Hamborch clage gedan ouer de van Luneborch vor den henzesteden edder anderswor, alse dat se se doch in sodaner clage nicht vorachted en hebben / so en syn de rad van Hamborch dem rade van Luneborch dar nynes wandels vmme plichtich. 1419^{II}*

Konstruktioner af typen 2, dvs. konditionalsætning indledt med konjunkional, forekommer derimod sjældent (3x):

1419^{II}, 1429^{III}, 1430^I

Det genoptagende element er i alle tilfælde adv. *so*. Den foranstillede konditionalsætning kan indledes med konjunkional *efte* (**1419^{II}**) og *oft* (**1429^{III}**):

- (186) *.. efte dat wanne schege, dar God vor syn mote, dat de van Hamborch mit erer herscop to vnwillen, veyde vnde kryge qwemen, dar se de van Luneborch to hulpe to esscheden / so scholen sik de rad van Lunenborch mit den eren truweliken by den van Hamborch mit liue vnde gude bewysen .. 1419^{II}*
- (187) *.. vnde oft des wes beschege, dat Got affkere / so enscholdemen se mit solliken genomenen guderen in juwer hauenen, stad ofte gebeden nerghene liden, leyden ofte entholden .. 1429^{III}*

Endelig forekommer i ét tilfælde (**1430^I**) *wor* som konjunkional:

- (188) *.. vnde wor ene n{uv} anderwes beschege / so were to besorgende, dat .. 1430^I*

7.6.3.2.1.2. Konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering

Konditionalsætninger forekommer også i ikke-integrativ frontplacering.

Konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering kan genoptages af pron. (23x):

1409^I, 1409^{II}, 1412^I, 1418^I, 1419^{III} (2), 1422^{VI}, 1426^{II}, 1428^{VI}, 1430^{II} (4), 1435^I, 1438^I (6), 1438^{II} (3)

Oftest forekommer ikke-integrativ frontplacering ved type 1b (12x):

1409^I, 1409^{II}, 1412^I, 1419^{III} (2), 1430^{II} (4), 1438^I, 1438^{II} (2)

Der forekommer perifrasede vb. *werden* (1x), *vallen* (1x), *schen* (2x) og *sin* (8x). Vb. *sin* optræder kun i konjunktiv. I to tilfælde (**1412^I, 1419^{III}**) forekommer former uden enklitisk pron., mens der i resten af de tilfælde, hvor vb. *sin* optræder, ses enklitisk pron. (6x):

1409^I, 1409^{II}, 1419^{III}, 1430^{II}, 1438^I, 1438^{II}

Undertiden er det genoptagende dem. pron. subj. i eftersætningen (4x):

1430^{II}, 1438^I, 1438^{II} (2)

I disse tilfælde forekommer perifrasede vb. *sin* (2x), *schen* (1x) og *werden* (1x) i den ekstraponerede konditionalsætning, f.eks.:

(189) *Scheged ok bynnen den vorscreuenen achte jaren edder darna, dat God affkere, dat hern Johanni erbenomed edder synen eruen vnser vorbenomeden slote welk van vnser entsechten vyenden mit macht vnde werender hand afgewunnen worde / dat enscholde hern Johanni erbenomed vnde synen eruen nicht to voruange edder yenigewijs to hindere efte schaden komen ..* **1430^{II}**

Lidt hyppigere optræder det genoptagende dem. pron. som akk. obj. i eftersætningen (8x):

1409^I, 1409^{II}, 1412^I, 1419^{III} (2), 1430^{II} (3)

I disse tilfælde ses perifrasede vb. *sin* (6x), *schen* (1x) og *vallen* (1x), f.eks.:

(190) *Scheget auer, dat wij van openbarer veyde weghene eynen groten tal weraftiger lude to steder were dar vp lecen mosten vnde dar vp leden / de scholde vnse stad na redelicheyd suluen bekostigen.* **1430^{II}**

Som ved resumptiv frontplacering forekommer konditionalsætninger i ikke-integrative frontplacering næsthyppigst ved type 1a (9x):

1422^{VI}, 1426^{II}, 1428^{VI}, 1435^I, 1438^I (4), 1438^{II}

I tre tilfælde (1426^{II}, 1428^{VI}, 1435^I) er det genoptagende element subj. i eftersætningen. Det drejer sig om dem. pron. *de* og dem. pron. *dat* (2x):

(191) .. *wente solde lenger vortrek darane scheen / dat mochte vele schaden bringhen.* 1426^{II}

(192) .. *wente scholden de tzoldeners over winter mit jw it land licgen / dat wolde beyde dem copmanne und en to kostel und to swar vallen ..* 1428^{VI}

(193) *Vnde wolde ok jement [...] icht vntemelikes vngelimpes edder vnordeliken vppe desse vorscreuen geistliken sustere vnde brodere secgen / de dede ene in warheit vor Gode vnrecht ..* 1435^I

Det genoptagende dem. pron. optræder derimod hyppigere som akk. obj. i eftersætningen (6x), f.eks.:

(194) .. *vnde ervare gi ychtes / dat latet vns weten.* 1422^{VI}

(195) *Dede we hijr ieghen / dat wil de Rad alzo richten dat de anderen dar an denken.* 1438^I

Ikke-integrativ frontplacering ved konditionalsætning af type 2 ses i ét tilfælde (1438^I). Som konjunkional i den ekstraponerede konditionalsætning optræder *oft*. Det genoptagende element er dem. pron. *deme*, der er dat. obj. i eftersætningen:

(196) *Jtem oft ienighe baghine enen ghaest ofte meer, man edder vrowen myt sik in dat Convent brachte, de ghaest were we he were / deme schal ze orloff gehe{uo}en vor Sovenen na myddaghe ..* 1438^I

Her foreligger næsten lige hyppigt *helhedsfokusering* (10x) og *agensfokusering* (9x). I følgende diplomer ses *helhedsfokusering*:

1412^I, 1419^I (2), 1430^{II} (2), 1438^I (4), 1438^{II}

I disse diplomer er dem. pron. *dat* det genoptagende element, f.eks.:

(197) *Vortmer were dat he in sinen egenen weruen rede efte wene sande / dat scal he don vppe sine egenen koste.* 1412^I

I følgende diplomer ses *agensfokusering*:

1409^I, 1409^{II}, 1430^{II} (2), 1435^I, 1438^I (2), 1438^{II} (2)

Her er dem. pron. *de* og *de jenne* det genoptagende element, f.eks.:

(198) *Wurde dat hyr namals anders irvaren Dat Jenich mangh en nicht en helde alse syk dat behorede / De schal tor stund de Samelinge rumen ..* 1438^{II}

Agensfokusering forekommer oftest, når der i den ekstraponerede sætning optræder ind. pron. *iemant* (1x), *ienich* (4x) eller en forbindelse med *de jenne* og relativsætning (2x). I de to tilfælde, som forekommer i 1430^{II}, ses ikke noget ind. pron.

Genoptagelse sker også ved pronominaladv. I tre tilfælde (1404^I, 1409^I, 1409^{II}) er pronominaladv. *dariümme* det genoptagende element. Det drejer sig her om konditionalsætninger af typen 1a (2x) og 1b (1x):

(199) *Weret ok dat iuwe gnade bii iuwen ergenanden sone vnsen heren in der mate nicht en queme vnde dat gii vns doch vppe de neghede wor komende worden dar iuwe gnade ene wile touende worde dat vns dat iuwe gnade embede bii bringer desses breues / dar wille wii iuwer grotmechtigen gnade sunderges vmme to willen wesen .. 1404^I*

(200) *Schege en ok schade in ereme gude des se to vnseme denste nicht enbruken / dar en scholen noch en willen se · noch ere eruen nyne ansprake to vns vmme don .. 1409^I*

(201) *Schege en ok schade an ereme gude des se to vnseme denste nicht enbruken / dar en scholen noch enwillen se noch ere eruen myne ansprake to vns vmme don .. 1409^{II}*

Endvidere ses ét eksempel (1418^I) på genoptagelse ved pronominaladv. ved en konditionalsætning af typen 2. Konjunktionalet er her *wor*. Det genoptagende element er pronominaladv. *darvan*:

(202) *.. wor gi des nicht endon vnuertogelik / dar wert den langenw{ee}ch groter schade van komen .. 1418^I*

Endelig ses fire tilfælde af ikke-integrativ frontplacering, hvor et helt led fra den ekstraponerede konditionalsætning gentages på eftersætningens førsteplads:

1419^{II}, 1438^I, 1438^{II} (2)

Oftest ses konditionalsætning af typen 1b (3x):

1438^I, 1438^{II} (2)

Perifrasen dannes i alle tilfælde med vb. *sin* i konj. Vb. optræder både med og uden enklitisk pron. I alle tilfælde fungerer det genoptagende element som subj. i eftersætningen, f.eks.:

(203) *Were ok Jennich Baghine Juncvrouwe offte vrouwe de der anderen wat stele effte neme hemelyken / de sulue persone de dat dede vnde dar auer beslaghen vnde beclaghet worde schal .. 1438^{II}*

I ét tilfælde (1419^{II}) ses en ekstraponeret konditionalsætning af typen 1a:

(204) *Vnde leden ok de van Hamborch dar wanne maninge vmme van den prelaten / der maninge scholen de*

van Luneborch den van Hamborch benemen vnde entheuen .. 1419^{II}

7.6.3.2.2. VEP ved temporalsætninger

7.6.3.2.2.1. Temporalsætninger i resumptiv frontplacering

Temporalsætninger i resumptiv frontplacering ses i fire tilfælde:

1404^I, 1421^V, 1430^{II} (2)

I alle tilfælde sker genoptagelse med adv. *so*.

Som konjunktional i den ekstraponerede temporalsætning ses *alse* ('når'), *dar*¹²⁷ ('da, når'), *also vro* ('så snart') og *alle de wyle* ('så længe, mens'):

(205) *.. vnde alse de twe jare vmme gekomen sint / so scholen se vns vnse erbenomede slot, welkere se denne van vns ynnehebben, gudliken vnd vry wedder ouerantworden .. 1430^{II}*

(206) *.. vnde dar gii elke tiid tosamende eldende worden dat vns dat iuwe grotmechtige gnade to kennende gheue bii dessen iegenwardigen boden / so wolde wii vnsen radescumpane de mit iuwer vnde iuwes sonen gnaden sunderges van vnser wegen to sprekende hebben bii iuwe gnade senden .. 1404^I*

(207) *.. vnde also vro vnse bodescop wedder to hus kumt / so wille wij iw scriuen van stund an .. 1421^V*

(208) *Vnde alle de wyle wy deme erbenomeden hern Johanni vnser vorbenomeden slote welk ghunnen willen / so enschal he nicht mechtich wesen .. 1430^{II}*

Ud over disse fire tilfælde ses resumptiv frontplacering ved sætninger med temporal og/eller konditional betydning (11x):

1402^{III} (2), 1409^I, 1409^{II}, 1412^I, 1419^{III}, 1430^{II} (2), 1433^I, 1434^I, 1446^I

Som konjunktional ses *wan* (4x), *so wan* (1x), *wanne* (4x), *wenne* (1x) og *wanner* (1x) i de ekstraponerede sætninger. Det genoptagende element er i alle tilfælde adv. *so*, f.eks.:

(209) *Wan ouer deme rade efte em dat nycht lengh behaget / so schal he alzodane harnsch vnde gere in der zuluen gude deme rade wedder antwarden alze he dat entfanghen heft. 1412^I*

¹²⁷ For temporalsætning indledt med konjunktional *dar* se desuden SchillerLüb. I (1875: 485), LaschBorch. I (1956: sp. 397) og Schöndorf (1973:173).

7.6.3.2.2.2. Temporalsætninger i ikke-integrativ frontplacering

I to tilfælde (**1438^I**, **1438^{II}**) ses temporalsætning i ikke-integrativ frontplacering. I begge tilfælde ses *wan* som konjunktional. Det genoptagende element er dem. pron. *dat*, som er subj. i eftersætningen, f.eks.:

- (210) *Jtem wan {ee}n nye Baghine in dat Convent erst gebracht wert alze dat wonlik is / dat schal myt erlicheyt temeliken to ghan vnde myt matelken kosten.* **1438^I**

7.6.3.2.3. VEP ved kausalsætninger

7.6.3.2.3.1. Kausalsætninger i resumptiv frontplacering

Kausalsætninger forekommer i resumptiv frontplacering (19x):

1419^I, **1419^{II}**, **1419^{III}**, **1420^{IV}** (2), **1421^I** (2), **1421^{III}**, **1421^V**, **1421^{VII}** (2), **1422^{IV}** (2), **1429^{II}**, **1433^I**, **1435^I**, **1437^I**, **1439^I**, **1447^{II}**

Som konjunktional i kausalsætningerne ses oftest *alse* og *also* (9x), f.eks.:

- (211) *Alse negest dat aueschedent vnde beslut in vnser stad was in jegenwardicheit der anderen stede sendeboden vmme de veer terlinge lakene, de mit jw weren bekummert, Ludeke Beschoren tobehorende etc. / so sende wij nu to juwer leuen den suluen Ludeken Beschorne ..* **1439^I**

Desuden ses som konjunktional *wente* (6x)¹²⁸, *wante* (1x) og *wente nu* (1x), f.eks.:

- (212) *.. vnde wente wij, leuen vrunde, vnse vrunde mit groter kost gehad hebben bij den heren hertogen van Sleswijk [...] vnde wij ok vnse bodescop bet in dessen dach vmme des vorsreuenen zeroues willen in deme lande to Holsten gehad hebben vnde auermorgene vnse drepliken bodescop darvmme senden willen bij de vorscreuenen heren hertogen / so bidde wij iw, dat ..* **1421^V**

Ligeledes ses som konjunktional *so nu* ('da nu') (**1429^{II}**) og *nademe dat* (**1433^I**):

- (213) *.. vnde so nu, leuen heren vnde vrunde, de vorscreuene sendebode vt Prutzen in vnse stad is komen / so hebbe wy vor twen dagen darvmme screuen an vnse vrundes van Hamborch vnde Luneborch ..* **1429^{II}**
- (214) *.. vnde nademe, guden vrunde, dat yd is vnser vnde der van Hamborch wille / so begere wij van juwer leue deger fruntliken, dat ..* **1433^I**

---

¹²⁸ I **1421^I** forekommer to foranstillede kausalsætninger genoptaget af adv. *so*.

Som genoptagende element forekommer oftest adv. *so* (15x):

1419^{II}, 1420^{IV} (2), 1421^I (2), 1421^V, 1421^{VII}, 1422^{IV} (2), 1429^{II}, 1433^I, 1435^I, 1437^I, 1439^I, 1447^{II}

Desuden fungerer adv. *alse* (1x) og *also* (3x) som genoptagende element:

1419^I, 1419^{III}, 1421^{III}, 1421^{VII}

I disse tilfælde kan både *alse* og *also* fungere som konjunkional i den ekstraponerede kausalsætning, f.eks.:

(215) *Alse gy vns samentliken vnde besunderen in vortijden gescreuen hebben van der gevangen Russen wegen dat wy darto helpen wolden, dat de suluen Russen los vnde en ere genomene gudere wedder worden [...] / alse hebbe wy id nu mit Godes vnde vrunde hulpe, dem gemenen Dutschen kopmanne in Russlande vokerende to nutte vnde vromen, so verne gebracht, dat ..* 1421^{III}

(216) *Also gij wol voruaren hebben van juwes radescumpanen, de gij in den wintere nyest vorleden vmme vnser bede vnde leue willen bynnen Plone gesand hadden bij vnse degedinge de wij helden mit der herscop van Holsten darsulues [...] / also bidde wij juwe leue vruntliken, dat gij op den vorscreuenen sondach juwes radescumpane hebben willen bynnen Plone ..* 1419^I

7.6.3.2.3.2. Kausalsætninger i ikke-integrativ frontplacering

Kausalsætninger optræder også i ikke-integrativ frontplacering. Genoptagelse kan ske ved pron. (4x):

1420^{II}, 1422^{VII}, 1433^I, 1434^I

I de foranstillede kausalsætninger forekommer *so* (1x) og *alse* (3x) som konjunkional. Det genoptagende element er i alle tilfælde dem. pron. *des*. Tilsyneladende har *des* i alle tilfælde funktion af obj. i eftersætningen, men muligvis kan *des* også have funktion af adv., f.eks.:

(217) *Alse wij juwer leue kortliken gescreuen hebben vmme den man, mit den gij, her Hinrik, vor tijden tor Arnsboken geredet hebben, dat he vppe sunte Johans dach to middenzomere erst komet mit vns wolde wesen to der brutlacht etc. / des willet, leuen heren, weten, dat ..* 1420^{II}

(218) *Vnde so gij vns screuen, dat dat solt swart sy / des hebben vns de vorscreuen Kersten vnde Bertolt berichtet, dat ere soltkoten sin nyge vnde vndicht ..* 1434^I

Her optræder *des* i forbindelse med vb. *berichten* og *weten*. Nissen (1884: 56) nævner ingen af disse i sin gennemgang af de vb., som tager gen. obj., men hos Mante (1971: CXXVI) er *berichten* angivet som vb.

styrende gen. Hos SchillerLüb. V (1880: 700) findes desuden et eksempel på vb. *weten* styrende gen.

Desuden ses ikke-integrativ frontplacering, hvor genoptagelsen sker ved pronominaladv. (6x):

1419^{II} (5), **1428^{IV}**

Som konjunktional i de foranstillede kausalsætninger optræder udelukkende *alse* (6x). Som genoptagende element i eftersætningen ses oftest *darup* (5x), f.eks.:

(219) *Vortmer, alse de rad van Luneborch den rad van Hamborch schuldigen, dat se se vor den ersamen sendeboden der henzestede vorclaged hadden etc. / dar secge wy vp vor vruntscop .. 1419^{II}*

(220) *Alse de hochgeborne furste, hertoge Alff van Sleswijk, vnd vnse vrundes van Hamborch ere rucghetoch genomen hadden vmme ere were, oft de by vnser stede were in der zee bliuen scholden edder nicht etc. / darup, leuen vrunde, hebben vns de sulue vorste vnde vnse vrunde van Hamborch wedder screuen .. 1428^{IV}*

I ét tilfælde (**1419^{II}**) ses pronominaladv. *hirup*:

(221) *Int erste, alse de van Hamborch in dem ersten artikele erer clage vnde allen punten daran gerored scriuen, dat [...] / Hyrup na antworde des rades van Luneborch dat se vns vppe dessen vorscreuen artikel vnde islik punt darane gerored bezegeld ouergeuen hebben secge wy wy vor vruntscop, dat .. 1419^{II}*

8.6.3.2.4. VEP ved finalsætninger

I to tilfælde (**1438^I**, **1438^{II}**) ses finalsætning i resumptiv frontplacering. I begge tilfælde fungerer conj. *dat* ('for at') som konjunktional i den foranstillede finalsætning. Det genoptagende element er i begge tilfælde adv. *so*. Dog skal det nævnes, at den ekstraponerede finalsætning i begge tilfælde efterfølges af en ekstraponeret temporal- eller konditionalsætning indledt med konjunktional *wan*, f.eks.:

(222) *Vnde dat de stede vnde persone dar to se ghe hald werd also seker sy vnde erlyk · dat dar neen quad offte ergheringe van kame · Vnde wan se denne wedder to Convente werd ghe sand / So schal se enen erlyken boden by daghe myt syk nemen .. 1438^{II}*

Der er ikke fundet eksempler på finalsætninger i ikke-integrativ frontplacering i diplomerne fra LK.

7.6.4. VEP ved *corroboratio*

VEP kan forekomme ved *corroboratio* (5x):

1407^{II}, 1412^I, 1430^{II}, 1444^I, 1444^{II}

I alle tilfælde sker genoptagelse ved adv. *so*. Den ekstraponerede del af *corroboratio* udgøres af præpforb. (2x), final infinitivfrase med *ende*-inf. (1x) og kausalsætning indledt med konjunkional *dat* (2x).

Den ekstraponerede del af formlen består enten af et enkelt sb., f.eks. *tughe* (1444^{II}), eller en tvillingeformel, f.eks. *tughe vnde witlicheit* (1444^I):

(223) *To tughe der warheit / so is vnsser secret myt vnsem willen ghehenget an dessen breff .. 1444^{II}*

(224) *Vnde des to tughe vnde witlicheit / so is desser breue twe all enes ludes vnder vnssen angehangeden
Secrete vorsegelt .. 1444^I*

I 1412^I udgøres *corroboratio* af en ekstraponeret infinitivfrase. Her efterfølges infinitivfrasen af den indskudte sætning *alse vorscreuen* is:

(225) *Desse endracht toholdende alse vorscreuen is / so hebben wi Borgermestere vnde Radmanne ergenomed
vnse Secreet to bekenntnisse neddene gedrukket vppe dessen vtgesnedenen bref. 1412^I*

I 1407^{II} og 1430^{II} udgøres *corroboratio* af ekstraponerede ledsætninger:

(226) *Vnde dat ik Johan Luneborch, vorbenomed, alle desse vorscreuenen stucke samentliken vnde besunderen
vor my vnde myne eruen mede bevulbortet hebbe / so hebbe ik des to clarer witlicheyd myn ingeseghel vor
my vnde myne eruen willichliken gehenged vor dessen breff .. 1430^{II}*

(227) *Vnde dat alle desse vorscreuene stucke also vor vns gehandelt sint also vorscreuen is / so hebbe wi vnse
ingesegel mit willen vnde witschop vmme vulbort willen hern Iohans des kentzelers vorscreuen an dessen
breff hengen laten .. 1407^{II}*

7.7. VEP i mnt. diplomer fra DK

7.7.1. VEP ved nominale valensled

VEP forekommer ved subj. (11x):

1409a, 1410a, 1411c, 1411b, 1421a (3), 1423b (2), 1434c, 1435c

Som genoptagende element forekommer hyppigst dem. pron. *de* (4x) og *dat* (1x):

- (228) *De inholdinge ere bezeghelde breef / de holt dat id vnse brukelike pant wesen schal.* **1410a**
- (229) *Desse vorscreven artic{ue}le unde alle andere privilegie unde genade de wy den borgermesteren raetl{uo}den borgeren unde koepl{uo}den unser stad Wisb{uo} bebreuet unde besegelt hebben / de scholen hyr mede nicht gebroken wesen ..* **1411c**
- (230) *Mer is dat sulkes wes ghescheen, dat mach so tokomen wesen, dat hir sin lude in unsen landen de der Sundesschen viande sin / de moghen wes ghenomen hebben in dem schyne, dat dat den Sundesschen horen scholde ..* **1434c**
- (231) *Men de welde, der dar ane scheen ys / de ys vns van en ghescheen vnde schuet vns noch alle daghe ..* **1421a**
- (232) *Vnde de sulue van vns an beyden siiden vorgescreuē, de sik eynes anderen na der wiise, vorscreuen mechtigende werd / de schal de suluen vnderhorich maken dem rechten ..* **1423b**
- (233) *.. de eyne siide, de der anderen volgende werd mit dusent werafftigen edder dar embouen / de schal sik suluen spiisen veer weken lang ..* **1423b**
- (234) *Doch andere stucke, alse vangene, roff vnde andere reysege haue / de schal men buten na kryges vnde orliges wiise.* **1423b**
- (235) *.. vtgenomen de tosate breue, de twischen vns van beyden vorscreuenen syden gemaket worden tho Copenhauene in deme jare, do men screff na Godes bord verteynhundert vnde drevndetwintich jare vppe sunte Viti vnde Modesti daghe der werden mertelere / de schole wy vorscreuenen beyden syden eyne der anderen den eren weddergeuen alse dat vorbreuet is.* **1435c**
- (236) *.. wente Sunder Jutlande vnde Langeland, Traneker vnde wat dat ys / dat horet gode vnde der kronen to Dennemarken vnde vns myt rechte to ..* **1421a**

I (236) ses en særlig konstruktion, hvor det ekstraponerede led består af tre stednavne (*Sunder Jutlande vnde Langeland, Traneker*) og en relativsætning (*wat dat ys*) med sætningsledsfunktion. Man kunne foranlediges til at tro, at der ved relativsætningen var tale om en ekstraponeret ubestemt relativsætning, som genoptages af dem. pron. *dat*, men sætningen må snarere tolkes som et udtryk for en generel usikkerhed hos skriveren med

hensyn til, hvad Tranekær omfatter i forhold til Langeland. Betydningen af *wat dat ys* må da være 'hvad det nu er'. Det genoptagende element går således efter alt at dømme på alle de ekstraponerede elementer.

Desuden optræder pers. pron. *he* i ét tilfælde (**1409a**) som genoptagende element:

(237) *Got / he weyt yt wol dat wy gherne hebben gedaen wat iw vnde den iwen leeff hefft gewest .. 1409a*

VEP-konstruktionen i (237) skiller sig klart ud, idet det ekstraponerede led er meget kort, og idet det genoptagende element står umiddelbart efter det ekstraponerede led.¹²⁹

I ét tilfælde (**1411b**) ses desuden pers. pron. *wy* som genoptagende element, men denne konstruktion adskiller sig en smule fra de andre VEP-konstruktioner, idet pron. *wy* efterfølges af *alle vorscreuene*:

(238) *.. vnde wi nascreuene louere vppe des vorbenomeden koning Erikes siden [...] Vnde wi nascreuen louere vppe der vorbenomeden hertoginnen Elizabeth vnde erer kindere vnde greuen Henrikes siden [...] / Wy alle vorscreuene louen alle desse vorscreuene articule vnde stucke een iewelik vor sik vnde des he mechtich is. vnde vor alle de vmme sinen willen duen vnde laten willen an beiden siden. vnser een deme anderen in guden truwen stede vnde vast to holdende in aller wyse alse vorscreuen is. sunder ienegerleie hulperede edder arghelist. 1411b*

VEP kan også optræde ved akk. obj. (3x):

1405a, 1427b, 1434c

Som genoptagende element optræder dem. pron. *de* (1x), *den* (1x) og *des* (1x):

(239) *Vnde dat iuwer een dem andern to enbede wente gy wol weten wee dar eer by wesen hebben vnde wene de van Prusen dar to gebeden hebben edder bidden laten van den steden darby to komende / de bidde wy ok gerne dat se dar to komen alse vorscreuen steit. 1405a*

(240) *.. men den schaden, den se so ghedan hebben / den heft he jo mit rechte weddertokerende unde to vorbotende. 1434c*

(241) *Wer [spørgende konjunkional om, SMB.] jw des wes to horende worden is / des¹³⁰ en wete wy nicht men is id dat .. 1427b*

Derudover forekommer i ét tilfælde (**1406d**) en foranstillet *at*-sætning i ikke-integrativ frontplacering.

Genoptagelse sker i dette tilfælde ved pronominaladv. *darümme*:

¹²⁹ VEP-Konstruktionen *Got he* svarer til Patockas eksempel (30) og (31) fra Berthold von Regensburg, hvor *Got* dog genoptages af dem. pron. *der*, og altså ikke som her ved pers.pron., se f.eks. Patocka (1998: 616). Patocka henviser desuden til Fassbender, som skriver: "Ferner ist hervorzuheben, dass besonders gern das Subjekt *got* durch *der* wiederaufgenommen wird: 50, 31 *got d e r hat dir übel unde guot für geleit*." (Fassbender 1908: 28).

¹³⁰ Her er der tale om akk. obj. i negeret sætning, se afsnit 7.5.2.1.

(242) *Vnde dat ghy ene dar mede varlosen van iuw vurderen / dar bidde wy gherne vmme .. 1406d*

Det er bemærkelsesværdigt, at genoptagelsen her sker ved *dariümme*, idet eftersætningerne i (239) og (242) ligner hinanden, når der bortses fra det manglende *ok* i **1406d**

7.7.2. VEP ved ubestemte relativsætninger

7.7.2.1. Ubestemte relativsætninger i resumptiv frontplacering

VEP ved ubestemte relativsætninger forekommer både ved subj., akk. obj., dat. obj. og gen. attribut til adj.

Det genoptagende element fungerer som subj. i eftersætningen (5x):

1421a, 1427a, 1429a, 1434c, 1440a

Det genoptagende element er her dem. pron. *de* (3x), dem. pron. *dat* (1x) og pers. pron. *se* (1x):

(243) *.. wente wee van den vnsen to jw kumpt / de scal gevelighet wezen alse gij dat scriuen .. 1427a*

(244) *.. we dissen ergenomenen dagh vnde stede van der ergenanten stede weghe soken willen [...] / de scholen alle in sekerem geleyde geuelichet wesen vnde wol geleydet syn .. 1429a*

(245) *.. wente we den anderen worumme schuldighen wil / de mod de schuldinge jo vorluden laten .. 1434c*

(246) *Wes dar sch{uo}de jn deme lande to Oldenborgh / dat ys dar vmme scheen dat vns nene deghedinge gheholden wurden .. 1421a*

(247) *.. vnde we hiir komende werden van juwer weghene twischen dit vnde der hilgen drier koninghe daghe negest to komende / se scholen vor vns vnde vor allen den vnsen de vmme vnsen willen doen laten willen vnde scholen veligh zeker vnde leydet wesen jn vnsem rike .. 1440a*

Det genoptagende element for den ubestemte relativsætning kan også fungere som akk. obj. i eftersætningen (3x):

1411b, 1421a, 1434c

I to af disse tilfælde (**1411b, 1421a**) indledes den ekstraponerede ubestemte relativsætning af hhv. rel. pron. *we* og dem. pron. *des*¹³¹. Som genoptagende element optræder her hhv. dem. pron. *den* og *dat*:

¹³¹ Flere eksempler af denne type, hvor dem. pron. har funktion af rel. pron. findes hos Falk (1927: 106), f.eks.: *dem ich einmal mein Herz geschenkt / den vergesse ich nie und nimmer; den du hier siehst / das ist der Karl nicht mehr.*

(248) *We ene dar na husede edder houede edder ieneghe hulpe dede wan em de kundeginge der voruestinge witlich worden were / den scal men so schuldich holden alse den voruesteden man alse in deme lande een recht is.* **1411b**

(249) *Des vnsen schedesheren d{uo}ncket vnde vor recht seggen na Denscheme rechte / dat wille wij so holden.*
1421a

I det sidste tilfælde (**1434c**) står rel. pron. i den ekstraponerede ubestemte relativsætning attributivt. Det genoptagende element er her dem. pron. *den*:

(250) *.. wat schaden he darover unde in alsulker veide nympt / den heft he sulven to dregghende.* **1434c**

Det genoptagende element fungerer i to tilfælde (**1410b**, **1421a**) som dat. obj. i eftersætningen. Den ekstraponerede ubestemte relativsætning indledes med rel. pron. *we* (1x) og *weme* (1x). Som genoptagende element forekommer dem. pron. *deme* (2x):

(251) *.. we en dar myt rechte heft to to antwordende / deme moghe se dar vmme tospreken.* **1421a**

(252) *.. weme desse vorbenömden schedeslude edder ouerman mit rechte to vinden desse vorbenomede lande slote vnde leen / deme scholen se de antwerden vnuortögert.* **1410b**

Det genoptagende element fungerer desuden som gen. attribut til et adj. i eftersætningen (4x). Denne konstruktion er imidlertid kun fundet i ét diplom (**1410a**). Det drejer sig her om adj. *plichtich*. I alle tilfælde fungerer dem. pron. *des* som genoptagende element. Den ekstraponerede ubestemte relativsætning indledes af rel. pron. *wes* (2x), f.eks.:

(253) *.. wes hinder, koste, teringe, scade vns dar af vntstan is / des sint se vns plichtich wedder to legghen na rechte.* **1410a (2)**

Desuden kan rel. pron. *wat* indlede den ekstraponerede ubestemte relativsætning (2x), f.eks.:

(254) *.. vnde wat scade, hinder, koste, teringehe vns dar af vntstan is / des sint se vns plichtich wedder to legghen na rechte.* **1410a**

7.7.2.2. Ubestemte relativsætninger i ikke-integrativ frontplacering

I to tilfælde (**1416c**, **1421a**) står ubestemte relativsætninger i ikke-integrativ frontplacering. I begge tilfælde er der tale om *helhedsfokusering*.

I det ene tilfælde (**1421a**) indledes den ekstraponerede relativsætning af det ubestemte rel. pron. *we*, men der er ikke referensoverensstemmelse mellem rel. pron. og det genoptagende dem. pron. *dat*. Dem. pron. *dat* genoptager derimod hele den ubestemte relativsætning og ikke blot *we*:

(255) *We en ghud cristen ys / dat bekent god best .. 1421a*

I det andet tilfælde (**1416c**) optræder det ubestemte rel. pron. *wat* attributivt til *wise* i præpforb. *in wat wise* ('på hvilken måde, hvorledes'). Dem. pron. *dat* genoptager her ligeledes hele den ubestemte relativsætning. I begge tilfælde foreligger der helhedsfokusering:

(256) *In wat wise gi dat liden / dat wete wi noch nicht. 1416c*

7.7.3. VEP ved adverbialer

7.7.3.1. VEP ved adv. og præpforb.

VEP ses også ved adv. (19x):

1404d, 1409c, 1410a, 1410b (3), 1410c (3), 1411b (2), 1411c, 1412a, 1416b, 1416c, 1421a (3), 1427b

Det genoptagende element er i alle tilfælde adv. *so*,¹³² f.eks.:

(257) *Vortmer / so bidde wy iu vruntliken dat .. 1404d*

Hyppigst forekommer VEP ved adv. *vortmer* ('ydermere') (8x):

1404d, 1409c, 1410b (2), 1410c (3), 1411c

Desuden forekommer VEP også ganske ofte ved adv. *ok* (5x):

1410b, 1411b (2), 1416b, 1416c

Sjældnere ses VEP ved adv. *hirümme* (3x):

1421a (2), 1427b

Endelig forekommer VEP i hver ét tilfælde ved adv. *item* (**1410a**), *doch* (**1412a**) og *darümme* (**1421a**):

(258) *Item / so quemen de vorbenomden heren vnde de eren wedder god vnde wedder dat recht .. 1410a*

---

¹³² Som tidligere nævnt kan adv. såsom *item* og *vörder* ofte optræde som afsnitsindleder uden for sætningen, se herom afsnit 7.5.3.1. Sådanne konstruktioner er ikke medregnet her.

(259) *Doch / so weret sake aft de uorbenomede Hans Grüter de uorgescreuene sesdusent gulden nicht entrichtede ..* **1412a**

(260) *.. vnde dar vmme / so mene wij dat ..* **1421a**

VEP ses også ved præpforb. (3x):

1404c, 1404d, 1410c

Det genoptagende element er i ét tilfælde (**1404c**) adv. *so*:

(261) *.. vmme bes{uo}ndergher vruntschap vnde leue de wy vnde vnse rike van den van Rostoke ghev{uo}nden hebben vnde wy vnde vnse rike vns noch hyrnamentals van en vormoden to bevindende vnde van gh{uo}nst vnde gnade weghene / so hebbe wy en s{uo}lcker pri{uo}leye vnde rechticheyt geghunt in vnsen riken to hebbende vnde to netende ..* **1404c**

Der ses også to tilfælde (**1404d**, **1410c**) af ikke-integrativ frontplacering. I det ene tilfælde (**1404d**) genoptages en med præp. *ümme* ('på grund af, med hensyn til') indledt præpforb. af pronominaladv. *darümme*:

(262) *.. vmme den knecht de de by Peter Hughen was alse gy in dem andern breue screuen / dar wille wi gerne vmme vraghen vnde willen vns dar ane bewisen alse wy best moghen.* **1404d**

I det andet tilfælde (**1410c**) genoptages en med præp. *uppe* indledt præpforb. tilsyneladende af pronominaladv. *darup*:

(263) *Men vppe Alsen, Erre vnde wes de koning nu in weren hefft / dar schal he vp setten syne voghede de dar aff scholen vrede holden vnde laten de inwonere der lande by rechte bet to deme daghe.* **1410c**

Her er det dog svært at afgøre, om det genoptagende element er adv. *dar* ('dér') eller pronominaladv. *Darup* ('derpå'), idet eftersætningens vb. både kan tolkes som usammensat med præpforb., dvs. *setten up* ('sætte på'), og som sammensat, dvs. *upsetten* ('indsætte'). Valget af *dar* eller *darup* frem for det "semantisk neutrale" adv. *so* synes logisk taget den geografiske kontekst ('på Als, Ærø' osv.) i betragtning.

7.7.3.2. VEP ved adverbialsætninger

7.7.3.2.1. VEP ved konditionalsætninger

7.7.3.2.1.1. Konditionalsætninger i resumptiv frontplacering

I materialet findes der ikke eksempler på foranstillede konditionalsætninger uden VEP. Der findes som tidligere nævnt to typer af foranstillede konditionalsætninger i resumptiv frontplacering. Den første type er 1. *uindledt konditionalsætning* med fin. vb. på sætningens førsteplads, dvs. de såkaldte *spørgeformede konditionalsætninger*. Der skelnes her mellem 1a. *uindledt spørgeformet konditionalsætning*¹³³ og 1b. *uindledt spørgeformet konditionalsætning med perifrase*¹³⁴:

1a. *Uindledt spørgeformet konditionalsætning*, f.eks.:

(264) *Deyt he des nicht / so wille wij ouer em claghen heren, steden vnde allen bedderuen luden, dat ..*

1421a

1b. *Uindledt spørgeformet konditionalsætning med perifrase*, f.eks.:

(265) *Vnde weret ok also, dat de yenne, deme de hulpe schege, lenger hulpe bedroffte / so schal men eme laten twehundert werachtich ..* **1410b**

Den anden type er type 2. *konditionalsætning indledt med konjunktional*:

2. *Konditionalsætning indledt med konjunktional*, f.eks.:

(266) *Vortmer oft de van Rostoke vnde de van der Wismere vnde de van Berghen ienighe schelenge sich vnderlanck hebben / so is vns berichtet dat ..* **1404c**

Ekstraponerede konditionalsætninger forekommer meget ofte i diplomerne fra DK (67x). De spørgeformede konditionalsætninger af type 1a og 1b forekommer hyppigst (62x). Oftest forekommer de med perifrase indledte spørgeformede konditionalsætninger af typen 1b. (43x):

1405b, 1406a, 1406d, 1409c (2), 1410a (2), 1410b (4), 1410c (2), 1411a (2), 1411b (15), 1412a, 1421a (2), 1428a, 1428d, 1429a, 1431a, 1432c (2), 1440a, 1442a, 1443a, 1449a.

Der forekommer perifrase med vb. *quemen* (1x):

¹³³ Her står det for sagforholdet relevante vb. først i den ekstraponerede konditionalsætning.

¹³⁴ Her står det for sagforholdet relevante vb. ikke først i den ekstraponerede konditionalsætning. Derimod er det indlejret i den *dat*-sætning, som indgår i konditionalsætningsperifrasen.

- (267) .. *qweme yt na desser tijd, dat de juwe darane mer wurden befunden vnde dar denne ower beschediget edder ghehindert wurden, des wy vngherne wolden / so willen wy daromme vnuorweten van juw wesen ..*

1449a

Desuden med vb. *schen* (2x):

- (268) *Skeghe ok, dat en de wind vnder ogen ginge, so dat se van weddersn{oe}d wegen gedr{ue}ngen worden in vnse riken wor / so scoln se doch al velich wesen ..* **1429a**

- (269) *Schege aver yemande van welker unser vorgescreven syden yenich schade uppe der zee buten havenen, tuschen dyt unde sunte Mertens dage negest komende, van den yennen, de also nicht konnen ingeropen werden, alse vorscreven is / dar moth de jenne, de so beschediget werd, syn event{ue}re {oe}ver stan.*

1432c

Oftest forekommer perifrased med vb. *sin* (38x). Vb. *sin* i indikativ forekommer kun i ét tilfælde¹³⁵:

- (270) *Item ys id sake dat vnse bode noch by dem hern homeistere sin / so bidde wy dat ..* **1405b**

I de andre tilfælde forekommer *sin* derimod i konjunktiv (37x), f.eks.:

- (271) *Were ock dat he nicht vore queme vnde entleddegede sik also alse vorscreuen is / so scoln ene. de richtere voruesten vnde denne vredeloes kundegen.* **1411b**

Næsten lige hyppigt forekommer der ved vb. *sin* i konjunktiv former med og uden enklitisk pron. Oftest forekommer enklitisk pers. pron. *it* (3.pers.sg.neut.) (19x), f.eks.:

- (272) *Vnde weret ok, dat jd erueleen wesen muchte myt rechte, alse id nicht en ys vnde nicht wesen mach / so wete wij wol vnde ys ok wol bewiislich, dat wij dar betere recht to hebben, wen ere vader yfte se ..* **1421a**

Former uden enklitisk pron. forekommer dog også ganske hyppigt (18x). I perifraser optræder meget hyppigt adv. *ok* (12x) og *aver* (8x).

Undertiden forekommer der i perifraser subjektspredikat (6x). Det drejer sig her udelukkende om sb. *sake* ('sag, forhold'), f.eks.:

- (273) *Weret sake dat desse vorbenömden schedeslude nicht kunden een werden dat recht van sik toseggende / so schölen se vulle macht hebben ..* **1410b**

---

¹³⁵ Tilsyneladende har den konditionale perifrasedkonstruktion her indflydelse på modusvalget.

Som genoptagende element ved varianten 1b. forekommer både adv. *so* (37x) og adv. *dar* (5x). I ét tilfælde (**1431a**) forekommer adv. *darsülves* ('da, så') som genoptagende element:

(274) .. vnde weret och dat se wedder vnde wynd vorsl{oe}ge edder vorsette dat se samentliken edder etlike van en anderswor vnder vnse land efte in andere vnse hauene quemen vppe der vorscreuenen reyse to edder aff, wor se denne alzo komende werden / darsulves scholen se sunder argh to vnde aff bet in ere behold in guder velicheid vnde sekerem geleide och vorwarded zin .. **1431a**

Efter type 1b følger de spørgeformede konditionalsætninger uden perifrasede af type 1a (19x):

1405a (2), 1406a, 1406b, 1406c, 1406d (3), 1411a, 1411b (3), 1421a (4), 1432c (2), 1434c

Ved type 1a er det genoptagende element i alle tilfælde adv. *so*, f.eks.:

(275) Deyt he des nicht / so wille wij ouer em claghen .. **1421a**

Konditionalsætninger af typen 2 forekommer temmelig sjældent (5x). Her forekommer også adv. *so* som genoptagende element (5x). Som konjunkional forekommer konj. *ofte/oft/efft* hyppigst (3x):

1404c, 1429a, 1434c

Desuden ses i ét tilfælde (**1434c**) konj. *wor* ('hvis') som konjunkional:

(276) Vortmer oft de van Rostoke vnde de van der Wismere vnde de van Berghen ienighe schelenge sich vnderlanck hebben / so is vns berichtet dat de vppe recht steyt daromme bliue it och vppe recht staende. **1404c**

(277) Ofte nu ere schedesheren uns hirup en wolden ordel edder recht utseggen alse wi loven, dat se des doch nicht laten / so vorzee wi uns ghentzliken to juw hochgheborn fursten unsen schedesheren, dat .. **1434c**

(278) Item efft dat sich so makede van wedders wegghen efft van anderen saken, dat disse erbenomeden nicht enquemen vppe den vorscreuenen sondaghe vnde doch darna komende worden bynnen achte daghe edder darby / so scolten se doch velich vnde geleydet wesen .. **1429a**

(279) .. unde wor des nicht scheen en kan / so wille wi dat sulven alhir don unde dat vorboren mit redeme ghelede unde gude .. **1434c**

Desuden ses i ét tilfælde (**1406e**) konj. *alse* som konjunkional. Det konditionale indhold af *alse* ('hvis') understøttes her af, at der umiddelbart efter den med *alse* indledte konditionalsætning følger endnu en foranstillet konditionalsætning af type 1b:

(280) *Vnd also ghy willen dat wy destē v{ue}rdere vmmē i{ue}wen willen doen m{oe}ghen vnd ist zake dat de here homestere wene to daghe senden wil n{ue} somerlank also wy eme n{ue} schre{ue}en hebben / so latet io de i{ue}wen mede komen .. 1406e*

En lignende konstruktion ses i ét tilfælde (1411b) ved ekstraponeret konditionalsætning indledt med konjunkional *efft*, hvor denne også er sideordnet med en spørgeformet konditionalsætning:

(281) *Were ock dat iemand missedat dede an den stucken als vorscreuen is vnde nicht begrepen edder beherdet wurde bi der schinbaren daet vnde deme misdedere vole daen wurde vnde de misdedere wor to vlogen vnde efft se wor houet edder huset wurden binnen dessen vorbenomeden riken vnde landen vnde steden [...] / so scole wi vorbenomet an beiden siden vnde willen de ghenen de de misdedere houet edder huset edder hulpe edder vordernisse deyt like sculdich holden also de misdedere .. 1411b*

7.7.3.2.1.2. Konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering

Konditionalsætninger forekommer også i ikke-integrativ frontplacering (27x).

Som ved konditionalsætningerne i resumptiv frontplacering forekommer hyppigst konditionalsætninger af typen 1b (17x):

1411b (7), 1411c (2), 1412a, 1427b, 1427c, 1428b (2), 1432c, 1434c, 1435a

I disse tilfælde ses også her oftest perifrasede med vb. *sin* (16x). Vb. *sin* forekommer i indikativ (3x), f.eks.:

(282) *Men is id dat gij also juwe rad jo vnse viande wezen willen wedder Got {ee}re vnde recht / dat mote wy liden wowol God an vns bekent, dat id vns leyt is. 1427b*

Hyppigst forekommer *sin* dog i konjunktiv (13x). I disse tilfælde ses hyppigst former uden enklitisk pron. (7x), f.eks.:

(283) *Were ock dat de klegheere edder volghere iemande teghen dat em. also to secht were. als vorscreuen is vnde dat he nicht truweliken volget hadde vnde de ghene dar neen to seghde deme des geteghen wurde / de scal komen vor de richtere desses vredes .. 1411b*

Former med enklitisk pron. forekommer imidlertid også (6x), f.eks.:

(284) *Vnde weret dat iemand were van dessen vorscreuenen löueren de dar vmmē gebeden wurde dat he dessen breff besegelen scholde. vnde ene denne nicht besegelen wolde / de scal vorvestet wesen .. 1411b*

I perifraseren optræder ofte adv. *ok* (9x) og *aver* (4x). Desuden optræder subjektsprædikatet *sake* i to tilfælde. Undertiden er ind. pron. *iemand* subj. i perifrasens *dat*-sætning (4x). I ét tilfælde (**1411b**) optræder ind. pron. *we* som subj. i perifrasens *dat*-sætning:

- (285) *Were ouer dat dar we to esschet wūrde vnde nicht en dede als vorscreuen is / den scal men like schuldich holden deme misdedere .. 1411b*

Ligeledes optræder i ét tilfælde (**1411b**) ind. pron. *welk* efterfulgt af gen. attribut som subj. ('en eller anden af ...'):

- (286) *Were ock dat welk desser vorbenomeden heren edder vrowen ienick vorbot dede in deme synen dat he in der were hefft / dat schal men also holden. 1411b*

Desuden ses i hver ét tilfælde vb. *werden* (**1428b**) og *vallen* (**1432c**) i perifraseren:

- (287) *Wurde ouer sake dat mester Niclaus vorbenomed van des hilligen rikes wegghen vffte syner egenen mit iemande vormuchte [...] / de scolet des gelikes ok geuelighet vnde leydet sin .. 1428b*
- (288) *Vellet ok, dat yenich vredebrake schege tuschen uns erbenomeden syden vor deme vorgescreven ersten daghe to Swyneborch to holdende, de bynnen der tyd nicht gesleten en wurde / de schal man rechtverdigen uppe deme vorgescreven daghe .. 1432c*

I **1432c**, hvor vb. *vallen* indgår i perifraseren, forekommer attr. ind. pron. *ienich* ('noget, et eller andet') som en del af subj. i perifrasens *dat*-sætning:

Derudover sker genoptagelse i ét tilfælde (**1423b**) ved et nominalt led. Det drejer sig her om en konditionalsætning af typen 1b. Det genoptagende led er dat. obj. i eftersætningen:

- (289) *Were ok dat jenich here, de de erbenomeden riike wedder recht beschedigen edder oueruallen wolde, edder den konigen der riike nicht rechtes plegen entwolde / deme heren scholen vnde willen wii vorbenomeden stede in sulken zaken nynerleye biistand edder hulpe don .. 1423b*

Desuden forekommer ikke-integrativ frontplacering ved konditionalsætninger af typen 1a (5x). Disse belæg findes i to diplomer: **1421a** (4) og **1434c**, f.eks.:

- (290) *.. men hebbe wij wes ghebuwet / dat hebbe wij buwet vp dat vnse, dat ghode vnde deme rijke vnde der kronen to Dennemarken vnde vns h{oe}ret .. 1421a*
- (291) *Ville over wes in der vorantwerdinge der stede up disse vorscreven artikele dar uns behoff werd denne fordir intoseggende / des beholde wi uns [...] vulle macht. 1434c*

Ikke-integrativ frontplacering forekommer også ved konditionalsætninger af typen 2 (7x):

1409c (3), 1411b, 1421a, 1432c, 1434c

Som konjunktional i de ekstraponerede konditionalsætninger optræder konj. *oft* (1x), *efft* (1x), *uft* (1x), *ift* (3x) og *wan* (1x), f.eks.:

(292) *Oft nu de stede dat so menen, dat wi vredebrake scholden an en ghedan hebben / des¹³⁶ en mene wi nicht ..*

1434c

(293) *Vortmer ift desse vorscreuene Detmerschen vnde ere nakomelinge de vnse escheden tokomende an eren raad up ene legelike stede dar se bequemeliken komen moghen / des¹³⁷ wille wi en nicht weigeren. **1409c***

(294) *.. vnde vft vorebracht wurde van den Holsten heren van besittinge vfte van hebbender were wedder vnse tosprake / dat wille wi affweren vnde bewisen, als vns to rechte boret, na Denscheme rechte .. **1421a***

(295) *.. wan men den kreghe / den scholde man richten alse rechte were. **1432c***

I to tilfælde (**1409c**, **1411b**) ses ind. pron. *iemand* som subj. i den ekstraponerede konditionalsætning:

(296) *.. ift iemand breke / dat scholde man richten .. **1409c***

(297) *.. vnde efft dar iemand mede beruchtet wurde edder beteghen vnde he dar neen voreseghde de desse vorbenomede husinge houunge edder hulpe scolde dan hebben / de scal komen vor de richtere desses vredes vnde scal sik des entleddegen .. **1411b***

I **1409c**, hvor konj. *ift* fungerer som konjunktional i den ekstraponerede sætning, forekommer attr. ind. pron. *ienich* som en del af subj. i den ekstraponerede sætning:

(298) *Vortmer ift iennich man schaden neme in lyue ift in gude van deme anderen dat god vorbede / dat schalmen io richten bynnen s{oe}s weken dar na dat id vorclaget worde. **1409c***

Den konditionale semantik understøttes af, at der umiddelbart inden den ekstraponerede konditionalsætning står en anden type 1b-konditionalsætning indledt med perifraseren *scheget ok dat ...* ('skete det ligeledes, at ...'), men de to konditionalsætninger er ikke forbundet med *unde* e.l. Det kan her diskuteres, om der således er tale om en konstruktion af typen 1b eller typen 2, men da de to konditionalsætninger ikke er sideordnede i kraft af *unde* e.l., har jeg valgt at betragte den som en type 2-konstruktion.

Det genoptagende element, dvs. dem. pron. *dat* og dem. pron. *des*, kan opsummere hele det ekstraponerede sagforhold (10x):

¹³⁶ Der er her tale om akk. obj. i negeret sætning.

¹³⁷ Der er her tale om akk. obj. i negeret sætning.

1409c (3), 1421a, 1427b, 1427c, 1428b, 1434c, 1435a

I disse tilfælde foreligger altså *helhedsfokusering*.

Hyppigst opsummerer det genoptagende element dog kun et enkelt led inden for den ekstraponerede sætning (19x):

1411b (8), 1411c (2), 1412a, 1421a (4), 1428b, 1432c (2), 1434c

I disse tilfælde foreligger altså *agensfokusering*. Her ses hyppigst dem. pron. *de*, *den* og *dat* (17x) som genoptagende element, men pers. pron. *he* (1x) og *se* (1x) forekommer også som genoptagende element.

Konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering genoptages også af pronominaladv. (5x):

1406a, 1429b, 1434c (2), 1434a

Her er der tale om konditionalsætninger af type 1a, 1b og 2.

Ved konditionalsætninger af typen 1a ses pronominaladv. *darup* (**1429b**) og *darto* (**1434c**) som genoptagende element:

(299) .. vnde wille gij daromme to vns komen / dar vynde gij vnse geleyde vp .. **1429b**

(300) Willen se over seggen unde menen, dat se uns sulken schaden, den se uns ghedan hebben [...] nicht to vorbotende hebben / dar segge wi also to, wii menen id is nyn recht, dat jemand deme anderen entseggen moghe .. **1434c**

Ved konditionalsætning af typen 1b ses også pronominaladv. *darto* (**1434a**). Perifrasen indledes af vb. *vallen*:

(301) Villet ok, dat de vorscreuenen fursten vnde heren vnde de eren vnde de sendeboden der stede [...] in vnser hauene welke quemen, dar se vt ouer land van not wegen behoff hadden to komende to Werdingborch / dar scholen en de vnsen to vorderlik sin .. **1434a**

Desuden ses i ét tilfælde (**1406a**) vb. *sin* i konjunktiv med enklitisk pron. ved denne type konditionalsætning. Her optræder adj. *mögelik* som subjektsprædikat. Det genoptagende element er *darümme*:

(302) .. werit moghelic dat ghy denne suluen dar by komen wolden / dar bede vnse sone vnd wie iu gherne ümme .. **1406a**

Endelig forekommer i ét tilfælde (**1434c**) pronominaladv. *darane* som genoptagende element for en konditionalsætning af typen 2:

(303) .. oft jw dungket, dat wi hirane alse vorscreven steit icht beden unde essen recht / dar willet uns ane underwisen .. **1434c**

7.7.3.2.2. VEP ved temporalsætninger

VEP ved temporalsætninger ses også i diplomerne fra DK (17x):

1405b, 1406d, 1409a, 1409b, 1409d, 1411a (2), 1421a (4), 1432a, 1435b (2), 1436b (2), 1442a

Som ved konditionalsætningerne findes der her heller ingen uekstraponerede temporalsætninger. Alle temporalsætninger indledes med konjunkional, f.eks.:

(304) .. do wy hir to Lunden to vnser sonen konigh Erikes vnde vnser dochter der koninghynden hoghtiit qwemen / do berichtede vns vnse sone .. **1406d**

Hyppigst forekommer temporalsætning indledt med konjunkional *do* og genoptaget af adv. *do* (6x):

1406d, 1421a (2), 1421a, 1436b (2)

I ét tilfælde (**1421a**) ses også temporalsætning indledt med konjunkional *da* ('da') og genoptaget af adv. *do*:

(305) .. da wij Nyehws vnde Vlenseborgh kregen / do scholde dar also gedeghedinget weset hebben .. **1421a**

Endvidere findes temporalsætninger indledt med konjunkional *er* ('før, inden') (2x). Det genoptagende element er i begge tilfælde adv. *so*:

(306) .. eer vns iwe breef quam wellich wy wol vornomen hebben / so hadden wy tovoeren .. **1409a**

(307) .. eer vns de breeff quam / so hadde wy tovoeren alrede gedaen .. **1409b**

Ligeledes forekommer temporalsætninger indledt med konjunkional bestående af sammensætninger såsom *also drade alse* o.l. (2x). Det drejer sig om temporalsætninger indledt med *dat erste dat* ('så snart') og *also balde alse* ('så snart'). Det genoptagende element er adv. *so*:

(308) Unde dat erste dat wii koning Erik erbenomet mit Godes hulpe wedder ute Sweden komen sint / so wille wii unsen vorgeroreden vorb{ue}ndesbreff hebben to Copenhavene .. **1435b**

(309) .. also balde alse der stede sendeboden von der sake wegghen vor vns komen vnde das roren / so wille wir .. **1442a**

Blandt de ekstraponerede temporalsætninger findes også en række sætninger, hvis nøjagtige

betydning grundet konjunktionalets flertydighed er svær at afgøre. Det drejer sig f.eks. om temporalsætninger indledt med konjunktion *wan*, *wanne*, *wanner* ('når, hvis') (5x):

1405b, 1409d, 1411a, 1432a, 1435b

Det genoptagende element er i alle tilfælde adv. *so*. Disse sætninger ligger på grænsen mellem det temporale og det konditionale (jf. bl.a. Schöndorf 1973: 160f.; Heltoft 1995: 132), f.eks.:

(310) .. *vnde wan vns dar van de warheit to wetende wert / so wille wy iw een enkede antwerde dar van to vntbeden ..* **1405b**

Oftest indledes de ekstraponerede sætninger med konjunktion *wan* (3x):

1405b, 1411a, 1432a

Ud over konj. *wan* optræder også konj. *wanne* (1x) og *wanner* (1x) som konjunktionale:

(311) .. *unde wanne de erbenomeden stede eren vorgeroreden vorbundesbreff senden bynnen Copenhavene / so wille wii unse ingesegele van beyden vorgeroreden vorbundesbreven afbreken ..* **1435b**

(312) *Vnde wanner greue Hinrik vorgenomed edder sine broderkindere edder ere eruen [de vor]gescreuen pande also Fflentzburg. vnde Nyehus losen willen / so scholen se de losinge kundegen tō deme Nyenhu[se in de]n veer hilgen dagen to pinxsten ..* **1409d**

I denne forbindelse ses også i ét tilfælde (**1411a**) en ekstraponeret temporalsætning indledt med konjunktion *in welkeme iare* ('i hvilket år'), hvis betydning ligeledes ligger på grænsen mellem det temporale og det konditionale. Det genoptagende element er også her adv. *so*:

(313) *Vnde in welkeme iare dat se edder ere eruen dat slot vnde de stad myt der vorscreuenen tobeh{øe}ringe na dessen iaren vorscreuen l{oe}sen / so schole wy edder vnse eruen vnde nak{oe}melinge des iares vpboren alle de rente ..* **1411a**

7.7.3.2.3. VEP ved kausalsætninger

7.7.3.2.3.1. Kausalsætninger i resumptiv frontplacering

Kausalsætninger forekommer i resumptiv frontplacering (22x)

1401a, 1405a (3), 1405b, 1406c, 1415a (2), 1420a, 1421a (2), 1427c, 1428a, 1428b, 1428c (2), 1428d, 1432a (2), 1432b, 1435d, 1442a

I ét tilfælde (**1432b**) optræder *wente* ('da, idet, eftersom') som konjunkional:

(314) .. *vnde wente se darop vnses leydesbreues begheren / so gheue wy vnde ghunnen den sendeboden [...]
vns seker geleyde vnde vulle veilicheyt ..* **1432b**

Desuden optræder *als* (3x), *also* (1x) og *alse/alze*¹³⁸ (5x) ('eftersom') som konjunkional, f.eks.:

(315) *Vnde alze gij hirop vnses leydebreues juw tho sendende begerende zint / zo sende wij juw den nw ..*
1432a

Derudover optræder *nu* ('da nu') som konjunkional (2x):

(316) *Ouer n{uo} se it van sulker langen tiid vppheuen / so werde wi ok vorenemende vnde vorebringende de
vndoghet vnde vorretnisse, de ere voruaren greue Johan beglink an koningh Cristoffer ..* **1421a**

(317) .. *n{uo} gy id also geramet hebben alse vorscreuen steit / so meene wy dat ..* **1405a**

Ligeledes optræder pronominaladv. og præpforb. efterfulgt af hhv. *dat*, *wente* og *alse* som konjunkional. Det drejer sig her om *darümme dat* ('fordi at') (1x) og *darümme wente* ('fordi at') (1x) samt *na dem dat* (4x), *na dem alse* ('eftersom') (1x), *na deme male dat* (1x), *na der rad dat* (1x) og *umme desser woldat willen dat* (1x), f.eks.:

(318) *Dar umme dat se uns desse grote walt unde unrecht gedan hebben unde overdichtet / so hebbe wi en
unsen breff gesant ..* **1415a**

(319) .. *na deme male dat vns to desser tijd vnbelegen is mit den vorscreuen steden an deme enen vnde mit den
Russen an deme anderen dele geliken krich to vorende / so hebbe wij so vor dat beste vns nw vor dat erste
mit en to ener tijd to, gedaghet vnde vredet ..* **1428c**

Der er ret omfattende variation med hensyn til det genoptagende adv. i eftersætningen. Som

---

¹³⁸ Hvad angår kausalsætningernes konjunkional, er det som ved temporalsætningerne ofte svært at afgøre, hvilket indhold der er tale om: kausalt eller "modalt" sammenlignende. Det drejer sig særligt om kausalsætninger indledt med konj. *als/alse/also*, hvor indholdet dels kan opfattes som kausalt ('da, eftersom'), dels "modalt" sammenlignende ('således som'), jf. f.eks. Mikkelsen (1911[1975]: 527)

genoptagende element forekommer hyppigst adv. *so* (17x):

1401a, 1405a (3), 1405b, 1406c, 1415a (2), 1420a, 1421a, 1427c, 1428c (2), 1432a (2), 1432b, 1435d

Som genoptagende element optræder desuden adv. *alse/also* (4x):

1428a, 1428b, 1428d, 1442a

I alle fire tilfælde optræder hhv. *alse* og *also* som konjunkional i den ekstraponerede sætning, f.eks.:

(320) *Als de erwerdighe meister Niclaus Stok lere geistliker rechte vnde sendebode des alldurchluchtigsten hochgebornen fursten, hern Sigmundes, Romisschen koninges [...] an vns gesant is [...] / also heft de sulue mester Niclaus nw ..* **1428a**

Endelig fungerer adv. *dar* i ét tilfælde (**1421a**) som genoptagende element:

(321) *Jtem alse wij an erer tosprake vornemen vnde vynden van older schuldunge dede ouer veftich jaren edder lx edder c schen synt / dar en hadde wij nicht dacht vore to bringhende edder vorluden to latende, dat van so langer tiid geschen ys ..* **1421a**

7.7.3.2.3.2. Kausalsætninger i ikke-integrativ frontplacering

Kausalsætningerne optræder også i ikke-integrativ frontplacering. Her kan genoptagelse ske ved dem. pron. (11x):

1416a, 1416b (2), 1421a (3), 1427a, 1442a, 1442b (2), 1443a

Som konjunkional i den ekstraponerede sætning optræder i disse tilfælde conj. *alse* (9x) og *also* (2x), f.eks.:

(322) *Jtem alse se schriuen vmme den kopperbergh, wo jt ere pand wesen scholde / dat ys vns vnwtlik.* **1416a**

I de tilfælde, hvor conj. *alse* er konjunkional, er det genoptagende element oftest dem. pron./adv. *des*¹³⁹ (6x):

1416a, 1416b (2), 1421a, 1427a, 1443a

I **1442b**, hvor *also* er konjunkional i kausalsætningen, ses *des* som genoptagende element i eftersætningen:

(323) *Item also ghy scriuen, dat wy willen den anderen sos steden vorscriuen, dat se daer ock komen / des moghen ghij weten ..* **1442b**

---

¹³⁹ Det lader sig dårligt afgøre, om der er tale om dem. pron. eller adv., se nærmere herom afsnit 7.5.2.1.

I **1443a**, hvor *also* ligeledes er konjunkional i kausalsætningen, ses også *des* som genoptagende element i eftersætningen. Her optræder vb. *danken*¹⁴⁰, som kan tage gen. obj., hvorfor *des* i dette tilfælde kunne tolkes som gen. obj.:

(324) .. *alse gij vns schriuen vnde witlik don, wo dat Hertich van Aneuelde mit sinen medehelperen itzund in deme Belte liggen / des wij jw vrundliken danken vnde willen dar in kort mid Godes hulpe also vp vordacht wesen ..* **1443a**

Dette samme ses i **1421a**, hvor *des* muligvis kan tolkes som gen. obj. til vb. *hopen* :

(325) .. *alse se schriuen vnde vns shuldigen vmme dat slot Traneker vnde Langeland vnde Schelschør, wo dat to deme hertichdome horen scholde / des hope wij vnde weten vorwaar, dat ..* **1421a**

Ligeledes optræder vb. *weten* i imperativ (4x):

1416a, 1416b (2), 1427a

Det er vanskeligt at afgøre, om *des* i disse tilfælde har funktion af dem. pron. eller adv., f.eks.:

(326) .. *alse gii uns toscriven in dem anderen breve umme der Lubeschen gud, dat gii jw des bevruchten, dat dat nicht also gehalten en werde, alse dat gedegedinget is / des wetet, dat hern Axele mundliken bevolen ..* **1416b**

Ud over *des* forekommer dem. pron. *dat* som genoptagende element ved kausalsætning indledt med konj. *also* som konjunkional, f.eks.:

(327) *Jtem also se schriuen van den viff jaar vrede, bynnen deme de bergh to Vlenseborgh gebuwet were, vnde wo en scholde to rechte v{uo}nden wesen, dat men den bergh breken scholden / dat is van vns vnwitlik ..* **1421a**

Konstruktionen er belagt to gange i samme diplom (**1421a**). I begge tilfælde er dem. pron. *dat* subj. i eftersætningen. Desuden forekommer *dat* i ét tilfælde (**1442b**) ved kausalsætning indledt med *also*. Her er *dat* akk. obj. i eftersætningen:

(328) .. *also gij scriuen, offt men de zake vmme juwe priuilegien dar vorhandelen moghe / dat seen wy gerne, dat men deme so do.* **1442b**

Derudover forekommer i ét tilfælde (**1442a**) *das alles* ('det hele, alt det') som genoptagende element.¹⁴¹ Det

---

¹⁴⁰ Jf. bl.a. SchillerLüb. I: 481.

genoptagende element er også her akk. obj. i eftersætningen:

- (329) .. *alse gy den vesten Vritzen von Vppingen ritter mit juwen credenciebreue vnd vort in juweme werue vnd bodeschofft muntliken an vns thoweruende ghesand hebben / das alles habe wyr wol vornomen ..*
1442a

Kausalsætninger kan også genoptages af pronominaladv. (21x):

1404d, 1421a (19), 1443c

Også her gør det sig gældende, at konj. *als* (1x) og *alse* (20x) optræder som konjunkional i de ekstraponerede kausalsætninger. Som genoptagende element ses pronominaladv. *darümme* (1x):

- (330) *Vortmer alse ghy vns lest screuen alse her Iordan van vns schedede dat ghy dar vmme i{uo}e boden in Pr{uo}tzen hadden vnde were noch nicht wedder komen / darvmme scriuet vns wedder by dessen boden wat antwerde ghy darvan ghekreghen hebben ..* **1404d**

Desuden optræder pronominaladv. *darto* (18x). Alle eksemplerne på *darto* som genoptagende element findes imidlertid kun i ét diplom (**1421a**), f.eks.:

- (331) *Jtem alse se schriuen vmme Sildt vnde Føør, dat wij en myt welde vnde vnrechte scholden vore entholden / dar segge wij neen to ..* **1421a**
- (332) *Jtem alse se schriuen van koningh Erike vnde konyngh Magnus, de eren olderen scholden hebben schuldich wesen / dar antworde wij aldus to ..* **1421a**

Denne genoptagelse er specifikt knyttet til vb. *seggen* ('sige') og *antworden* ('svare'). Desuden optræder i samme diplom også pronominaladv. *hirto* ved vb. *antworden*:

- (333) *Jtem alse se schriuen van eme vrede, dar de sendeboden der menen Hensestede scholden en v{oe}rghelouet hebben vnde bynnen deme vrede wo wij dat land to Oldenborgh scholden ghebrant vnde gherouet vnde lude doet geslaghen hebben / hiijr antworde wij aldus to dat ..* **1421a**

Der er ved pronominaladv. *darto* og *hirto* tale om formelprægede svar på påstande, som formuleres i den ekstraponerede kausalsætning. Disse påstande er efter diplomudstederens opfattelse forkerte.

Endelig optræder i ét tilfælde (**1443c**) pronominaladv. *hirümme* som genoptagende element:

- (334) *Alz gy vns des durchluchtigen fursten, vnser leuen bruders, des Romischen koninges breffue by juwe*

---

¹⁴¹ I det pågældende diplom forekommer mange htj. former, herunder *das alles* ('det hele, alt det').

boden gesant hebbett [...] / hirvmb, leuen frundes, thu wy juw to wetten .. 1443c

7.7.3.2.4. VEP ved finalsætninger

I to tilfælde (1435c, 1440a) optræder finalsætninger i resumptiv frontplacering. Som genoptagende element ses adv. *so*. Den ekstraponerede finalsætning indledes i begge tilfælde af konjunkional *uppe dat* ('for at'):

(335) *Vnde uppe dat id de truweliker vnde ernstliker gehalten werde / so scholen de erbenomeden stede alle yare na desseme daghe ere vulmechtigen sendeboden vor der schonreyse, alse to sunte Johannis Baptisten daghe tho myddensomere, schicken to Copenhauene .. 1435c*

(336) *.. uppe dat, dat alle man weten vnde kennen schall dat wi gantze to vrede rechticheit vnde des menen besten willen gheneghet sint woll dogh dat vns vnde vnse rike nu groet vnwille vnrecht vnde drapelick schade ghesehen is / so wollen wii dogh de vorbenomeden houitlude samentliken edder enen jewelken bosunderghen van en mit eren medeuolgheren van juwer weghene hiir to vns komende to worden steden .. 1440a*

I den følgende analyse af undersøgelsesresultaterne vil VEP ved finalsætninger i *LK* og *DK* ikke blive behandlet grundet det ringe antal belæg fra begge kancellier.

7.7.4. VEP ved *corroboratio*

VEP ved *corroboratio* forekommer ganske hyppigt (16x). Der er imidlertid stor leksikalsk og syntaktisk variation ved denne formel. Den ekstraponerede del af *corroboratio* består enten af en præpforb. med et sb. såsom *bekantnisse*, *bewaringe* e.l. med eller uden attribut (7x) eller flere sb. såsom *bewaringe vnde sekerheit*¹⁴² (7x) eller en ekstraponeret sætning (3x).

Undertiden ses *corroboratio* som ekstraponeret præpforb. uden gen. attribut (4x):

1410d, 1411e, 1412a, 1417a

Det genoptagende element er i disse tilfælde adv. *so*:

(337) *.. vnde to groterer bekanntnisse / so hebbe wi vnse secretum gehenget laten vor dessen breff. 1411e*

---

¹⁴² Det drejer sig her om de såkaldte *tvillingeformler* (jf. Kunøe 1961: 136ff., 202), undertiden også kaldet *tautologiske forbindelser* (Skautrup 1947: 77) og *binominalier* (Himmelman 1997: 9). Vedrørende tvillingeformler i æhnt. diplomsprog se f.eks. Schmitt (1936[1972]: 92ff.)

(338) *To merer witlicheyt / so hebbe wy vnse Secret mit witschop heten hengen an dessen breff ..* **1417a**

I de to sidste tilfælde indledes *corroboratio* af dem. pron./adv. *des*. Det er imidlertid usikkert, om *des* her bør opfattes som adv. ('således') eller som et foranstillet gen. attribut til *witlicheit* (**1410d**) o.l., f.eks.:

(339) *Des tho ener witlicheit / so hebbe wy vnse ingheseghel henghen laten vor dessen breff ..* **1410d**

I **1412a** består *corroboratio* af to ekstraponerede sideordnede præpforb.:

(340) *Des to getuge vnde to ener meren sekerheit / so hebbe wy vnse ingesegel an dessen breff gehenget heten ..*

1412a

VEP ved *corroboratio* ses også med gen. attribut (8x) af typen (*alle*) *desser vorscreuen(en) stucke*:

1404c, 1408a, 1409d, 1411a, 1411b, 1441a, 1445a, 1445b

Det genoptagende element er i alle tilfælde adv. *so*:

(341) *Vnde to bekanntnisse desser vorscreuen st{uo}cke / so hebbe wy vnse secret vor dessen breff ghehenget laten.*

1404c

(342) *.. vnde to merer bewaringe alle desser vorgeschreuen stukke / so hebbe wy vnser maiestates incigle an dessem breff hengen laten ..* **1408a**

(343) *Vnde tho merer bewaringe vnde sekerheit alle desser vorschreuen stucke / so hebbe wij koningh Cristoffer vorbenomet mit vnse vorschreuen ghetruwen radgheure vnse vnde ere ingesghell vor dessen breff ghehenget laten ..* **1441a**

(344) *Vnde to merer bewaringe vnde sekerheit alle desser vorgeschreuen stucke / so hebbe wy koning Cristoffer vorbenomet vnse secret [...] vor dessen breff gehengen laten ..* **1445b**

(345) *.. vnde to merer bewaringe vnde sekerheit alle desse vorgeschreuen stucke / so hebben wy koning Cristoffer vorbenomden vnse secret [...] vor dessen breff gehenget laten ..* **1445a**

(346) *Vnde to merer sekerheit vnde vorwaringe alle desser vorscreuenen st{uo}kke / so hebbe wy vnse ingeseghel vnde signet gehenget laten vor dessen breff.* **1411a**

(347) *Vnde to groterer bewaringe vnde sekerheit alle desser vorscreuenen stucke / so hebbe wy koning Erik [...] vnse ingesegele myt willen vnde mit widschap gehenget laten an dessen breff.* **1411b**

(348) *Tø ener groteren betuchnisse vnde bekanntnisse der warheit desser stucke vorgeschreuen / so hebbe wi koning Erik vorgenomed vnse ingesegel mit willen vnde mit wolberadene møede gehanget laten an dessen breff ..* **1409d**

Derudover ses i ét tilfælde (**1410e**) gen. attribut *der warheit* ('af sandheden'). Her indledes *corroboratio*

af dem. pron./adv. *des*:

- (349) *Des to groter tuchnisse der warheit / so hebbe wy k[oni]ng Erik vorscreuen vnse inghezeghel mit wyllen in rechter wytscoop gheghenghet [an] dessen breef .. 1410e*

Det er usikkert, om dem. pron. *des* her skal opfattes som et foranstillet gen. attribut til *tuchnisse* med betydningen 'dettes til bekræftelse'¹⁴³, dvs. 'til bekræftelse af dette'. Imod dette taler, at *tuchnisse* som vist allerede har gen. attribut *der warheit*. Ganske vist kunne *des* muligvis også opfattes som gen. attribut til *der warheit*, dvs. 'til større bekræftelse af sandheden af dette', men det kan også tænkes, at *des* fungerer som adv. ('således'), hvorved det betegner den logiske relation mellem det foregående og *corroboratio*.

I ét tilfælde udgøres *corroboratio* både af en ekstraponeret præpforb. og en ekstraponeret finalsætning indledt med konjunkional *uppe dat* ('for at'). Det genoptagende element er ligeledes adv. *so*:

- (350) *Vnde vmme merer zekerheyd vnde vasterer vorwaringhe willen aller vorscreuenen stucke vnde vppe dat se alle samentliken vnde bysunderen deste truweliker scholen gheholden werden in guder bestentnisse / so bekenne wy [...] dat .. 1435c*

Derudover udgøres *corroboratio* i ét tilfælde (1410b) af en ekstraponeret finalsætning indledt med konjunkional *dat* ('for at'). Genoptagelsen sker ved adv. *so*:

- (351) *Dat alle desse vorscreuenen stucke vnde artikele vnde een iewelik besundern stede vast vnde vnuorbroken scholen gehalten werden / so loue wy .. 1410b*

I to tilfælde (1432c, 1435b) udgøres *corroboratio* af en ekstraponeret *dat*-sætning. Her optræder dem. pron./adv. *des* som genoptagende element:

- (352) *Unde dat wy erbenomede biscope [...] gedegedinged hebben [...] / des to tuchnisse unde merer wytlikheit hebbe wy [...] samentliken unser aller ingesegele hengen laten vor desse scrift .. 1432c*

- (353) *Unde dat [...] alle desse vorscreven stucke vormyddelst dem ergenanten unsen gnedigen heren dem koninge gheschen sint, alse hir voregescreven steyt / des hebbe wii to tuchnisse unse ingesegele mit des erbenomeden unses gnedigen heren des koninges ingesegele willichliken hengen heten vor dessen breff .. 1435b*

De to sidstnævnte konstruktioner adskiller sig fra de andre *corroboratio*-konstruktioner, idet den præpforb., som udgør tvillingeformlen, delvis befinder sig på eftersætningens førsteplads. Genoptagelse sker ved dem.

¹⁴³ Nissen (1884: 45) nævner den i samtiden anvendte danske bestyrkelsesformel *dettes til bekræftelse*, som ifølge ham er en direkte oversættelse af mnt. *des to bekantenisse*. Den danske formel *dettes til bekræftelse* er belagt flere steder, bl.a. Jón Sigurðsson *Lovsamling for Island*, bd. 16 (1871: 504).

pron./adv. *des*, men også her er det usikkert, om der er tale om en resumptiv konstruktion med genoptagelse af adv. ('så, således'), eller om der er tale om en ikke-integrativ konstruktion med foranstillet dem. pron. i gen. ('af dette') på eftersætningens førsteplads.

7.8. Analyse af undersøgelsesresultaterne

7.8.1. VEP ved nominale valensled

Ved de nominale valensled er antallet af VEP-konstruktioner i *LK* og *DK* meget lille. Dette er overraskende, idet flere mnt.-forskere angiver, at VEP ved nominale valensled ofte forekommer i mnt. (f.eks. Nissen 1884: 9ff.; Mähl 2014: 87). Det lille antal VEP-konstruktioner hænger muligvis sammen med genren. Som tidligere beskrevet angiver Mähl (2014: 89), at VEP ved nominale valensled i særligt høj grad findes i ikke-administrative kilder, f.eks. i fortællende prosa¹⁴⁴. Man kunne forestille sig, at der her er et større behov for at sætte "hovedpersonen" i fokus som f.eks. *Syderack de* (Jellinghaus 1904: 29), og at dette behov udløser VEP. Forklaringen på det ringe antal VEP-konstruktioner ved nominale valensled i administrative tekster såsom de undersøgte diplomer kan derfor være, at disse diplomer ikke har samme fortællende karakter, og at der derfor heller ikke er noget behov for at tematisere en "hovedperson". Jeg skal vende tilbage hertil i slutningen af dette afsnit.

Hvad angår spørgsmålet om *længde*, dvs. hvorvidt længde kan betragtes som værende en udløsende faktor ved VEP, ses det, at de venstreekstraponerede nominale valensled i alle tilfælde på nær VEP-konstruktionen *Got he* i **1409a** kan siges at være lange. Ofte optræder i det ekstraponerede led en attr. relativsætning eller en attr. gen. Derfor er det nærliggende at tolke disse attr. elementer som VEP-udlødere, men eksempler på konstruktioner med f.eks. attr. relativsætning eller attr. gen. uden VEP findes også i det undersøgte materiale, f.eks.:

(354) .. *vnde de heren vnde stede vrogenant mit alle den eren vnde alle den yennen, de se vpp alsulken dach mit sik bringende werden / Ø scolet in sekerem leyde vnde velicheit vorwaret vnde geleydet zin to vnde aff ..*

1428b

Den korte VEP-konstruktion *Got he* i **1409a** kan siges at have karakter af en højtidelig formel, og netop af den årsag bør denne konstruktion måske ikke forklares i sammenhæng med de andre VEP-konstruktioner. Sandsynligvis har sådanne formler nemlig haft en anden stilistik valør end de gængse VEP-konstruktioner

---

¹⁴⁴ F.eks. ses meget ofte VEP ved nominale valensled i encyklopædien *Sydrach* (f.eks. Jellinghaus 1904: 21) og i den lybske historiebibel (f.eks. Andersson-Schmitt 1995: 1)

ved nominale valensled.¹⁴⁵ Imod bl.a. Nissen (1884), Ahldén (1952) og Ljunggren (1963), som hævder, at VEP i mnt. er et udtryk for *lav stil*, kan man indvende, at denne formel ikke synes at være udtryk for lav stil. Konstruktionen i **1409a** er endda belagt meget ofte i mnt.¹⁴⁶ – både med pers. pron. *he* og dem. pron. *de* som genoptagende element, f.eks.:

(355) *Men God / de en wolde des nicht steden, dat dat boeck worde verloren ..* (Jellinghaus 1904: 20)

(356) *Dyn god / de heft ghehort dyne ghebede ..* (Jellinghaus 1904: 33)

(357) *God / de en gaff nemande sele sunder dem manne unde dem wyve alleyn.* (Jellinghaus 1904: 80)

(358) *God / de heft de elemente geschapen, dat se allen luden gemeynliken deynen scholen.* (Schmitt 1959: 275)

(359) *God / de makede Moyses unde Aron de vth vorede vnse vedere vthe deme lande Egipten.*

(Andersson–Schmitt 1995: 14)

(360) *.. wente god / de heft vth vorseen enen man na syneme willen.* (Andersson–Schmitt 1995: 16)

(361) *God / de hefft gudes genoich dat he juw woll me mach vorlenen.* (Andersson–Schmitt 1995: 147)

I fig. 3 vises fordelingen mellem korte og lange led i LK og DK ved ekstraponeret subj.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
Kort led	1	1
Langt led	–	10
I alt	1	11

Fig. 3: VEP ved subj. i LK og DK.

Det er her ikke muligt at udføre chi square-testen grundet det lave antal belæg. Fig. 3 viser dog, at VEP ved subj. i form af lange led er mere frekvent i DK end i LK, men der kan være tale om en tilfældighed.

Fig. 4 viser fordelingen mellem korte og lange led i LK og DK ved ekstraponerede akk. obj.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
Kort led	–	–
Langt led	1	3
I alt	1	3

Fig. 4: VEP ved akk. obj. i LK og DK.

¹⁴⁵ Også på ældre nydansk er konstruktionen belagt, bl.a. i Hemmingsøns (1565: C iij) ligprædiken over Herluff Trolle fra 1565: *Gud / hand bier vel en tidlang, men hand dog icke glemmer dennem som sin vilie foracter*. Heller ikke denne ligprædiken kan karakteriseres som værende lav stil.

¹⁴⁶ Se desuden Ahldén (1952: 138), Jansen (1980: 138–140).

Igen er det her ikke muligt at udføre chi square-testen grundet det lave antal belæg. For det første ses VEP kun én gang i diplomerne fra *LK* ved ekstraponeret akk. obj., mens VEP ved akk. obj. forekommer lidt oftere i diplomerne fra *DK*. Antallet af belæg fra både *LK* og *DK* er imidlertid så lavt, at resultatet også kan forklares som en tilfældighed. Til trods for at resultaterne med hensyn til VEP ved akk. obj. kan tolkes som tilfældigheder, stemmer de godt overens med Mähl (2014), der som tidligere nævnt angiver, at VEP ved akk. obj. forekommer sjældent i forhold til VEP ved subj. Denne undersøgelse synes at bekræfte Mähls tese.

Som beskrevet angiver Mähl (2014), at VEP ved nominale valensled ofte forekommer i ikke-administrative tekster, og da diplomgenren ikke har samme karakter som ikke-administrative tekster, kunne dette være en forklaring på det lille antal VEP-konstruktioner i både *LK* og *DK*. For at be- eller afkræfte denne påstand har jeg udført en stikprøveundersøgelse af kortere uddrag af to vilkårligt valgte ikke-administrative mnt. tekster. Det drejer sig om Mantes *niederdeutsche Birgitta-Legende*¹⁴⁷ (1971) og Jellinghaus' *Sidrach*¹⁴⁸ (1904). I Mante (1971) har jeg undersøgt siderne 34–39, svarende til 1215 ord. I Jellinghaus (1904) har jeg undersøgt siderne 80–85, svarende til 1685 ord. Resultatet af stikprøveundersøgelsen er vist i fig. 5.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>	<i>Ma. 1971</i>	<i>Je. 1904</i>
Kort led	1	1	2	4
Langt led	–	10	9	4
I alt	1	11	11	8

Fig. 5: VEP ved subj. i *DK*, *LK*, Mante (1971) og Jellinghaus (1904)

Det er ikke muligt at udføre chi-square-testen grundet det lave antal belæg. Fig. 5 viser dog tydeligt, at VEP ved subj. forekommer oftere i de kortere uddrag af de to ikke-administrative end i de mnt. diplomer fra *LK* og *DK*. Det synes imidlertid at være nødvendigt at udføre en større undersøgelse af flere ikke-administrative kilder for endeligt at kunne bekræfte denne påstand, da der i stikprøveundersøgelsen trods alt ikke er fundet så mange belæg på VEP ved nominale valensled i de undersøgte ikke-administrative kilder.

I stikprøveundersøgelsen er der desuden slet ikke fundet eksempler på ekstraponerede akk. obj., hvilket også synes at bekræfte Mähls tese om, at VEP ved akk. obj. forekommer sjældnere end VEP ved subj.

¹⁴⁷ Det drejer sig her om religiøs brugslitteratur (fortællende prosa). Det er uvist, hvor værket er blevet til, men sproget er nordnedsaksisk med østfalsk-nordalbingiske træk. Værket er antageligt skrevet i midten af 1400-tallet, jf. Mante (1971: CLXVIII).

¹⁴⁸ Der er her tale om oplysende litteratur af religiøs-filosofisk karakter. Værket er skrevet i København og færdiggjort 1479. Sproget er nordnedsaksisk med enkelte ænht., mnl. og ymd. elementer, jf. Jellinghaus (1904: 226–227).

7.8.2. VEP ved ubestemte relativsætninger

Fig. 6 viser de ubestemte relativsætninger i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering i *LK* og *DK*.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
Resumptiv frontplacering	10	10
Ikke-integrativ frontplacering	1	2
I alt	11	12

Fig. 6: Ubestemte relativsætninger i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering i *LK* og *DK*.

Det er ikke muligt at udføre chi-square-testen grundet det lave antal belæg, men resultaterne fra de to kancellier stemmer tilsyneladende godt overens. I både *LK* og *DK* ses oftest ubestemt relativsætning i resumptiv frontplacering.

Også i denne forbindelse har jeg udført en stikprøveundersøgelse for at be- eller afkræfte, om VEP ved ubestemte relativsætninger forekommer hyppigere i ikke-administrative kilder end i diplomerne fra *LK* og *DK*. Stikprøveundersøgelsen er ligeledes blevet udført på to vilkårligt valgte ikke-administrative kilder. Det drejer sig om Norrboms *Gothaer mittelniederdeutsches Arzneibuch*¹⁴⁹ (1921) og den mnt. udgave af *Jyske Lov*, DgL IV, Text 6¹⁵⁰. I Norrbom (1921) er undersøgt siderne 180–183, §II–XVI, svarende til 1229 ord. I DgL IV er undersøgt siderne 318–324, §xxiii–xxxviii, svarende til 1164 ord. Fig. 7 viser resultatet af stikprøveundersøgelsen.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>	<i>Norr. 1921</i>	<i>DgL IV</i>
Resumptiv frontplacering	10	10	10	7
Ikke-integrativ frontplacering	1	2	2	1
I alt	11	12	12	8

Fig. 7: Ubestemte rel.-sætninger i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering i *LK*, *DK*, Norrbom (1921) og DgL IV.

Det er heller ikke her muligt at udføre chi-square-testen grundet det lave antal belæg ved ikke-integrativ frontplacering i fig. 7, men til trods for dette kan resultatet umiddelbart tolkes som et udtryk for genreforskelle. Fig. 7 viser nemlig, at VEP ved ubestemte relativsætninger forekommer langt hyppigere i de ikke-administrative kilder. Således forekommer der i gennemsnit 0,03 ekstraponeret ubestemt relativsætning pr. 100 ord i diplomerne fra *LK* og 0,04 ekstraponeret ubestemt relativsætning pr. 100 ord i

¹⁴⁹ Værket er oplysende litteratur. Sproget er nordnedertysk-lybsk. Norrbom (1921: 6) skriver eksplicit, at sproget i lægebogen ikke kan identificeres med noget bestemt dialektområde. Derimod er sproget i værket ifølge Norrbom (1921: 6) et produkt af *det mnt. skriftsprog* som sådan, dvs. lybsk-mnt. skriftsprog. Det er uvist, hvor værket er blevet til.

¹⁵⁰ Det drejer sig her om en lovtekst. Værket er skrevet omkring år 1400. Sproget er nordnedertysk. Det er uvist, hvor værket er blevet til.

diplomerne fra *DK*. I Norrbom (1921) ses der derimod i gennemsnit 0,9 ekstraponeret ubestemt relativsætning pr. 100 ord, og i DgL IV ses i gennemsnit 0,7 ekstraponeret ubestemt relativsætning pr. 100 ord.

I stikprøveundersøgelsen er der ikke fundet eksempler på ubestemte relativsætninger i integrativ frontplacering, og heller ikke i diplomerne fra *DK* er der fundet ubestemte relativsætninger i integrativ frontplacering. I diplomerne fra *LK* er der derimod fundet tre eksempler på ubestemte relativsætninger i integrativ frontplacering. Det drejer sig om følgende:

(362) .. *vnde wes yw in dessen dingen wedderuared* / *Ø begere wij vns to benalende mit den ersten* .. **1421^{VI}**

(363) .. *we de bodesscop is* / *Ø moge gij suluen wol merken* .. **1421^{VIII}**

(364) *Vnde wes iw hijrvan wedderuared* / *Ø benaled vns vnuortogerd*. **1422^{IV}**

Man kunne fristes til at tolke dette som et udtryk for en begyndende tendens til integration i de administrative tekster, men da antallet af belæg på denne konstruktion er så lavt, kan der være tale om en tilfældighed.

7.8.3. VEP ved adverbialer

7.8.3.1. VEP ved adv.

Af fig. 8 fremgår det, at der er god overensstemmelse mellem de to kancellier med hensyn til VEP ved adv. I fig. 8 er medtaget alle belæg på venstreekstraponerede adv. Derudover er til sammenligning angivet antallet af uekstraponerede adv.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
Med VEP	19 (50)	48 (49%)
Uden VEP	19 (50%)	49 (51%)
I alt	38 (100%)	97 (100%)

Fig. 8: Adv. med og uden VEP i *LK* og *DK*.

Frekvensforskellene i fig. 8 er hverken tendentielle eller signifikante ifølge chi-square-testen. Der kan således ikke siges at være forskel på de to kancellier i denne sammenhæng.

7.8.3.2. VEP ved adverbialsætninger

7.8.3.2.1. VEP ved konditionalsætninger

Som tidligere beskrevet ses konditionalsætninger både i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering i begge kancellier. Fig. 9 viser, at konditionalsætninger i resumptiv frontplacering forekommer lidt oftere i begge kancellier end konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
Resumptiv frontplacering	31 (60%)	67 (68%)
Ikke-integrativ frontplacering	21 (40%)	32 (32%)
I alt	52 (100%)	99 (100%)

Fig. 9: Konditionalsætninger i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering i *LK* og *DK*.

Frekvensforskellene i fig. 9 er hverken signifikante eller tendentielle ifølge chi-square-testen. Der kan således ikke siges at være forskel mellem kancellierne i denne forbindelse.

Også her har jeg udført en stikprøveundersøgelse af to ikke-administrative tekster for at be- eller afkræfte, om VEP er mere frekvent i ikke-administrative tekster end i diplomerne fra *LK* og *DK*. Til denne stikprøveundersøgelse har jeg undersøgt Lindgrens *Utrechter Arzneibuch*¹⁵¹ (1977) og den mnt. udgave af *Jyske Lov*, DgL IV. I Lindgren (1977) er undersøgt siderne 58–61, §55–77, svarende til 1445 ord. I DgL IV er endnu en gang undersøgt siderne 318–324, §xxiiij–xxxviii, svarende til 1164 ord. Fig. 10 viser resultatet af stikprøveundersøgelsen.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>	<i>Lind. 1977</i>	<i>DgL IV</i>
Resumptiv frontplacering	31	67	14	13
Ikke-integrativ frontplacering	21	32	2	10
I alt	52	99	16	23

Fig. 10: Konditionalsætninger i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering i *LK*, *DK*, Lindgren 1977 og DgL IV

Antallet af belæg på konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering i Lindgren (1977) er imidlertid så lavt, at chi-square-testen ikke kan udføres på denne kilde. Frekvensforskellene imellem *LK*, *DK* og det undersøgte uddrag af DgL IV er dog hverken signifikante eller tendentielle ifølge chi-square-testen. På den måde kan der ikke siges at være genremæssige forskelle med hensyn til forholdet mellem konditionalsætninger i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering. Ikke desto mindre er det tydeligt, at ekstraponerede konditionalsætninger i det hele taget forekommer hyppigere i de to undersøgte ikke-

¹⁵¹ Der er her tale om oplysende litteratur. Lægebogen er skrevet omkring år 1400. Sproget er nordnedertysk. Værket er muligvis skrevet i Hamborg eller Bremen (jf. Lindgren 1977: 23).

administrative tekster end i diplomerne fra *LK* og *DK*. I gennemsnit forekommer der ca. 1 ekstraponeret konditionalsætning i Lindgren (1977) pr. 100 ord. I DgL IV forekommer der i gennemsnit ca. 2 ekstraponerede konditionalsætninger pr. 100 ord. I diplomerne fra *LK* og *DK* forekommer derimod i gennemsnit kun hhv. ca. 0,2 og 0,3 ekstraponerede konditionalsætninger pr. 100 ord. Det synes på den baggrund at være berettiget at tale om væsentlige forskelle mellem genrerne.

Det skal nævnes, at der i stikprøven ikke er fundet belæg på integrativ frontplacering i de to undersøgte tekster. I *LK* er der imidlertid fundet to eksempler på konditionalsætninger i integrativ frontplacering:

(365) *Vnde wanme dit also strengeliken holdet / Ø vormode wy vns, dat id mit den Russen deste er to enem guden ende komen moqe. 1421^{II}*

(366) *.. eft de andern stede vmme jw belegen vp Reminiscere in juwe stad qwemen / Ø bidde wij, dat gij se gutliken vpholden .. 1422^I*

Også her synes det fristende at tolke resultatet som en begyndende overgang fra hhv. resumptiv og ikke-integrativ frontplacering til integrativ frontplacering. Antallet af belæg på integrativ frontplacering er dog så lavt, at det ikke går an at konkludere noget videre på baggrund af disse tal.

Resultaterne af denne undersøgelse stemmer imidlertid ikke overens med Patocka (1998), som undersøger VEP ved konditionalsætninger i mht. Patocka konkluderer nemlig, at integrativ frontplacering er ugrammatisk og derfor umulig i mht.:

"Die Folge "Gliedsatz + Finitum des Hauptsatzes" [...] ist slichtweg ungrammatisch. Ein Gliedsatz als Vorfeldbesetzung ist also unmöglich." (Patocka 1998: 618)

Nærværende undersøgelse har vist, at der for mnt.'s vedkommende ikke er tale om en undtagelsesløs regel med hensyn til konditionalsætninger i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering.

7.8.3.2.2. VEP ved temporalsætninger

Temporalsætningerne ses ligesom konditionalsætningerne hyppigst i resumptiv frontplacering. Temporalsætninger i ikke-integrativ frontplacering ses imidlertid slet ikke i samme omfang som ved konditionalsætningerne.

Der findes enkelte temporalsætninger i integrativ frontplacering i begge kancellier. I diplomerne fra *DK* er der fundet to eksempler på temporalsætninger i integrativ frontplacering:

(367) .. *sedder dat wi worden ere koningk / Q hebben wi en in nenerleie wis dan ghewalt in eren live oft guden*

.. 1436b

(368) .. *do wy hijr in Dennemarcken qwemen / Q hebben wy vns richtet jeghen vnsen leuen heren vnde vader ..*

1442b

I diplomerne fra LK er der fundet ét eksempel på temporalsætning i integrativ frontplacering:

(369) .. *vnde also vro dat gescheen is / Q wille wy ju dat benalen. 1421¹¹*

Fig. 11 viser temporalsætninger i resumptiv, ikke-integrativ og integrativ frontplacering i LK og DK.

	LK	DK
Resumptiv frontplacering	15	17
Ikke-integrativ frontplacering	2	–
Integrativ frontplacering	1	2
I alt	18	19

Fig. 11: Temporalsætninger i resumptiv, ikke-integrativ og integrativ frontplacering

Det er her ikke muligt at udføre chi-square-testen grundet for få belæg, men tilsyneladende stemmer resultaterne fra DK og LK som vist i fig. 11 godt overens. I de to tilfælde, hvor temporalsætninger står i ikke-integrativ frontplacering i LK, er konj. *wan* ('når, hvis') konjunktional i temporalsætningen. Man kunne af den grund forestille sig, at konjunktionslets dels temporale, dels konditionale semantik bevirker den ikke-integrative frontplacering, som om det drejede sig om konditionalsætninger i ikke-integrativ frontplacering, men det går ikke an at konkludere noget videre på baggrund af dette resultat. Dertil er belæggene simpelthen for få. Desuden er det også her fristende at tolke resultatet som en begyndende overgang fra hhv. resumptiv og ikke-integrativ frontplacering til integrativ frontplacering, men da antallet af belæg på integrativ frontplacering som ved konditionalsætningerne er så lavt, går det heller ikke an at konkludere noget videre i den forbindelse.

Som ved konditionalsætningerne har jeg også her udført en stikprøveundersøgelse af to vilkårligt valgte ikke-administrative tekster for at be- eller afkræfte, om VEP ved temporalsætninger forekommer oftere i ikke-administrative tekster end i diplomerne fra LK og DK. Denne stikprøveundersøgelse har jeg udført på Mantes *niederdeutsche Birgitta-Legende* (1971) samt Andersson-Schmitts *Lübecker Historienbibel*¹⁵²

¹⁵² Det drejer sig her om fortællende prosa af religiøs-opbyggelig karakter. Værket er skrevet i 1470. Historiebiblen er antageligt blevet til i Lübeck. Sproget er nordnordtysk-lybsk med enkelte mnl. elementer, da det er en mnt. oversættelse af et mnl. værk. Se nærmere herom Andersson-Schmitt (1995: XI–XII).

(1995). I Mante (1971) har jeg undersøgt siderne 34–39, svarende til 1042 ord. I Andersson–Schmitt har jeg undersøgt siderne 251–255, svarende til 1538 ord. Fig. 12 viser resultaterne af denne stikprøveundersøgelse.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>	Mante (1971)	A.–S. (1995)
Resumptiv frontplacering	15	17	15	14
Ikke-integrativ frontplacering	2	–	–	–
Integrativ frontplacering	1	2	–	–
I alt	18	19	15	14

Fig. 12: Temporalsætninger i resumptiv, ikke-integrativ og integrativ frontplacering i forskellige genrer

Det er her ikke muligt at udføre chi-square-testen. På baggrund af denne stikprøveundersøgelse kan det imidlertid siges, at VEP ved temporalsætninger forekommer noget hyppigere i ikke-administrative tekster end i diplomerne fra *LK* og *DK*. Således forekommer der i gennemsnit ca. 1,5 temporalsætninger i resumptiv frontplacering pr. 100 ord i Mante (1971). I Andersson–Schmitt forekommer der i gennemsnit ca. 0,9 temporalsætninger pr. 100 ord. I diplomerne fra *LK* og *DK* forekommer derimod kun ca. 0,05 ekstraponerede temporalsætninger pr. 100 ord. Det synes på denne baggrund at være berettiget at tale om væsentlige forskelle mellem genrerne med hensyn til denne konstruktion.

7.8.3.2.3. VEP ved kausalsætninger

Som ved konditionalsætningerne ses også her flere belæg på kausalsætninger i både resumptiv og ikke-integrativ frontplacering i *DK* end i *LK*.

Der er ikke fundet eksempler på kausalsætninger i integrativ frontplacering i diplomerne fra *DK*. Til gengæld er der fundet to belæg på denne konstruktion i diplomerne fra *LK*:

(370) *Vnde alse de stede hijr dit aldus gesloten vnde boden hebben / Ø begeren se, dat gi des geliken mit ju ok beden .. 1421^{II}*

(371) *.. alse wi vns vormoden, ein recht van der erbenomeden Johannis vnde Godeken wegen darumme vor ju komende wird / Ø bidde wy, dat .. 1422^{III}*

Fig. 13 viser, at der i *DK* forekommer lidt flere kausalsætninger i ikke-integrativ frontplacering end i resumptiv frontplacering. I *LK* forholder det sig imidlertid lige omvendt.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
Resumptiv frontplacering	19 (61%)	22 (41%)
Ikke-integrativ frontplacering	10 (32%)	32 (59%)
Integrativ frontplacering	2 (7%)	–
I alt	31 (100%)	54 (100%)

Fig. 13: Kausalsætninger i resumptiv og ikke-integrativ frontplacering

Frekvensforskellene med hensyn til resumptiv og ikke-integrativ frontplacering i fig. 13 er signifikante ifølge chi square-testen. Det er en bemærkelsesværdig og umiddelbart uforklarlig forskel.

7.8.4. VEP ved *corroboratio*

Resultaterne fra de to cancellier adskiller sig noget med hensyn til VEP ved *corroboratio*.

Fig. 14 viser VEP ved *corroboratio*. Medtaget er alle belæg på ekstraponeret og uekstraponeret *corroboratio*. Oftest optræder *corroboratio* uden VEP i begge cancellier.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
<i>corroboratio</i> med VEP	5 (24%)	12 (40%)
<i>corroboratio</i> uden VEP	16 (76%)	18 (60%)
I alt	21 (100%)	30 (100%)

Fig. 14: *corroboratio* med og uden VEP i diplomer fra *LK* og *DK*.

Frekvensforskellene i fig. 14 er ikke signifikante, men tilnærmelsesvis tendentielle ifølge chi-square-testen. Som vist i fig. 14 er der flere konstruktioner uden VEP i *LK* end i *DK*.

Da frekvensforskellene hverken er signifikante eller tendentielle, er det vanskeligt at forklare denne overensstemmelse mellem *LK* og *DK*, men en forklaring kunne måske være, at de mnt. diplomer fra *DK* var påvirket af ymd. i dette cancelli. For at sandsynliggøre denne påstand har jeg udført en stikprøveundersøgelse af 22 vilkårligt udvalgte ymd. diplomer (ca. 5800 ord) fra *DK* udstedt i perioden 1400 til 1432 (se fortegnelsen over ymd. diplomer fra *DK*). I de ymd. diplomer findes også *corroboratio* med og uden VEP. Imidlertid indgår *corroboratio*-formlen på ymd. kun i 8 af de 22 undersøgte ymd. diplomer. Det drejer sig om følgende ymd. diplomer:

1400₁, 1402₁, 1404₁, 1410₁, 1410₂, 1419₂, 1426₁, 1429₂.

I ét tilfælde (**1406**₁) er *corroboratio*-formlen skrevet på latin. I de ymd. diplomer, hvor der ikke er *corroboratio*, ses til gengæld næsten udelukkende den såkaldte *sanctio*-formel (se herom bl.a. Johnson 2003: 44; Schuster 2012: 271; Vogt 2013: 70), f.eks. i **1411**₁.

I fig. 15 vises resultaterne af stikprøveundersøgelsen.

	LK (mnt.)	DK (mnt.)	DK (ymd.)
<i>corroboratio</i> med VEP	5 (24%)	12 (40%)	4 (50%)
<i>corroboratio</i> uden VEP	16 (76%)	18 (60%)	4 (50%)
I alt	21 (100%)	30 (100%)	8 (100%)

Fig. 15: *corroboratio* med og uden VEP i mnt. diplomer fra LK og DK samt ymd. diplomer fra DK.

Grundet for få belæg er det ikke muligt at udføre chi-square-testen her, men tilsyneladende stemmer resultaterne fra DK (mnt.) og DK (ymd.) godt overens. Den tilnærmelsesvis tendentielle uoverensstemmelse mellem LK (mnt.) og DK (mnt.) samt den tilsyneladende overensstemmelse mellem DK (mnt.) og DK (ymd.) er umiddelbart et godt argument for påvirkning af DK's mnt. diplomer fra ymd., men det ville kræve en større undersøgelse af *corroboratio*-formlen i ymd. diplomer fra DK at bekræfte dette forhold endeligt, idet antallet af belæg på *corroboratio*-formlen i de undersøgte ymd. diplomer fra DK som sagt er for lille.

7.9. Sammenfatning

I det forrige er blevet behandlet forskellige VEP-konstruktioner i LK og DK. Jeg skal i det følgende sammenfatte resultaterne af denne resultatanalyse.

VEP ved nominale valensled forekommer i et meget lille antal i begge kancellier. En forklaring på dette forhold kunne være, at VEP ved nominale valensled er særligt knyttet til andre genrer end diplomgenren. Dette er blevet forsøgt sandsynliggjort ved en stikprøveundersøgelse af to mnt. ikke-administrative tekster. Stikprøveundersøgelsen viser, at VEP ved nominale valensled tilsyneladende er hyppigere forekommende i de ikke-administrative tekster end i diplomerne fra LK og DK, hvilket altså umiddelbart bekræfter påstanden om genreforskelle, men der er en vis usikkerhed forbundet med denne konklusion, idet der generelt er fundet for få belæg, hvorfor jeg i denne sammenhæng heller ikke har kunnet udføre en chi-square-test.

VEP ved ubestemte relativsætninger forekommer også i et lille antal. Der er ikke umiddelbart forskel på kancellierne med hensyn til forekomsten af ubestemte relativsætninger i hhv. resumptiv og ikke-integrativ frontplacering. Igen viser en stikprøveundersøgelse af to ikke-administrative tekster, at der

tilsyneladende er genreforskelle mellem på den ene side diplomerne fra *LK* og *DK* og på den anden side de ikke-administrative tekster. I begge ikke-administrative tekster ses ekstraponerede konstruktioner også i denne sammenhæng langt hyppigere end i diplomerne fra *LK* og *DK*.

VEP ved adverbialer ses gennemgående meget hyppigt. Hvad angår VEP ved adv., viser undersøgelsen god overensstemmelse mellem de to kancellier. Der forekommer ganske vist flere ekstraponerede adv. i *DK* end i *LK*, men forholdet mellem ekstraponerede og uekstraponerede adv. er det samme i begge kancellier.

Der ses heller ikke forskel mellem *LK* og *DK* med hensyn til VEP ved konditionalsætninger. Ganske vist er der fundet flere belæg på ekstraponerede konditionalsætninger i diplomerne fra *DK*, og der er her procentuelt en lidt større forekomst af konditionalsætninger i resumptiv frontplacering end i *LK*, men chi-square-testen viser hverken signifikante eller tendentielle frekvensforskelle. Også i denne sammenhæng er der blevet udført en stikprøveundersøgelse af to ikke-administrative tekster, og ligesom de andre stikprøveundersøgelser viser denne stikprøveundersøgelse, at VEP-konstruktioner forekommer hyppigere i de ikke-administrative tekster end i diplomerne fra *LK* og *DK*.

Der synes også at være overensstemmelse mellem kancellierne med hensyn til VEP ved temporalsætninger, men jeg har i denne sammenhæng ikke kunnet udføre chi-square-testen grundet for få belæg. Ganske som ved de tidligere nævnte stikprøveundersøgelser viser stikprøveundersøgelsen af to ikke-administrative tekster, at ekstraponerede temporalsætninger forekommer langt hyppigere i ikke-administrative tekster end i diplomer fra *LK* og *DK*. Der kan altså også på den baggrund siges at være genreforskelle mellem diplomerne fra de to kancellier og de ikke-administrative tekster.

Der er til gengæld ikke overensstemmelse mellem *LK* og *DK* med hensyn til VEP ved kausalsætninger. Den signifikante forskel mellem kancellierne består i, at forekomsten af kausalsætninger i ikke-integrativ frontplacering er væsentligt større i *DK* end i *LK*, men der synes ikke umiddelbart at være nogen forklaring på denne forskel.

Med hensyn til VEP ved *corroboratio* ses der også forskelle mellem de to kancellier. I begge kancellier ses oftest *corroboratio* uden VEP, men i *DK* forekommer *corroboratio* med VEP noget hyppigere end i *LK*. En forklaring på dette forhold kunne være, at de mnt. diplomer i *DK* er påvirket af ymd. For at sandsynliggøre denne påstand har jeg udført en stikprøveundersøgelse af 22 ymd. diplomer fra *DK*, som viser, at der tilsyneladende er overensstemmelse mellem de ymd. og mnt. diplomer fra *DK*. Dette sandsynliggør en påvirkning af *DK*'s mnt. diplomer fra ymd., men det må samtidig bemærkes, at det ikke kan siges med

sikkerhed, om der foreligger påvirkning fra ymd., idet belæggrundlaget i de undersøgte ymd. diplomer fra *DK* er for lille.

Efter denne gennemgang af analyseresultaterne er det vigtigt at vende tilbage til spørgsmålet om den lybske norm. På baggrund af undersøgelsesresultaterne lader det til, at *DK* gennemgående er påvirket af lybsk mnt., idet der på mange måder er overensstemmelse mellem *LK* og *DK*. Der er dog visse afvigelser fra *LK* i de mnt. diplomer fra *DK*, og disse afvigelser kan – i hvert fald tilnærmelsesvis med hensyn til VEP ved *corroboratio* – skyldes en påvirkning af *DK*'s mnt. diplomer fra ymd.

8. Toleddede verbalkomplekser i bisætninger – ledstilling og placeringer

8.1. Tidligere forskning

Før Mähl (2009, 2012, 2014), som jeg senere vil komme ind på, har kun Mogensen (1992) foretaget en systematisk, kvantitativ undersøgelse af den meget omfattende ledstillingsvariation, der ses ved toleddede verbalkomplekser i mnt.

Flere forskere har dog gjort sig overvejelser om de verbale elementers placering i flerleddede verbalkomplekser, herunder særligt ved toleddede verbalkomplekser i bisætninger. Der er grundlæggende tale om en variation mellem konstruktionerne 'finit vb. + infinit vb.' (V₁V₂), som bl.a. kendes fra moderne dansk, og 'infinit vb. + finit vb.' (V₂V₁), som kendes fra moderne højtysk. Her skal det bemærkes, at notationerne V₁V₂ og V₂V₁ ikke må blandes sammen med det i sprogvidenskaben ellers anvendte begreb om V2-sprog, undertiden også kaldet *Verb Second Language*¹⁵³. Ved et V2-sprog forstås et sprog, hvori verbalet indtager andenpladsen i sætningen. Det drejer sig her om de fleste germanske sprog – dog ikke engelsk (se desuden afsnit 7.2.).

Mähl (2014) bruger også begreberne *centripetal rækkefølge* for V₁V₂-ledstilling og *centrifugal rækkefølge* for V₂V₁-ledstilling. Allerede hos Nissen (1884) ses overvejelser om verbalkompleksernes placering, og også V₁V₂-ledstillingen i mnt. bisætninger har Nissen haft øje for. Nissen giver følgende eksempler på V₁V₂-ledstilling:

(372) *Do de hertoghe vornam den iamer den prybezlav **hadde** (V₁) **dreven** (V₂) ..* (Nissen 1884: 15)

(373) *.. er se des **konden** (V₁) overeyn **komen** (V₂) ..* (Nissen 1884: 15)

Som den første skelner Mähl (2012: 54) mellem tre forskellige ledstillingsmuligheder. Den første mulighed er den såkaldte *slutplacering* (ty. *Endstellung*), hvor verbalkomplekset placeres samlet i slutningen af bisætningen, f.eks.:

(374) *Hirvp antwerde ik vnde spreke also, dat id war is, dat wy boke genoch hebben, de vns leren, wo wy salich **mogen** (V₁) **werden** (V₂) ..* (Mante 1971: 31)

(375) *Do de konyngynne dat h{oe}rde dat de brodere **vechten** (V₂) **wolden** (V₁) des was se bedrouet ..*
(Andersson-Schmitt 1995: 238)

---

¹⁵³ Om V2-sprog se bl.a. Burridge (1993: 162ff.) og Everaert & van Riemsdijk (2006: 175–176).

Den anden mulighed er den såkaldte *kontaktpacering* (ty. *Kontaktstellung*¹⁵⁴), hvor verbalelementerne placeres samlet inde i sætningen, dvs. efterfulgt af et eller flere led, f.eks.:

- (376) *Do sunte Birgitte, de hilge vrouwe vnde brut godes, scholde steruen, do bot se, dat me eren licham scholde* (V₁) *grauen* (V₂) *na ereme dode jn sunte Laurencius closter to Rome.* (Mante 1971: 115)
- (377) *Do sede de Dolfijn al suchtende, wo he wif hadde vnde ene dochter, die geholden* (V₂) *ward* (V₁) *vor de schoenste van alle Vranckrike ..* (Mante 1965: 238)

Den tredje mulighed er den såkaldte *distancepacering* (ty. *Distanzstellung*), hvor verbalelementerne placeres adskilt, og hvor mindst ét af verbalelementerne placeres inde i sætningen, dvs. efterfulgt af et eller flere led, f.eks.:

- (378) *Do syk nv de apenbaringe begunnen* (V₁) *er vakene to schende* (V₂), *do en let se syk nicht genogen an deme vorbenomeden bichtuader ..* (Mante 1971: 30)
- (379) *Vnderdes wolde he bedencken, wat strenghes dodes he ene wolde richten, dat alle, de dar quemen, dat lant tho vorspeende, mochten* (V₁) *dar en eksempel vth nemen* (V₂). (Mante 1965: 112)

Der ikke er fundet eksempler fra mnt. på *distancepacering* med V₂V₁-ledstilling¹⁵⁵.

Jeg har i denne undersøgelse gjort brug af Mähls skelnen mellem de forskellige ledstillingsmuligheder. Mähl inddeler overordnet efter verbernes rækkefølge (V₁V₂-ledstilling vs. V₂V₁-ledstilling) og dernæst efter verbernes placering (kontakt- vs. distancepacering), men jeg vil her ikke holde mig strengt til denne inddeling.

Jeg har til denne undersøgelse gjort brug af begrebet *semantisk dependens*, som også Mähl (2009: 8, 2012: 50, 2014: 62–64) benytter sig af. Begrebet *semantisk dependens* udvikledes af Gunnar Bech (1983: 26f.) og John Evert Härd (1981: 14f.) til at beskrive verbalelementernes hierarki i verbalkomplekset.¹⁵⁶ Verbalelementerne betegnes med tal efter graden af den semantiske dependens:

¹⁵⁴ Mähl (2012: 54) angiver, at kontaktpacering undertiden kaldes for *Zwischenstellung*. Rationalet er, at verbalkomplekset står samlet i midten af sætningen, dvs. mellem andre af sætningens led.

¹⁵⁵ Varianten er dog fundet i mht., mnl. og ænht. (se bl.a. Mähl 2012: 55). Både Ebert *et al.* (1993: 438) og Sapp (2011: 48) nævner, at varianten V₂ ... V₁ (...) optræder ganske sjældent i ænht. Ebert *et al.* (1993: 438) angiver eksemplet: .. *ane andir untogunt die dor uffte getreben* (V₂) *stetlichen wart* (V₁) *mit spele*, mens eksemplet hos Sapp (2011: 48) er: .. *daz sie mit missetroste virloren* (V₂) *nit inwerde* (V₁). Sapp antager på baggrund af to lignende belæg fra hans undersøgelse, at V₂V₁-distancepacering kun kan finde sted, når negationen *nit* ('ikke') optræder, men eksemplet hos Ebert *et al.* (1993) viser netop, at dette ikke er tilfældet.

¹⁵⁶ I forlængelse af Bech (1955: 26) og Jørgensen (1976[1995]: 209–211) kalder Mogensen (1992: 28) det flerleddede verbalkompleks for *en hypotaktisk verbalkæde*. Den hypotaktisk verbalkæde er en kæde af verber, som er kendetegnet ved, at det infinitte verbum står i et dependensforhold til det finitte. I tilfælde af flere infinitte verber står det andet infinitte verbum i et dependensforhold til det første infinitte verbum osv. Se desuden Bech (1957: 6f.).

“Die Zahlen 1, 2 und 3 markieren den Grad der semantischen Dependenz, wobei das Finitum stets als V₁ markiert wird. Das Hauptverb (Infinitum) im zweigliedrigen Verbalkomplex ist folglich ein Dependens des Finitums [...]” (Mähl 2012: 50)

Jeg har valgt at følge den notation, som både Bech, Härd og Mähl (2009, 2012, 2014) benytter sig af, nemlig V₁ for finit verbalelement og V₂ for første infinitte verbalelement.

Nissen (1884: 5) er den første, der nævner den omfattende ledstillingsvariation. Han forklarer variationen i *sætnings- og ordfølgen* psykologisk som en usikkerhed og skødesløshed hos sprogbrugerne:

“Om end Sætnings- og Ordfølgen i det store og hele stemmer overens med de fælles tyske Regler, saa er den dog temmelig usikker og skjødesløs.” (Nissen 1884: 5)

Hvori de *fælles tyske Regler* består, angiver Nissen ikke.¹⁵⁷ For den moderne sprogvidenskab må denne forklaring forekomme utilstrækkelig, men den videreføres ikke desto mindre af flere senere forskere såsom Saltveit (1970: 289) og Rösler (1997: 130).¹⁵⁸

Efter Nissen behandler Magnusson (1939) udførligt perifrastiske tempusformer såsom perf. og pluskv. i mnt., herunder både to- og treleddede verbalkomplekser. Magnusson (1939: 7–13, 14–19, 81–99) beskæftiger sig særligt med konstruktioner med fuldverberne *laten, heten, don, sen, hören, helpen, lernen, leren* samt modalverberne *schöllen, willen, können, mögen, möten* og *dörven*. Derudover behandler Magnusson (1939: 100ff.) modus i forskellige typer af bisætninger, men desværre indgår ledstillingen ved flerleddede verbalkomplekser ikke i hans undersøgelse.

Derimod undersøger Mante (1965, 1971) ledstillingen ved toleddede verbalkomplekser i bisætninger i *Paris unde Vienna*¹⁵⁹ (Mante 1965) samt i den nedertyske *Birgittalegende*¹⁶⁰ (Mante 1971). Mante (1965: CCI; 1971: CLII) nævner, at både V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling forekommer i teksterne. Fordelingen imellem V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling er dog forskellig i de to tekster. Ifølge Mante (1965) forekommer der i *Paris unde Vienna* oftest V₂V₁-ledstilling:

“Im Nebensatz steht das Verbum finitum meist am Ende des Satzes.” (Mante 1965: CCI)

¹⁵⁷ Angående placeringen af de verbale elementer i verbalkomplekser på mht. og ænht. ses faktisk ingen fællestyske regler. Således findes også på mht. og ænht. en meget høj grad af variation. Se hertil bl.a. Sapp (2007, 2012).

¹⁵⁸ Se nærmere herom Mähl (2012: 48).

¹⁵⁹ Mantes undersøgelse findes i indledningen til udgivelsen af den mnt. version af *Paris og Vienna* (1488). Der er tale om ridderlitteratur (fortællende prosa). Værket er trykt i Antwerpen af den nederlandske bogtrykker Gheraert Leeu (ca. 1445–1492), jf. Mante (1965: XLI). Sproget er ifølge Mante (1965: CCXXII) nederlandskfarvet nordnedsaksisk med østfalsk–nordalbingiske træk.

¹⁶⁰ Mantes undersøgelse findes i indledningen til udgivelsen af den mnt. *Birgittalegende*.

Mante (1965) gør dog samtidig opmærksom på, at V₁V₂-ledstilling også forekommer hyppigt i *Paris unde Vienna* uden dog at angive frekvensforholdet mellem V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling. Ifølge Mante (1965) skal den hyppige forekomst af V₁V₂-ledstilling i *Paris unde Vienna* ses som en bestræbelse hos oversætteren på at gøre skriftsproget mere flydende.

”Unser Übersetzer zeigt aber ein ausgeprägtes – offenbar sprechsprachlich bedingtes – Streben, durch ein freieres Anbringen dieser Verbalform den Text geläufiger und leichtfliessender zu machen, eine überaus häufige Erscheinung, die tatsächlich als einer der sprachlichen Charakterzüge unseres Denkmals hervortritt.” (Mante 1965: CCI)

Derimod lader det til, at der i *Birgittalegenden* (Mante 1971) oftest forekommer V₁V₂-ledstilling, om end V₂V₁-ledstilling også er hyppigt forekommende dér. Mantes (1971) angivelser er desværre noget uklare i denne forbindelse:

”Obgleich das Verbum finitum vielfach am Ende des Satzes steht, hat man aber andererseits den Eindruck, dass es weit häufiger anderswo im Nebensatz auftritt.” (Mante 1971: CLII)

Også hvad angår *Birgittalegenden*, karakteriserer Mante (1971) brugen af V₁V₂-ledstilling som værende et talesprogligt træk:

”Ein Hauptmerkmal unseres Textes ist die – offenbar auch sprechsprachliche – freie Verbstellung im Nebensatz.” (Mante 1971: CLII)

Mantes (1965, 1971) undersøgelser af ledstillingen er ikke kvantitative, hvorfor man må nøjes med de indtryk, som Mante har fået under arbejdet med teksterne.

Mogensen (1992) undersøger kvantitativt ledstillingsvariationen ved både to- og treleddede verbalkomplekser i tidlige bibeltryk¹⁶¹ på mnt. Mogensen undersøger ved kvantitativ analyse verbalkomplekser, hvori der som fin.vb. indgår hjælpevb. *hebben*, *wesen/sin* og *werden*, modalvb. *schölen*, *willen*, *könen*, *dören*, *mögen* og *möten*, samt fuldvb. *laten*, *sweren*, *plegen*, *gan* og *söken*. Også i Mogensens materiale har bisætningerne oftest V₂V₁-ledstilling. Gennemgående ses dog også hyppigt V₁V₂-ledstilling (jf. Mogensen 1992: 36). Mogensen skelner imidlertid ikke mellem *slutplacering*, *kontaktplacering* og *distanceplacering*.

I lighed med Mante (1965, 1971) beskæftiger Weber (2003) sig udelukkende med toleddede verbalkomplekser i bisætninger, men modsat Mante er Webers undersøgelse kvantitativ. Weber undersøger

---

¹⁶¹ Det drejer sig her om de tidlige bibeltryk *K*” (trykt i Köln, ca. 1478) og *L* (trykt i Lübeck, 1494). Sproget i *K*” er øst-vestfalsk, mens sproget i *L* er nordnedsaksisk, jf. Ising (1961: XIV–XV).

på baggrund af Peters' variabelkatalog (1987: 85) toleddede verbalkomplekser i *dat*-sætninger i *dispositio*-formlen i mnt. diplomer fra Osnabrücks bykancelli¹⁶², dvs. sætninger af følgende type:

- (380) .. *dat vor vns sint* (V₁) *komen* (V₂) [...] *vnde hebbet* (V₁) *bekant* (V₂)
[*ghegheuen/ghelouet/ghesat/vorkoft etc.*] .. (Weber 2003: 203)

Der er tale om en meget ensartet formel, hvorfor disse toleddede verbalkomplekser ifølge Weber er velegnede til undersøgelse. Jeg skal imidlertid senere komme ind på, hvorfor jeg finder det problematisk, at Weber indsnævrer undersøgelsen til kun at omfatte *dispositio*-formlen. Interessant er det, at Webers undersøgelse viser en meget abrupt overgang fra overvejende V₁V₂- til nærmest udelukkende V₂V₁-ledstilling i første halvdel af 1400-tallet:

"Bis ins 15. Jh. hinein, genauer bis 1415, dominiert die Wortstellung 'Hilfsverb – Partizip' [...] Recht abrupt stellt sich dann die Wortfolge um und schließlich wird nach 1440 nahezu ausschließlich die Reihenfolge 'Partizip – Hilfsverb' verwandt, die auch dem Hochdeutschen eigentümlich ist." (Weber 2003: 203)

Weber giver ingen forklaring på, hvad der kunne have forårsaget denne abrupte overgang.

Ligesom Weber undersøger Fischer & Peters (2012: 73–74) med udgangspunkt i Peters (1987a) og Weber (2003) ledstillingsvariationen ved toleddede verbalkomplekser i bisætninger. Fischer & Peters behandler dog kun vb. *geven* i perfektum i diplomers *dispositio*, idet perfektumsformen her optræder meget hyppigt – både med V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling, f.eks.:

- (381) .. *wy don kunt, dat ere broder hadde* (V₁) *geven* (V₂) .. (Fischer & Peters 2012: 73)
(382) .. *vor vns sint gekomen Hans vnde Gerwin brodere, de ere gelt to samene gheven* (V₂) *hebbet* (V₁) ..
(Fischer & Peters 2012: 73)

Peters (1987a: 85) og Fischer & Peters (2012: 65) antager, at der sker et skifte fra overvejende V₁V₂- til overvejende V₂V₁-ledstilling i løbet af den mnt. periode, hvilket Webers undersøgelse som tidligere nævnt kunne bekræfte, men Fischer & Peters' undersøgelse af de seks bykancellier Braunschweig, Deventer, Hamburg, Lübeck, Münster og Oldenburg bekræfter ikke umiddelbart denne antagelse. Således har Fischer & Peters (2012: 74) allerede fra år 1300 fundet et flertal af V₂V₁-belæg i kancellierne Deventer, Lübeck og

¹⁶² Weber undersøger kun diplomer fra Osnabrück, som hører til det nordvestfalske område. Af den årsager mener Weber, at geografisk variation kan udelukkes. Efter min mening er denne antagelse dog problematisk, idet udstedelsesstedet ikke i sig selv udelukker den geografiske variation. For eksempel kan det tænkes, at skrivelserne i det pågældende kancelli er blevet hentet ind til kancelliet fra andre dialektområder af politiske, socio-kulturelle årsager e.l. I så fald vil deres skriftsprog ikke nødvendigvis afspejle de lokale skriftsprogsforhold.

Braunschweig, men samtidig kan de konstatere, at V_1V_2 -ledstilling er hyppigere belagt fra midten af 1400-tallet. V_2V_1 -ledstilling er sågar ikke belagt efter 1491.

Om Weber og Fischer & Peters' undersøgelser af toleddede verbalkomplekser i *dispositio*-formlen må det dog siges, at ledstillingen i netop meget ensartede formler såsom *dispositio* tilsyneladende fremstår konventionaliseret i en enten mere konservativ eller mere moderne form end ledstillingen i den friere tekst. Dertil må det også bemærkes, at Fischer og Peters' materiale netop viser, at der ikke er tale om en ensrettet udvikling, hvad angår ledstillingen i *dispositio*.

Endelig skal nævnes Mähl (2012, 2014), der på baggrund af faktorerne diakroni, diatopi, genre (ty. *Textsorte*) og konstruktionstype, undersøger både to- og treleddede verbalkomplekser i et meget omfattende materiale dækkende tidsrummet 1200 til 1600, dvs. alle tre mnt. sprogperioder (se Mähl 2014: 98ff.). Hvad angår de toleddede verbalkomplekser i bisætninger i mnt., konkluderer Mähl (2014: 149), at valget mellem V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling i høj grad afhænger af genre. Således viser Mähl (2014: 149), at V_2V_1 -ledstilling er fremherskende i mnt. retstekster, f.eks. stadsretter, allerede i den tmnt. periode, mens både V_2V_1 -ledstilling og V_1V_2 -ledstilling findes hyppigt i religiøse tekster i tmnt. Mähl angiver desuden, at andelen af V_2V_1 -ledstilling i religiøse tekster stiger efter den tmnt. periode, men V_1V_2 -ledstillingen fortrænges aldrig helt. Desuden angiver Mähl, at V_1V_2 -ledstilling er meget frekvent ved nogle konstruktionstyper, f.eks. modalvb. + infinitiv, mens V_2V_1 -ledstilling er meget frekvent ved andre konstruktionstyper, f.eks. *hjelpevb.* + perf. part. Jeg skal vende tilbage hertil i det følgende afsnit.

De fleste af de nævnte undersøgelser er som beskrevet ikke kvantitative. Mogensen, Weber, Fischer & Peters og Mähl skiller sig i denne sammenhæng ud, men Weber og Fischer & Peters' undersøgelser behandler kun en meget lille og speciel del af de toleddede verbalkomplekser i bisætninger. Mähls adskiller sig imidlertid fra Weber og Fischer & Peters, idet Mähl undersøger flere forskellige to- og treleddede verbalkomplekser igennem alle mnt. sprogperioder, i forskellige genrer og fra forskellige områder.

Det kan undre, at ledstillingen i de mnt. verbalkomplekser ikke tidligere har haft større bevågenhed, idet der ses ganske mange eksempler på undersøgelser af netop ledstillingsvariationen ved flerleddede verbalkomplekser inden for den højtyske sprogforskning (se f.eks. Hammarström 1923; Maurer 1926; Härd 1981; Ebert *et al.* 1993; Sapp 2007, 2011; Kretterová 2008; Hennig 2009). Som Härd (1981) udtrykker det, synes variationen ved flerleddede verbalkomplekser i bisætninger på mnt. og ænht. umiddelbart forvirrende og tilfældig:

"Die mehrgliedrigen Nebensatzprädikate erscheinen in den frühneuhochdeutschen Texten oft in einer verwirrenden, zuweilen fast den Eindruck einer völligen Regellosigkeit erweckenden Vielfalt syntaktischer Strukturen." (Härd 1981:57)

Härd viser ikke desto mindre, hvorledes V₂V₁-ledstillingen i løbet af 1300- og 1400-tallet bliver mere og mere frekvent, mens brugen af V₁V₂-ledstilling falder. Härd forklarer dette som en konsekvens af dannelsen af den tyske bisætnings rammestruktur¹⁶³:

"Als eine Konsequenz der sich im 14. und 15. Jahrhundert herausbildenden und festigenden sog. Rahmenstruktur des deutschen Nebensatzes wandelt sich die syntaktische Struktur des zweigliedrigen Prädikats, die vorher mit der Dependenzstruktur übereinstimmte: Die Personalform [den finitte form, SMB.] wird auf den Platz *nach* der ihr untergeordneten Nominalform [den infinitte form, SMB.] verschoben: *dass er wird geholt / kommen* (Struktur V₁V₂) ==> *dass er geholt / kommen wird* (Struktur V₂V₁)."

(1981: 57)

Her synes imidlertid at være tale om en cirkelslutning. Rammestrukturen synes snarere at være en konsekvens af V₂V₁-ledstillingen end omvendt. Generelt er det meget vanskeligt at afgøre, hvad der er årsag og virkning i denne sammenhæng. Det kan dog tænkes, at meningen bag Härds udsagn er, at rammestrukturen dannes tidligt i bisætninger med kun ét verbal, dvs. det finitte, hvorefter denne struktur lægges ned over bisætninger med finit og infinit verbal, men dette skrives ikke eksplicit af Härd.

Härds angivelse stemmer godt overens med Ebert *et al.* (1993: 438), som for perioden 1300–1600, dvs. sen mht. og ænht., angiver, at konstruktioner, hvor V₁ står efter V₂, dominerer henimod slutningen af perioden:

"Die Zeit 1300 – 1600 ist durch große Variation gekennzeichnet. Die Häufigkeit der nhd. Normalfolge Infinitum vor Finitum [...] steigt jedoch während dieser Zeit und um 1600 wird sie die weitaus häufigste Variante." (Ebert *et al.* 1993: 438)

Også Fleischer & Schallert (2011) gør sig lignende iagttagelser. Fleischer & Schallert (2011: 166) angiver, at typen V₁V₂ optræder i 50% af tilfældene i bisætninger i mht. prosatekster. Samtidig gør de opmærksom på den udvikling henimod V₂V₁-ledstilling, som også Härd omtaler, og som ifølge Fleischer & Schallert sætter ind i midten af 1300-tallet:

---

¹⁶³ Bisætningens ramme (ty. *Satzrahmen* eller *Satzklammer*) udgøres dels af bisætningens konjunkional, dels af det finitte verbum i verbalet, som står til sidst i sætningen (jf. bl.a. Nübling 2006: 91). Nübling (2006: 91) giver følgende eksempler på bisætningsramme: *obwohl [sie das Buch nie] gelesen hatte; das Buch, das [sie in diesen drei Jahren nicht] gelesen hat; weil [sie nie die Wahrheit] sagte.*

”Nach mittelhochdeutscher Zeit geht der Anteil der Abfolge 1–2 zurück. Für die Auxiliare *sein* und *haben* errechnet Weber (1971:132) auf der Basis der Materialien von Maurer (1926) einen Anteil der Abfolge 1–2 von 28 % für das 14. Jahrhundert, 20 % für das 15. Jahrhundert, 22 % für das 16. Jahrhundert und noch 8 % für das 17. Jahrhundert.” (Fleischer & Schallert 2011: 166)

Desuden gør Fleischer & Schallert (2011: 166) sig overvejelser om, hvilke interne såvel som eksterne faktorer der har indflydelse på variationen i de toleddede verbalkomplekser. Ifølge Fleischer & Schallert spiller verbalkompleksets konstruktionstype en rolle. Således optræder f.eks. V_2V_1 -ledstilling hyppigst ved ænht. *werden*-passiv. Desuden opstiller Fleischer & Schallert (2011: 169) med henvisning til Sapp (2007, 2011) den hypotese, at andre interne forhold såsom tryk, længde og informationsstruktur også spiller en rolle med hensyn til ledstillingen, men hypotesen påvises ikke med en analyse af et konkret materiale. Som en ekstern faktor nævner Fleischer & Schallert konceptuel mundtlighed.¹⁶⁴ Det har nemlig vist sig, at typen V_2V_1 i 1400- og 1500-tallet oftere optræder i mere officielle tekster på ænht., f.eks. diplomer og andre kancellitekster, mens V_1V_2 -ledstilling oftere optræder i mindre officielle tekster, såsom privatbreve. Af den årsag antager Fleischer & Schallert, at V_2V_1 -ledstilling først sætter sig igennem i officielle tekster og derfra spreder sig til andre områder uden dog helt at fortrænge V_1V_2 -ledstilling (Fleischer & Schallert 2011: 169). Således nævner Fleischer & Schallert med henvisning til Hennig (2009: 115), at V_1V_2 -ledstilling i 1600-tallet særligt hyppigt optræder i tekster, som bærer præg af talt sprog.

Som vist gør Fleischer & Schallert med henvisning til Sapp (2007: 302–304; 2011: 79–84) opmærksom på, at også informationsstrukturen spiller en rolle for brugen af enten V_1V_2 - eller V_2V_1 -ledstilling. Sapp (2007: 302) kan nemlig påvise, at V_1V_2 -ledstilling foretrækkes på ænht. ved fokusled med ny og vigtig information (herom se også Sapp 2011: 79ff.).

I ymd. signalerer ledstillingen i bisætninger også, om der er tale om fokusled som bærer af ny og vigtigt information eller derimod baggrundsled:

”[...] det [var] ledstillingen der signalerede om et led gav ny og vigtig information, altså var fokusled, eller om det angav baggrunden for udsagnet.” (Heltoft [2014]: 102)

Der kan i ymd. skelnes mellem baggrunds- og fokusled ud fra nægtelsens placering i bisætninger med nægtelse. Led efter fin.vb. er fokusled. Led før fin.vb. kan være fokus- eller baggrundsled afhængigt af placeringen i forhold til nægtelsen, såfremt der findes en nægtelse. Således står fokusled i midtfeltet efter nægtelsen, mens baggrundsled står i midtfeltet før nægtelsen (jf. Heltoft [2014]: 17, 107–108), f.eks.:

---

¹⁶⁴ Her læner Fleischer & Schallert sig op ad Koch & Oesterreichers (1985: 29ff.) tese om konceptuel mundtlighed (*Nähe*) og konceptuel skriftlighed (*Distanz*).

(383) *The syndher (...) ther ey **quemt** [fokusled, SMB.] ær aff at syæ owenbarligh* (Heltoft [2014]: 107)

(384) *.. men dog skal hwn ey lenghe sidde, po thet at hwn ey **mactløss** [fokusled, SMB.] bliffuer ther af.*
(Heltoft [2014]: 108)

I sætninger uden nægtelse eller lignende adverbialer står fokusleddet, såfremt det står i midtfeltet, ifølge Heltoft ([2014]: 108) altid umiddelbart før fin.vb., f.eks.:

(385) *Tha skal fostermoderen brwge the ting til barnemoderen som henne **slibrid ok hal** [Fokusled, SMB.]*
gør (Heltoft [2014]: 108)

Ikke desto mindre er der blandt flere variationslingvister enighed om, at V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling i mnt. kun er varianter uden semantisk forskel (jf. Weber 2003; Fischer & Peters 2012; Mähl 2014: 53). Mähl (2014) mener f.eks. i lighed med Mante (1965 og 1971), at der allerhøjest kan være tale om en registerforskel, dvs. talesproglig konstruktion (V_1V_2 -ledstilling) vs. skriftsproglig konstruktion (V_2V_1 -ledstilling), men ifølge Mähl (2014: 56–57) er diskussionen om talesprog kontra skriftsprog irrelevant i forhold til historiske skriftsprog såsom mnt. Desuden udelukker Mähl (2014: 95–97) eksplicit, at tryk eller betoning skulle spille en rolle med hensyn til valget af hhv. V_1V_2 - eller V_2V_1 -ledstilling. Således angiver Mähl (2012, 2014), at placeringen af V_1 og V_2 er velegnet til kvantitativ analyse, idet det ifølge Mähl (2012: 53, 2014: 81) kan udelukkes, at ledstillingsvariationen er ensbetydende med en semantisk variation. Det er imidlertid noget uklart, på hvilket grundlag Mähl bygger sin antagelse om konstruktionernes semantiske ækvivalens. Ganske bemærkelsesværdigt er det da også, at Mähl rent faktisk selv tager forbehold for den antagelse, som hele afhandlingen bygger på, nemlig at den syntaktiske variation ikke korrelerer med semantisk variation. Under henvisning til Tophinke (2009: 164f.) angiver Mähl (2014: 53) nemlig, at det ved analysen af historiske tekster ikke altid lader sig afgøre, om der ved forskellige syntaktiske strukturer er tale om et semantisk identisk indhold eller ej. Dette er et væsentligt problem, da der ikke kan være tale om, at de forskellige ledstillinger er varianter i streng variationslingvistisk forstand, hvis der er semantiske eller informationsstrukturelle forskelle mellem dem.

I det følgende vil jeg kun beskæftige mig med udtryksyntaksen, da en indholdsanalyse ville kræve en langt større undersøgelse end denne. Derfor er det her ikke muligt at be- eller afkræfte antagelsen om, at også informationsstrukturelle faktorer såsom udpegning af fokusled¹⁶⁵ spiller ind ved valget mellem V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling. I denne afhandling behandles derimod udelukkende udtryksyntaksen med henblik på en kortlægning af de geografiske frekvensforskelle.

---

¹⁶⁵ Jeg overtager her den tænke måde, som findes hos Hansen & Heltoft (2011: 75). Ifølge Hansen & Heltoft er fokusleddet det led eller en del af det led, som afsenderen udpeger som særligt relevant, dvs. som meddelelsens centrum. Dette led siges at bære meddelelsens *fokus*.

8.2. Forskellige konstruktionstyper i bisætningen

De toleddede verbalkomplekser omfatter en række konstruktionstyper. For det første findes sammensatte tempusformer (futurum og perf.) samt passivperifrase med *sin/wesen* eller *werden* + infinitiv. For det andet findes konstruktioner med modalverber, som styrer en infinitiv. For det tredje findes konstruktioner med fuldverb + infinitiv. Mähl (2012: 53) arbejder overordnet med fem konstruktionstyper. Det drejer sig om konstruktionerne: I. *hebben* + perf.part., II. *sin/wesen* + perf.part., III. *werden* + perf.part., IV. *modalvb.* + inf. og V. *fuldverb.* + inf. Undersøgelsen dækker følgende perifrastiske verbalkonstruktioner:

Ia. *hebben* + perf. part. (perf./pluskv.), f.eks.:

(386) *Up den nhamiddach, do de klokke j geslagen (V₂) hadde (V₁) ..* (Stammler 1921: 30)

Ib. *hebben* + to-infinitiv (*hebben* som modalt hjælpevb.)

(387) *Hir mach juwe wysheit up vorzeen sin, wat gy to donde (V₂) hebben.(V₁)* (HanRec 5/548: 441)

II. *sin/wesen* + perf. part. (perfektum/plusquamperfektum samt passiv), f.eks.:

(388) *Deme beuol de pawes, dat he predeken scholde wedder de vngelouigen heyden unde de kettere sint (V₁) geheten (V₂).* (Schmitt 1959: 44)

IIIa. *werden* + perf. part. (passiv), f.eks.:

(389) *.. van den rivieren, de hier dael vallen van Embron unde gheleidet (V₂) werden (V₁) mit pipen unde mit ronnen under der erden ..* (Stammler 1921: 28)

IIIb. *werden* + præs. part. ("kontinuerlig" futurum), f.eks.:

(390) *.. wi moten dar up vorseen sin, wanne gi juwer herlicheid sendeboden, also van der van Prutzen unde Liiflande wegene, in Engeland sendende (V₂) werden (V₁) ..* (HanRec 5/546: 439)

IV. *modalvb.* + inf., f.eks.:

(391) *De deden beyde eyne louede, dat se ere kusheit wolden (V₁) halden (V₂).* (Schmitt 1959: 41)

V. *fuldverb.* + inf., f.eks.:

(392) *Men Paris dede noch vele mer wonders in den wapende[n], wen he des morghens ghedan hadde, in sulker wise, dat numment tegen em dorste (V₁) vp de bane kamen (V₂) ..* (Mante 1965: 21)

Det skal her nævnes, at Mähl (2012: 53) ikke undersøger konstruktionstypen *V. fuldvb. + inf.* Jeg ser dog ingen grund til ikke også at medtage sådanne verbalkomplekser i min undersøgelse.¹⁶⁶

8.3. Forskellige placeringer i bisætningen

I ingen af de tidligere nævnte undersøgelser – med undtagelse af Mähl (2009, 2012) – skelnes der mellem underkategorier af *V₁V₂*- og *V₂V₁*-ledstilling med hensyn til placering i bisætningen. Med udgangspunkt i Mähls undersøgelse arbejder jeg med to overordnede ledstillingsmuligheder i den mnt. bisætning, idet jeg har ladet modsætningsforholdet mellem *kontaktpacering* og *distancepacering* være det overordnede kriterium for min inddeling. Det andet kriterium for inddelingen er modsætningsforholdet mellem *final* og *medial* placering, idet det toleddede verbalkompleks både kan placeres inde i sætningen, dvs. medialt, og til sidst i sætningen, dvs. finalt. Denne skelnen mellem final og medial placering af verbalkomplekset er dog sekundær i forhold til den første skelnen mellem distance- og kontaktpacering, idet det finalt placerede verbalkompleks med Heltoft ([2014]: 14ff.) kan betragtes som værende medialt placeret, idet der her blot er tale om en manglende, men ikke desto mindre mulig udfyldning af bisætningens slutfelt. Et adverbial, vel snarest tids- eller stedsadverbial, vil formentligt altid kunne udfylde slutfeltet, også selvom et tids- eller stedsadverbial skulle udfylde pladsen før eller imellem verbalkomplekset, f.eks.:

(393) .. *iiij brewe, de fan Rome kamen (V₂) seind (V₁) dyssen winter.* (Soro 2009: 184)

Det tredje og sidste kriterium for undersøgelsens inddeling er verbalelementernes rækkefølge i verbalkomplekset, dvs. enten *V₁V₂*-ledstilling med fin.vb. før infin.vb. eller *V₂V₁*-ledstilling med fin.vb. efter infin.vb.:

- **Kontaktpacering**

- *Final kontaktpacering* (... *V₁V₂ / V₂V₁*). Verbalkomplekset står samlet i slutningen af sætningen, f.eks.:

- (394) *Dar ghaff he vns eyen bilde der rechten otmodicheit, dat wij otmodich scholen (V₁) syn (V₂), wente sunder otmodicheit nemoge wij nicht salich werden.* (Schmitt 1959: 83)

- (395) .. *wente se holden wol dat gebot, dat got en ghegheven (V₂) heft (V₁).* (Jellinghaus 1904: 41)

- *Medial kontaktpacering* (*V₁V₂ / V₂V₁ ...*). Verbalkomplekset står samlet inde i bisætningen efterfulgt af et eller flere led, f.eks.:

---

¹⁶⁶ F.eks. er flere fuldverber medtaget i undersøgelserne udført af bl.a. Mogensen (1992: 31ff.). Også Sapp (2007, 2011) undersøger verbalkomplekser med fuldvb.

(396) *Do dat de Dolfijn hoerde, wart he sere tornich vnde dachte, dat id **mosten** (V₁) **wesen** (V₂) menne van werdicheit.* (Mante 1965: 14)

(397) *Do nu sunte Birgitte ersten **was** (V₁) **ge-kamen** (V₂) yn dat vor-benomedede closter Aluastra, do ..*
(Mante 1971: 64)

(398) *Wente se hebben angest, dat god **schenden** (V₂) **shal** (V₁) de werlt.* (Jellinghaus 1904: 136)

(399) *Des anderen dages des morghe[n]s do sunte Birgitte **then** (V₂) **wolde** (V₁) to sunte Nycolaus, do ..*
(Mante 1971: 109)

- **Distanceplacering**

– *Final V₂-placering* (V₁ ... V₂). Verbalkomplekset står adskilt i bisætningen. Imellem V₁ og V₂ står et eller flere led. V₂ står til sidst i bisætningen, f.eks.:

(400) *Dar-vmme scref he hen to Rome to er vnde bat se, dat se got **wolde** (V₁) vor ene **bidde[n]** (V₂).*
(Mante 1971: 105)

– *Medial V₂-placering* (V₁ ... V₂ ...). Verbalkomplekset står adskilt. Imellem V₁ og V₂ står et eller flere led. Efter V₂ står et eller flere led i bisætningen, f.eks.:

(401) *Do de duvel sach, dat he **hadde** (V₁) so groten anxst **ghehadt** (V₂) unde also groten schaden, so ..*
(Jellinghaus 1904: 35)

Distanceplaceringen er som nævnt indledningsvis udelukkende fundet med V₁V₂-ledstilling.

Jeg skal i det følgende behandle undersøgelsens resultater på baggrund af de tre omtalte inddelingskriterier.

8.4. Analyse af de toleddede verbalkomplekser i LK og DK

8.4.1. Verbalkomplekser med V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling i LK og DK

Der er fundet ganske mange toleddede verbalkomplekser i bisætninger i de to kancellier. Dog er der fundet lidt flere belæg i DK end i LK. Der er i DK fundet i alt 785 toleddede verbalkomplekser, mens der i LK er fundet i alt 683 toleddede verbalkomplekser. Både V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling forekommer i LK og DK:

- **V₁V₂– og V₂V₁–ledstilling i LK, f.eks.:**

(402) *Hijromme, leuen heren vnd vrunde, bidde wij juwe ersamheide andachtliken mit allem vlijte, oft de vorscreuene juwe vtlecghers in solliker wijse to jw quemen, dat gi id mit ene holden, alse vnser stede aueschedent darvan is (V₁) **gewesen** (V₂) .. 1429^{III}*

(403) *Alse gi vns gescreuen hebben van enem dage den iuwe homeister guder dechtnisse mit der hochboren furstynnen vrowe Margareten konigynnen van Denemarken **geramet** (V₂) **hadde** (V₁) .. 1407^I*

- **V₁V₂– og V₂V₁–ledstilling i DK, f.eks.:**

(404) *Got he weyt yt wol dat wy gherne hebben gedaen wat iuw vnde den iwen leeff **hefft** (V₁) **gewest** (V₂) .. 1409a*

(405) *.. vnde wetet dat wy iuwen steden in Prüczen scriuen hebben by der s{ue}lfuen mate iuw to berichtende wente se eer by den deghedingen **wesen** (V₂) **hebben** (V₁). 1406e*

I begge kancellier er V₂V₁–ledstillinger den hyppigste. Fig. 16 viser, at V₂V₁–ledstilling forekommer hyppigere i DK end i LK med 88% mod 76%.

	LK	DK
V ₁ V ₂ –ledstilling	166 (24%)	98 (12%)
V ₂ V ₁ –ledstilling	517 (76%)	687 (88%)
I alt	683 (100%)	785 (100%)

Fig. 16: V₁V₂– vs. V₂V₁–ledstilling ved toleddede verbalkomplekser i LK og DK.

Frekvensforskellene i fig. 16 er signifikante ifølge chi-square-testen. Jeg vil vende tilbage til ledstillingen i afsnit 8.4.4.

8.4.2. Kontakt- vs. distanceplacering i LK og DK med V₁V₂–ledstilling

Modsætningsforholdet mellem kontakt- og distanceplacering ved toleddede verbalkomplekser, som har V₁V₂–ledstilling i bisætninger, er som tidligere nævnt det overordnede kriterium for undersøgelsens inddeling. To forhold gør sig her gældende: For det første er der tale om to syntaktisk meget forskellige konstruktionsmuligheder, f.eks. findes kontaktplacering både ved V₁V₂– og V₂V₁–ledstilling, mens

distanceplacering udelukkende findes ved V₁V₂-ledstilling. For det andet ses her en tydelig forskel mellem de to kancellier. Både kontakt- og distanceplacering forekommer i begge kancellier:

- **Kontaktplacering i LK** (V₁V₂-ledstilling), f.eks.:

(406) .. *wente wi nu tor tijd grote koste **moten** (V₁) **hebben** (V₂) in der see, de vitalienbrodere to vorstoren, der rede vele to der see is.* **1418^{III}**

- **Distanceplacering i LK** (V₁V₂-ledstilling), f.eks.:

(407) *Alse ju wol indechtich mach wesen, wo van den steden de aueschedinge **was** (V₁) uppe der negesten dachuart to Lubeke **vorgaddert** (V₂) ..* **1418^{III}**

- **Kontaktplacering i DK** (V₁V₂-ledstilling), f.eks.:

(408) *Vortmer so scal de koning Erik in syner were beholden dat Nyehus vnde Flensborgh to deme vorbenomeden daghe in sodaner wys, dat id myt der anderen siden **schal** (V₁) **staen** (V₂) vmme de løsinghe vppe den vorscreuenen dach to Trinitatis vnde achte daghe dar na ..* **1410c**

- **Distanceplacering i DK** (V₁V₂-ledstilling), f.eks.:

(409) *Vortmer weret sake dat wy edder vnse eruen vnde nak{øe}melinge **wolden** (V₁) dat vorscreuen slot Openraa vppe eyne andere stede **buwen** (V₂) ..* **1411a**

Kontantkplacering forekommer hyppigt i begge kancellier. Af fig. 17 fremgår det, at distanceplacering ofte ses i DK, mens distanceplacering derimod er sjældent forekommende i LK.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
Kontaktplacering	151 (91%)	59 (60%)
Distanceplacering	15 (9%)	39 (40%)
I alt	166 (100%)	98 (100%)

Fig. 17: Kontakt- vs. distanceplacering i LK og DK (V₁V₂-ledstilling)

Frekvensforskellene i fig. 17 er signifikante ifølge chi-square-testen. Den relativt store forekomst af distanceplacering i DK over for den relativt lille forekomst af distanceplacering i LK kan forklares på forskellige måder.

For det første kunne den højere frekvens af distanceplacering i DK end i LK skyldes, at DK havde højere frekvens af V₁V₂-ledstilling, der som beskrevet muliggør distanceplacering i mnt. I det foregående

afsnit er det imidlertid blevet vist, at dette netop ikke var tilfældet. Der ses i *DK* lavere frekvens af V_1V_2 -ledstilling end i *LK*, hvorfor denne forklaring må forkastes.

For det andet kunne man betragte den mere omfattende brug af distanceplacering i *DK* som et udtryk for en højere grad af mundtlighed i teksterne fra *DK*. Den overordnede præmis for denne antagelse er, at distanceplacering optrådte hyppigere i talt mnt. end i mnt. skriftsprog (se herom desuden Mähl 2014: 144). Der knytter sig imidlertid visse metodiske problemer til denne antagelse. Man har som udgangspunkt ikke adgang til talt mnt., hvorfor en sådan undersøgelse i sagens natur udelukkende vil kunne foregå via sekundære kilder. Sådanne sekundære kilder kunne være skriftlige kilder, som fremstår mere *mundtlige*, dvs. udviser en højere grad af mundtlighed, end andre skriftlige kilder. Det er i denne forbindelse vigtigt at bemærke, at præmisserne for at kalde en bestemt teksttype eller genre for mere *mundtlig* i høj grad beror på på undersøgerens egen vurdering af teksttypen. Der er på den baggrund risiko for, at undersøgeren tilskriver en bestemt teksttype eller genre en højere grad af mundtlighed end en anden på et forkert grundlag. Man kunne f.eks. forestille os, at undersøgeren tilskrev en bestemt teksttype en høj grad af mundtlighed, fordi en sådan teksttype i dag bliver identificeret med en høj grad af mundtlighed, uden at man dog kan sige noget om, hvilken status teksttypen havde i samtiden, hvad angår graden af mundtlighed. I forbindelse med antagelsen om den mere omfattende brug af distanceplacering i *DK* som et udtryk for en højere grad af mundtlighed i tekster fra dette kancelli kan det siges, at mnt. i Norden i modsætning til selve det mnt. sprogområde, herunder Lübeck, overvejende blev brugt som talesprog (se afsnit 3.1.). I den forbindelse må det antages, at der eksisterede en vis grad af tosprogethed, og at en stor del af befolkningen i byerne kunne tale mnt. Muligvis beherskede skrivelserne i *DK* derfor også talt mnt., og det kunne tænkes, at de på den baggrund var mere påvirket af talt mnt. Om skrivelserne i *LK* må det formodes, at de i højere grad stod under indflydelse af skriftsprogstraditionerne i selve det mnt. sprogområde og også i højere grad under indflydelse af skriftsprogsimpulser fra det højtyske sprogområde. Dette ville kunne forklare den hyppigere brug af distanceplacering i *DK*, men som nævnt er denne antagelse meget vanskelig at efterprøve, da man ikke har adgang til mnt. talesprog.

For det tredje kunne der være tale om en igangværende sprogforandring, som går i retning af kontaktpacering, men som ikke manifesterer sig ens i de to kancellier – med andre ord kunne resultaterne fra *DK* betragtes som en forsinket sprogforandring. Sammenholdt med moderne nedertysk, hvor der kun ses V_2V_1 -ledstilling med kontaktpacering i bisætninger – for øvrigt ganske som på moderne højtysk – (se f.eks. Saltveit 1983: 288), må man konkludere, at slutresultatet af denne sprogforandring er gennemført V_2V_1 -ledstilling med kontaktpacering. Mähl (2012: 55, 2014: 149) angiver bl.a., at brugen af V_2V_1 -ledstilling, som

altså kun er belagt som kontaktplacering, stiger markant i løbet af hans undersøgelsesperiode¹⁶⁷. Dette betyder sandsynligvis, at andelen af distanceplacerede V_1V_2 -ledstillingskonstruktioner af alle toleddede verbalkomplekser samtidig mindskes.¹⁶⁸ Antagelsen bestyrkes af den tidligere omtalte tese, som Härd (1981: 169) fremfører vedrørende V_2V_1 -ledstilling i ænht. Stigningen i brugen af V_2V_1 -ledstilling i ænht. i løbet af 1300- og 1400-tallet hænger ifølge Härd sammen med dannelsen af den tyske bisætningsrammestruktur. Den ænht. bisætningsrammestruktur, som betyder, at det finitte verbalelement i et toleddet verbalkompleks står til sidst i bisætningen, om ikke umuliggør distanceplacering, så i hvert fald mindsker muligheden for en sådan placering betragteligt.¹⁶⁹ Den større brug af kontaktplacering i *LK* kan således ses som et tegn på, at sprogforandringen befinder sig på et mere fremskredent stadie i netop dette kancelli. Samtidig kan den hyppigere brug af distanceplacering i *DK* ses som et udtryk for, at skriverne har benyttet sig af et konserveret sprog i diplomerne, som ikke længere var i overensstemmelse med skriftligt mnt. i selve sprogområdet. Antagelsen om den forsinkede sprogforandring i *DK* kan bygge på flere forskellige præmisser. Det kunne tænkes, at nogle af skriverne i *DK* oprindeligt stammede fra selve det mnt. sprogområde, men at de i en tidlig alder var blevet ansat i *DK*, og at de derfor havde mistet forbindelsen til det mnt. sprogområde. På den måde kunne disse skrivere antageligt ikke følge den udvikling, som skrevet mnt. i selve sprogområdet undergik. Desuden er det muligt at forestille sig, at skriverne fra *DK* var på studierejser til universiteter i det mnt. sprogområde som led i deres uddannelse og dér stiftede bekendtskab med mnt. skriftsprog. Efter hjemkomsten til Skandinavien mistede disse skrivere måske forbindelsen til skrevet mnt., hvorfor de benyttede sig af et mnt. skriftsprog, som ikke længere stod i overensstemmelse med mnt. skriftsprog i selve sprogområdet. Endelig er det muligt, at skriverne i *DK*, hvad enten de stammede fra Norden eller fra selve det mnt. sprogområde, benyttede ældre mnt. diplomer opbevaret i kancelliet som forlæg for deres egne mnt. diplomer. Christensen (1918) antager dette for skriverne i *LK*:

”Som oftest har Skrивeren sikkert simpelt hen benyttet et tidligere Dokument til Mønster for alle senere af samme Art [...]” (Christensen 1918: 28)

Skriverne kan i så fald direkte have kopieret de distanceplaceringskonstruktioner, som de måtte have fundet i de ældre diplomer, hvilket ville forklare den hyppigere brug af distanceplacering i diplomerne fra *DK*, men hvis skriverne i *LK* også gjorde det, hvilket Christensen antager, skulle man vente, at sproget i *LK* var ligeså konservativt som i *DK*. Ingen af de netop nævnte forklaringsmuligheder lader sig imidlertid efterprøve.

¹⁶⁷ Mähls undersøgelsesperiode går fra slutningen af 1200-tallet til omkring år 1600.

¹⁶⁸ Imod denne antagelse kunne man forestille sig, at brugen af distanceplacering ved V_1V_2 -ledstilling steg på bekostning af kontaktplacering ved V_1V_2 -ledstilling, i takt med at brugen af V_2V_1 -ledstilling steg, dvs. fra slutningen af 1300-tallet og frem, således at også forekomsten af distanceplacering blev større. Ingen steder lader denne antagelse dog til at blive bekræftet.

¹⁶⁹ Som nævnt tidligere findes der eksempler på distanceplacering med V_2V_1 -ledstilling i mht., ænht. og mnl., men sådanne eksempler er særdeles sjældne.

Desuden forekommer det usandsynligt, at skriverne i *DK* skulle have mistet fornemmelsen for mnt. skriftsprog, eftersom kancellipersonalet ud over den udgående korrespondance på mnt. også varetog den meget omfattende indgående korrespondance på mnt., fortrinsvis fra holstenerne og Østersøhansestæderne. Af den årsag må skriverne i *DK* nødvendigvis have holdt sig ajour med mnt. skriftsprog i selve det mnt. sprogområde. Hvad angår den sidste forklaringsmulighed i denne sammenhæng, forekommer det også usandsynligt, at skriverne i *DK* skulle have brugt ældre mnt. diplomer, når nu skriverne også havde til opgave at varetage den indgående korrespondance på mnt., hvorved de som netop nævnt havde mulighed for at holde sig ajour med mnt. skriftsprog.

For det fjerde kunne også genreforskelle tænkes at være udslagsgivende for valget mellem kontakt- og distanceplacering. Mähl (2012: 55–56, 2014: 105–107) behandler indgående variationen mellem V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling i forskellige genrer (ty. *Textsorten*). Mähl angiver, at brugen af V_2V_1 -ledstilling og derved også udelukkende kontaktpacering allerede i tidlig mnt. er fremherskende i de mnt. lovtekster. Mähl (2014: 105) angiver desuden, at andelen af V_2V_1 -ledstilling er mindre i mnt. diplomer fra 1300-tallet end i lovteksterne, men i 1400-tallet stiger andelen af V_2V_1 -ledstilling kraftigt i diplomerne. Af den årsag konkluderer Mähl (2014: 105), at V_2V_1 -ledstillingen spreder sig fra de mnt. lovtekster til andre juridisk-administrative tekster. Derimod ses der ifølge Mähl (2014: 106) stor variation mellem V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling i andre genrer, herunder særligt religiøse tekster. Hvad angår de religiøse tekster, ses endda i mange tilfælde klart overvejende brug af V_1V_2 -ledstilling (Mähl 2012: 56, 2014: 106):

”Grundsätzlich kann festgestellt werden, dass die nicht-amtlichen Texte in geringerem Umfang an spezifische vorgegebene Muster gebunden waren als die Dokumente (Briefe, Urkunden, Stadtrechte), die im institutionellen Rahmen entstanden.” (Mähl 2014: 106)

Når der ved denne variabel er konstateret genreforskelle, kunne det også tænkes, at der var genreforskelle ved andre syntaktiske variable, f.eks. kontaktpacering over for distanceplacering. Denne antagelse kan imidlertid ikke forklare, hvorfor der findes en større andel af distanceplacering i *DK* end i *LK*. Her er netop ikke tale om forskellige genrer såsom juridiske tekster over for f.eks. fortællende prosa af religiøs eller verdslig art, men derimod om én fælles genre i begge kancellier.

For det femte kunne variationen mellem kontakt- og distanceplacering have at gøre med forskellige konstruktionstyper, f.eks. verbalkomplekser med *hebben* + perf.part. (type Ia) over for verbalkomplekser med Modalvb. + inf. (type IV). Særligt hyppigt forekommer i begge kancellier konstruktionstyperne Ia. *hebben* + perf.part., II. *sin/wesen* + perf.part., IIIa. *werden* + perf.part., IV. Modalvb. + inf., V. Fuldvb. + inf. For overskuelighedens skyld er kun vist eksempler på kontaktpacering med V_1V_2 -ledstilling:

- De forskellige konstruktionstyper i LK

Ia. *hebben* + perf.part., f.eks.:

- (410) *So heft vns vromede, dat gi den vorscreuenen Johanne in der wijse hebben (V₁) ghevert (V₂) dat jw doch suluen to vngjelimpe mochte komen .. 1432^I*

II. *sin/wesen* + perf.part., f.eks.:

- (411) *Vns is warliken vorekomen, wo dat welke van juwen [...] hebben der schepe en dels van der vlote genomen, ock vele kostels ghudes vte den andern schepen dergelijken genomen, des wij doch umbesorget sin (V₁) gewesen (V₂). 1429^{III}*

IIIa. *werden* + perf.part., f.eks.:

- (412) *Willet weten dat de gemeene stede van der hense vmme de tiit vten hir in vnser stat eene dachuart holden werden also dat wi sere vnleddich werden (V₁) wesen (V₂) vm der suluen dachuart vnde ok vm vele anderer zake willen. 1407^I*

IV. Modalvb. + inf., f.eks.:

- (413) *So sin ok sodanne kogghen vnde grote schepe mit vns ligghende alrede vorvrachtet vnde gheladen na Engheland vnde anderswor, also dat wy der nicht mechtich moghen (V₁) wezen (V₂) .. 1422^{VII}*

V. Fuldvb. + inf., f.eks.:

- (414) *.. wo na der tijd, alse ju der stede vnde vnse breue komen weren [...] ut juwer stad van den juwen schepe scholen gesegelt sin mit gude to den Russen, dat vns unbillich dunket (V₁) wesen (V₂) begere wi .. 1421^{IV}*

- De forskellige konstruktionstyper i DK

Ia. *hebben* + perf.part., f.eks.:

- (415) *Wi Erick koninck don witlik, dat wi mit unsen radtgeueren, de hir na schreuen stan, hebben (V₁) sehen (V₂) dre breffe, twe bosegelt mit ingesegele des fursten Wartislaff, de drudde mit ingesegelen der her Pridber van Putbusch .. 1421^b*

II. *sin/wesen* + perf.part., f.eks.:

(416) *Dit hebben se uns ghedan baven dat do wi **weren** (V₁) **vorliket** (V₂) to Stocholme .. 1436b*

IIIa. *werden* + perf.part., f.eks.:

(417) *Vnde screuet vns to by dessen boden wo lange it **wert** (V₁) **bedaghet** (V₂) vnde eyn antwerd van dessen vorscreuen stuocken. 1404d*

IV. Modalvb. + inf., f.eks.:

(418) *Des wille wy dat de borgermestere raetlude borgere unde inwonere unser vorscreven stad Wisbuo unde de gemeyne koepmanne de de sulve unse stad unde havene soken keynerleye besweringe eder hinder **schølen** (V₁) **hebben** (V₂) van des slotes buwetes wegene .. 1411c*

V. Fuldvb. + inf., f.eks.:

(419) *Vnde beden och mit craft desses breues strengeliken alle den vnsen, dar de vorscreuenen sendeboden samentliken edder besunderen efte ere gesynde in desser reyse vt vnde to huss to komen, dat se de mit eren hauen vnde guderen vngehindert **laten** (V₁) **varen** (V₂) vnde **theen** (V₂) vnde se mit dem besten na erem vormoeghende voerderen. 1431a*

Mähl (2012: 58, 2014: 150) angiver i denne forbindelse, at V₁V₂-ledstilling særligt ofte forekommer ved konstruktionstypen IV. Modalvb. + inf., mens V₂V₁-ledstilling oftere forekommer ved *hjælpevb.* + inf., f.eks. typerne Ia., II. og IIIa. Mähl forholder sig imidlertid ikke til, om bestemte konstruktionstyper har en indflydelse på valget mellem kontakt- og distanceplacering. Af fig. 18 og 19 fremgår det, at kontaktplacering med V₂V₁-ledstilling uanset konstruktionstype er hyppigst belagt i begge kancellier.

	Distancepl. (V ₁ V ₂)	Kontaktpl. (V ₁ V ₂)	Kontaktpl. (V ₂ V ₁)
Ia. <i>hebben</i> + perf.part.	2 (1%)	19 (11%)	149 (88%)
II. <i>sin/wesen</i> + perf.part.	3 (2%)	28 (22%)	97 (76%)
IIIa. <i>werden</i> + perf.part.	0 (0%)	1 (2%)	42 (98%)
IV. Modalvb. + inf.	6 (2%)	70 (30%)	160 (68%)
V. Fuldvb. + inf.	2 (4%)	21 (43%)	26 (53%)

Fig. 18: Distance- vs. kontaktplacering ved udvalgte konstruktionstyper i LK (V₁V₂-og V₂V₁-ledstilling).

	Distance (V ₁ V ₂)	Kontakt (V ₁ V ₂)	Kontakt (V ₂ V ₁)
Ia. <i>hebben</i> + perf.part.	10 (5%)	15 (8%)	170 (87%)
II. <i>sin/wesen</i> + perf.part.	4 (2%)	10 (6%)	166 (92%)
IIIa. <i>werden</i> + perf.part.	0 (0%)	2 (3%)	68 (97%)
IV. Modalvb. + inf.	24 (10%)	16 (7%)	194 (83%)
V. Fuldvb. + inf.	1 (2%)	12 (26%)	33 (72%)

Fig. 19: Distance- vs. kontaktplacering ved udvalgte konstruktionstyper i DK (V₁V₂-og V₂V₁-ledstilling).

Med hensyn til forholdet mellem kontakt- og distanceplacering ved konstruktionstyper med V₁V₂-ledstilling ses der én iøjnefaldende forskel mellem LK og DK. Fig. 18 og 19 viser, at man i begge kancellier i alle konstruktionstyper foretrækker kontaktplacering ved V₁V₂-ledstilling med undtagelse af konstruktionstypen IV. Modalvb. + inf. Ved denne konstruktionstypen ser man i DK en højere frekvens af distanceplacering. Frekvensforskellene mellem LK og DK med hensyn til denne konstruktionstype er signifikante ifølge chi-square-testen. Det kunne tyde på, at denne konstruktionstype har indflydelse på valget af distanceplacering i DK. Samtidig må det bemærkes, at de 70 belæg i LK på konstruktionstypen IV. Modalvb. + inf. med kontaktplacering ved V₁V₂-ledstilling (se fig. 18) har indflydelse på det samlede resultat i fig. 17, hvor kontaktplacering er hyppigere i LK end i DK. Konstruktionstypen er altså medvirkende til forskellen mellem kancellierne.

For det sjette kan man på den baggrund spørge, hvorfor konstruktionstypen IV. Modalvb. + inf. opfører sig anderledes i DK end i LK. Et svar på dette spørgsmål kunne være, at variationen mellem kontakt- og distanceplacering bundede i sprogkontakt. Den mere omfattende brug af distanceplacering i DK kunne nemlig skyldes en påvirkning fra ymd., idet distanceplacering med V₁V₂-ledstilling forekommer meget hyppigt i ymd. omkring år 1400, f.eks.:

(420) .. i swo danæ madæ at han **scal** (V₁) thet for^{de} gotzs **beholde** (V₂) swo lenge han lefuer methall tilliggilse
oc meth all koninglik ræt .. **1411**₁

(421) .. efter thy som pauen hauer vnt oc sit loff til giuet oc stadhfest at man **ma** (V₁) annen closters stadh oc
gotz **giue** (V₂) for thet forscreffne Glat saxa .. **1402**₁

(422) .. ok al andræ stucke som henne **kunne** (V₁) til arff **kommæ** (V₂) eftir fornemde her Nis Myg hennes
father brodher søn .. **1406**₁

Det er vanskeligt at bedømme, om der skulle være sket en påvirkning fra ymd. eller ej. Flere undersøgelser (bl.a. Kunø 1961: 200ff.; Bjerrum 1969: 264ff.) viser, at formelsproget i ymd. diplomer er blevet påvirket af

mnt. diplomatarisk formelsprog og ikke omvendt. Skautrup (1929 [1976]: 26; 1947:29) hævder dog, at Margrete 1. og i nogen grad også Erik af Pommern skulle have været forkæmpere for et nordisk påvirket dansk diplomsprog i *DK* som en nationalsproglig erstatning for latin og mnt. Skautrup mener i den forbindelse, at Margrete 1. har ladet sig inspirere af forholdene i Norge, hvor norsk allerede fra midten af 1200-tallet benyttedes som diplomsprog, og Sverige, hvor svensk på Margrete 1.s tid også havde etableret sig som diplomsprog. Kunøe (1961: 200–206) kan i hvert fald delvis aflive denne tese, idet hun minutiøst redegør for den omfattende mnt. påvirkning af formelsproget i de ymd. diplomer fra *DK* omkring år 1400:

”Især har man i kancelliet, statsmagtens skriverstue, haft lejlighed til at blive fortrolig med det nedertyske diplomatariske formelsprog, og man har da også set, at det frem for alt er kancelliets breve, der følger nedertysk sædvane for diplomets opbygning og for formlernes ordlyd, som for en dels vedkommende direkte kunne overtages i de danske breve.” (Kunøe 1961: 205)

Dette, at formelsproget i de ymd. diplomer fra *DK* er kalkeret over mnt. diplomer, er dog ikke ensbetydende med, at sproget i den frie tekst, dvs. uden for formlerne, også er kalkeret over mnt. Ej heller er det ensbetydende med, at den større forekomst af distanceplacering i de mnt. diplomer fra *DK* ikke kunne skyldes påvirkning fra ymd. Som nævnt i afsnit 5.3.1. må man gå ud fra, at en overvejende del af kancellipersonalet i *DK* stammede fra de nordiske lande, og desuden kan man under henvisning til Jexlev (1978a: 216–217) sige, at det var en forudsætning for skriverne i *DK*, at de beherskede dansk. Det er derfor sandsynligt, at i hvert fald nogle af skriverne i *DK* havde dansk som førstesprog, og på den måde er det nemmere at forestille sig en dansk påvirkning af de mnt. diplomer. Som tidligere nævnt er distanceplacering med V_1V_2 -ledstilling mulig i både ymd. og mnt., og man kan derfor antage, at skriverne i *DK* brugte distanceplacering lige så hyppigt i diplomer skrevet på mnt. som i diplomer skrevet på ymd., selvom distanceplacering antageligt er ved at forsvinde i diplomer fra selve det mnt. sprogområde, herunder *LK*¹⁷⁰. Denne mulige forklaring underbygges af det forhold, at skriverne i *DK* efter alt at dømme til opgave at udfærdige både ymd. og mnt. diplomer (se bl.a. Bjerrum 1969: 272; Olesen 2002: 63–64). For at sandsynliggøre denne tese har jeg endnu en gang udført en mindre stikprøveundersøgelse på de tidligere omtalte 22 ymd. diplomer fra *DK*. I disse diplomer findes der som i mnt. kontakt- og distanceplacering med V_1V_2 -ledstilling (se fig. 20).

---

¹⁷⁰ Dette, at distanceplacering trods alt stadig er mulig i *LK*, viser, at sprogforandringen endnu ikke er afsluttet i dette kancelli.

	<i>LK</i> (mnt.)	<i>DK</i> (mnt.)	<i>DK</i> (ymd.)
Kontaktplacering	151 (91%)	59 (60%)	30 (57%)
Distanceplacering	15 (9%)	39 (40%)	23 (43%)
I alt	166 (100%)	98 (100%)	53 (100%)

Fig. 20: Kontakt- vs. distanceplacering ved V_1V_2 -ledstilling i *LK* (mnt.), *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.)

Frekvensforskellene i fig. 20 er signifikante ifølge chi-square-testen. Der er som nævnt ikke overensstemmelse mellem *LK* (mnt.) og *DK* (mnt.) med hensyn til forholdet mellem kontakt- og distanceplacering, men der ses god overensstemmelse mellem *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.). Således udgør belæggene med distanceplacering lidt under halvdelen af alle belæg i *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.). Det er et godt argument for påvirkning på *DK*'s mnt. diplomer fra ymd., at der er signifikant forskel mellem *LK* (mnt.) og *DK* (mnt.), samtidig med at der hverken er signifikant eller tendentiell forskel mellem *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.).

8.4.3. Final vs. medial placering i *LK* og *DK*

8.4.3.1. Final vs. medial placering (V_1V_2 -ledstilling)

Det andet kriterium for undersøgelsens inddeling er variationen mellem final og medial placering. Dette kriterium skal ses i forlængelse af den netop omtalte variation mellem kontakt- og distanceplacering, idet toleddede verbalkomplekser med hhv. kontakt- og distanceplacering også kan inddeles på baggrund af, hvorvidt verbalkomplekset står finalt eller medialt i bisætningen. Jeg skal som det første behandle forholdet mellem final og medial placering ved verbalkomplekser med V_1V_2 -ledstilling.

I begge kancellier ses som nævnt overvejende brug af kontaktplacering ved verbalkomplekser med V_1V_2 -ledstilling. I *LK* forekommer V_1V_2 -ledstilling med kontaktplacering generelt oftere end i *DK*. Hvad angår forholdet mellem final og medial kontaktplacering i de to kancellier, fremgår det af fig. 21, at den finale kontaktplacering er lidt oftere forekommende i *LK* end i *DK*. Således udgør den finale kontaktplacering 74% af alle belæg i *LK*, mens final kontaktplacering udgør 61% af alle belæg i *DK*. Dette må betyde, at overgangen til udelukkende final placering endnu ikke er afsluttet.

	LK (mnt.)	DK (mnt.)
Final kontaktplassering	112 (74%)	36 (61%)
Medial kontaktplassering	39 (26%)	23 (39%)
I alt	151 (100%)	59 (100%)

Fig. 21: Final vs. medial kontaktplassering ved V₁V₂-ledstilling i LK og DK.

Frekvensforskellene i fig. 21 er hverken signifikante eller tendensielle ifølge chi-square-testen. Af den årsag er det vanskelig at fortolke resultatet. Noget kunne dog tyde på, at den lidt høyere andel af medial kontaktplassering i DK skyldes en påvirkning af mnt. fra ymd. I de ymd. diplomer fra DK findes ligeledes både final og medial kontaktplassering:

- **Final kontaktplassering i ymd. diplomer fra DK** (V₁V₂-ledstilling), f.eks.:

(423) *Item wilix wy oc sculæ hanom thet fornempde gotz hemle oc frii epter thy som landz logh wt wiser til thes thet løsæs som foræ ær (V₁) **sacht** (V₂). 1400₁*

(424) *Item til thettæ forscreffne iordha gotz i Tywelse. som wy nw fornempde her abbot conuent oc til fornempde Scowcloster for thettæ forscreffne gotz som the ate i Gabnø **haue** (V₁) **giuet** (V₂) som fore ær **sacht** .. 1402₁*

- **Medial kontaktplassering i ymd. diplomer fra DK** (V₁V₂-ledstilling), f.eks.:

(425) *Oc fornempdæ frw Taleke scõtæ swosom i dagh oc vploth oc afhændæ the fornempdæ her Hans van Pudbusk oc her Predbern van Pudbusk al hænnes ræticheth som hænne **wor** (V₁) **til fallæn** (V₂) epter Brand van Pudbusk .. 1407₁*

(426) *Oc gøre witerlicht at wor helghe father pauen hauer oss tilscreuit at han **hauer** (V₁) **tilskikket** (V₂) oc **tilset** (V₂) hetherlik father erchebiscopen aff Righe til en domæræ .. 1421₁*

Fig. 22 viser en slående lighed mellem DK (mnt.) og DK (ymd.) med hensyn til final og medial kontaktplassering.

	LK (mnt.)	DK (mnt.)	DK (ymd.)
Final kontaktplassering	112 (74%)	36 (61%)	18 (60%)
Medial kontaktplassering	39 (26%)	23 (39%)	12 (40%)
I alt	151 (100%)	59 (100%)	30 (100%)

Fig. 22: Final vs. medial kontaktplassering ved V₁V₂-ledstilling i LK (mnt.), DK (mnt.) og DK (ymd.).

Frekvensforskellene i fig. 22 mellem *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.) er hverken signifikante eller tendentielle. Den manglende forskel mellem *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.) ville have været et godt argument for påvirkning af *DK*'s mnt. diplomer fra dansk, hvis der samtidig havde været signifikant eller tendentiel forskel mellem *LK* (mnt.) og *DK* (mnt.), men det går ikke an at konkludere noget videre på denne baggrund.

Med hensyn til distanceplacering er undersøgelsesresultatet noget anderledes. I fig. 23 ses så godt som ingen forskel mellem *LK* og *DK*.

	<i>LK</i> (mnt.)	<i>DK</i> (mnt.)
Final distanceplacering	9 (60%)	24 (62%)
Medial distanceplacering	6 (40%)	15 (38%)
I alt	15 (100%)	39 (100%)

Fig. 23: Final vs. medial distanceplacering ved V_1V_2 -ledstilling i *LK* og *DK*.

Frekvensforskellene i fig. 23 er hverken signifikante eller tendentielle ifølge chi-square-testen. Da der ikke er forskel mellem cancellier, er det umiddelbart usandsynligt, at de mnt. diplomer fra *DK* her skulle have været påvirket af ymd. Af fig. 24 fremgår det i den sammenhæng, at der er forskel på brugen af final og medial distanceplacering i de mnt. og ymd. diplomer fra *DK*.

	<i>LK</i> (mnt.)	<i>DK</i> (mnt.)	<i>DK</i> (ymd.)
Final distanceplacering	9 (60%)	24 (62%)	9 (39%)
Medial distanceplacering	6 (40%)	15 (38%)	14 (61%)
I alt	15 (100%)	39 (100%)	23 (100%)

Fig. 24: Final vs. medial distanceplacering ved V_1V_2 -ledstilling i *LK* (mnt.), *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.).

Frekvensforskellene i fig. 24 mellem *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.) er tendentielle, men ikke signifikante ifølge chi-square-testen. Hvis *DK* i denne forbindelse var påvirket af ymd., skulle man vente, at forekomsten af den mediale distanceplacering var højere i *DK* (mnt.) end i *LK* (mnt.), men dette er ikke tilfældet. Det er imidlertid ikke overraskende, at medial distanceplacering findes så ofte i de ymd. diplomer fra *DK*, idet der i ymd. ifølge Heltoft ([2014]: 107) var fokuspladser til led efter V_2 .

8.4.3.2. Final vs. medial placering (V_2V_1 -ledstilling)

Der er som angivet ikke fundet eksempler på distanceplacerede verbalkomplekser med V_2V_1 -ledstilling i denne undersøgelse. Fig. 25 viser final og medial kontaktpacering ved V_2V_1 -ledstilling. Af fig. 25 fremgår det, at den finale kontaktpacering forekommer hyppigst i begge cancellier.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
Final kontaktplacering	403 (79%)	516 (75%)
Medial kontaktplacering	104 (21%)	171 (25%)
I alt	507 (100%)	687 (100%)

Fig. 25: Final vs. medial placering ved V_2V_1 -ledstilling.

Frekvensforskellene i fig. 25 er hverken signifikante eller tendentielle ifølge chi square-testen. Resultaterne fra begge cancellier stemmer her ganske godt overens. Mens belæg med medial kontaktplacering omtrent svarer til en femtedel af alle belæg i *LK*, findes medial kontaktplacering i en fjerdedel af alle belæg i *DK*. Dette resultat kan således tolkes som en tendens til bisætningsrammestruktur i begge cancellier.

8.4.4. V_1V_2 -ledstilling vs. V_2V_1 -ledstilling i *LK* og *DK*

Det tredje og sidste kriterium for undersøgelsens inddeling er verbalelementernes indbyrdes rækkefølge i verbalkomplekset. Af fig. 16 fremgik det, at V_2V_1 -ledstilling er hyppigst brugt i begge cancellier. I *LK* svarer belæg med V_1V_2 -ledstilling til omtrent en fjerdedel af alle belæg, mens belæg med V_1V_2 -rækkefølge kun udgør 12% af alle belæg i *DK*. Som tidligere nævnt kan en sådan forskel ifølge Mähl (2012, 2014) forklares på baggrund af antagelser om diakroni, genre og konstruktionstype.

Brugen af både V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling findes i hele den mnt. periode, men som nævnt tidligere kan Mähl (2012: 55–56) konstatere en stigning i brugen af V_2V_1 -ledstilling efter tidlig mnt. Særligt tydeligt ses stigningen i brugen af V_2V_1 -ledstilling efter år 1400, men samtidig står det klart, at V_1V_2 -ledstilling ikke fortrænges fuldstændigt i mnt.:

”Der syntaktische Wandel ist ein gradueller Prozess, in dem die Variante V_1V_2 von der Variante V_2V_1 langsam verdrängt wird. Die Variante V_2V_1 setzt sich allmählich als Hauptvariante durch.” (Mähl 2012: 59)

Som tidligere omtalt er der således tale om en igangværende sprogforandring, hvor brugen af V_2V_1 -ledstilling stiger, mens brugen af V_1V_2 -ledstilling falder. På den baggrund kan den lavere forekomst af V_2V_1 -ledstilling i *LK* tolkes som et tegn på, at dette cancelli syntaktisk set er mere konservativt end *DK*, men dette går imod den tidligere anførte antagelse, at sproget i *LK* skulle befinde sig på et mere fremskredent udviklingsstadium, idet der i dette cancelli ses en større brug af kontaktplacering end i *DK*. Som Mähl (2012: 59) nævner, kan andre såvel eksterne som interne faktorer, bl.a. genre og konstruktionstype, imidlertid også spille en rolle for valget mellem V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling.

Mähls undersøgelse af forholdet mellem V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling i forskellige genrer over tid viser, at V_2V_1 -ledstilling klart foretrækkes i retsteksterne igennem hele den mnt. periode, mens der er større variation i andre genrer. Således ses selv i sen mnt. stor variation mellem V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling i bl.a. religiøse tekster. Mähl slutter på den baggrund, at der ikke kan tales om noget særligt mønster for de ikke-juridiske tekster:

”Die nicht-amtlichen Texten zeigen in vielen Fällen eine Tendenz zur V_1V_2 -Struktur. Zwischen den Textsorten bestehen folglich markante Unterschiede in der Wahl der verschiedenen Verbalfolgen, wobei zu betonen ist, dass die nicht-amtlichen Texte nicht einem einheitlichen Muster folgen.” (Mähl 2012: 56)

Derimod mener Mähl, at der må være tale om et særligt stilistisk mønster eller en bestemt skrivetradition, når det drejer sig om V_2V_1 -ledstilling i de juridiske tekster:

”Es muss m.E. in den Kanzleien irgendeine Schreibtradition oder irgendein stilistisches Muster gegeben haben, welches bei der Abfassung von Briefen, Urkunden und Rechtsordnungen eine gewisse Rolle für die Selektion V_1V_2 vs. V_2V_1 gespielt hat.” (Mähl 2012: 56)

Sammenholdt med resulaterne fra denne undersøgelse kunne det således tyde på, at der igen er tale om, at kancellispecifikke stilistiske mønstre eller særlige skrivetraditioner bevirker en lavere forekomst af V_2V_1 -ledstilling i *LK*. På den måde skyldes frekvensforskellene sandsynligvis ikke, at den tidligere skitserede sprogforandring har vist sig mere fremskreden i det ene kancelli end i det andet.

Som en tredje forklaring nævner Mähl verbalkompleksets konstruktionstype. Mähls undersøgelse viser nemlig, at der ved nogle konstruktionstyper ses en større brug af V_1V_2 -ledstilling, mens der ved andre konstruktionstyper ses større brug af V_2V_1 -ledstilling:

”Die relative Chronologie der Entwicklung $V_1V_2 > V_2V_1$ ist durch die grammatische Kategorie der finiten und infiniten Konstituenten bestimmt. Aus dem Belegmaterial geht hervor, dass die Struktur V_1V_2 vor allem beim Konstruktionstyp Modalverb + Infinitiv auftritt. Bei Hilfsverb + Partizip II wird dagegen V_2V_1 bevorzugt.” (Mähl 2012: 59)

Dette ses også i diplomerne fra *LK* og *DK*. Fig. 26, som med få undtagelser stemmer overens med fig. 16, viser fordelingen mellem V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling ved de seks hyppigst forekommende konstruktionstyper i begge kancellier. Det drejer sig her om konstruktionstyperne Ia. *hebben* + perf.part., II. *sin/wesen* + perf.part., IIIa. *werden* + perf.part., IIIb. *werden* + præs.part., IV. Modalvb. + inf. og V. Fuldvb. + inf. Også fig. 26 viser, at V_1V_2 -ledstilling findes hyppigere brugt i *LK* end i *DK*.

	<i>LK</i>	<i>DK</i>
V ₁ V ₂ -ledstilling	160 (28%)	95 (12%)
V ₂ V ₁ -ledstilling	401 (72%)	668 (88%)
I alt	561 (100%)	763 (100%)

Fig. 26: V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling i *LK* og *DK* ved de seks hyppigst forekommende konstruktionstyper

Frekvensforskellene i fig. 26 er signifikante ifølge chi-square-testen.

Fig. 27 og 28 viser fordelingen af de seks hyppigst forekommende konstruktionstyper i *LK* og *DK*.

	V ₁ V ₂ -ledstilling	V ₂ V ₁ -ledstilling
Ia. <i>hebben</i> + perf.part.	21 (12%)	149 (88%)
II. <i>sin/wesen</i> + perf.part.	31 (86%)	5 (14%)
IIIa. <i>werden</i> + perf.part.	1 (2%)	42 (98%)
IIIb. <i>werden</i> + præs.part.	8 (30%)	19 (70%)
IV. Modalvb. + inf.	76 (33%)	160 (67%)
V. Fuldvb. + inf.	23 (47%)	26 (53%)
I alt	160 (28%)	401 (72%)

Fig. 27: Fordelingen af de forskellige konstruktionstyper med V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling i mnt. diplomer fra *LK*.

	V ₁ V ₂ -ledstilling	V ₂ V ₁ -ledstilling
Ia. <i>hebben</i> + perf.part.	26 (13%)	170 (87%)
II. <i>sin/wesen</i> + perf.part.	13 (7%)	166 (93%)
IIIa. <i>werden</i> + perf.part.	2 (3%)	68 (97%)
IIIb. <i>werden</i> + præs.part.	2 (5%)	37 (95%)
IV. Modalvb. + inf.	39 (17%)	194 (83%)
V. Fuldvb. + inf.	13 (28%)	33 (72%)
I alt	95 (12%)	668 (88%)

Fig. 28: Fordelingen af de forskellige konstruktionstyper med V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling i mnt. diplomer fra *DK*.

Som vist i fig. 27 og 28 findes den største forskel mellem kancellierne ved konstruktionstypen II. *sin/wesen* + perf.part. Her forekommer V₁V₂-ledstilling meget hyppigt i *LK*, hvorimod V₂V₁-ledstilling klart foretrækkes i *DK* ved denne konstruktionstype. Det er bemærkelsesværdigt og ikke umiddelbart forklarligt. Konstruktionstypen II. *sin/wesen* + perf.part. ses sjældnere i *LK* end i *DK*. Konstruktionstypen er kun belagt i alt 36 gange i *LK*, dvs. med både V₁V₂- og V₂V₁-ledstilling, mens den i *DK* er belagt i alt 179 gange. En

forklaring herpå kunne være, at der i *LK* muligvis er en tendens til at udtrykke denne konstruktionstypes indhold vha. præteritum, f.eks. *war* over for *is gewesen*, *weren* over for *synt gewesen*, hvilket imidlertid ikke er blevet undersøgt i nærværende afhandling.

Som det fremgår af fig. 27, ses der i *LK* også højere frekvens af V_1V_2 -ledstilling end i *DK* ved konstruktionstyperne IV. Modalvb. + inf. samt V. Fuldvb. + inf. Fig. 28 viser imidlertid, at disse to konstruktionstyper også i *DK* oftere har V_1V_2 -ledstilling end andre konstruktionstyper, som optræder i dette kancelli. Disse resultater fra både *LK* og *DK* stemmer overens med Mähl (2012, 2014: 115), som angiver, at konstruktionstypen IV. Modalvb + inf. har større tendens til V_1V_2 -ledstilling.

Også her kunne man måske forklare frekvensforskellene mellem *LK* og *DK* som en påvirkning af det mnt. skriftsprog i *DK* fra ymd. Fig. 29 viser fordelingen mellem V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling i de ymd. diplomer fra *DK*. I stikprøveundersøgelsen af de ymd. diplomer fra *DK* er der kun fundet eksempler på konstruktionstyperne Ia. *have* + perf.part., II. *være* + perf.part. og IV. Modalvb. + inf.

	V_1V_2 -ledstilling	V_2V_1 -ledstilling
Ia. <i>have</i> + perf.part.	24 (69%)	11 (31%)
II. <i>være</i> + perf.part.	13 (81%)	3 (19%)
IV. Modalvb. + inf.	16 (53%)	14 (47%)
I alt	53 (65%)	28 (35%)

Fig. 29: Konstruktionstyperne Ia., II. og IV. med V_1V_2 - og V_2V_1 -ledstilling i ymd. diplomer fra *DK*.

I fig. 30 vises forskellen mellem *LK* (mnt.), *DK* (mnt) og *DK* (ymd.) ved konstruktionstyperne Ia., II. og IV. med V_2V_1 -ledstilling.

	<i>LK</i> (mnt.)	<i>DK</i> (mnt.)	<i>DK</i> (ymd.)
Ia. <i>hebben</i> hhv. <i>have</i> + perf.part.	149 (88%)	170 (87%)	11 (31%)
II. <i>sin/wesen</i> hhv. <i>være</i> + perf.part.	5 (14%)	166 (93%)	3 (19%)
IV. Modalvb. + inf.	160 (67%)	194 (83%)	14 (47%)
I alt	314 (71%)	530 (87%)	28 (35%)

Fig. 30: Konstruktionstyperne Ia., II. og IV. med V_2V_1 -ledstilling i *LK* (mnt.), *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.).

Frekvensforskellene i fig. 30 mellem *DK* (mnt.) og *DK* (ymd.) ved disse konstruktionstyper er signifikante ifølge chi-square-testen. Der kan således ikke foreligge påvirkning af *DK* (mnt.) fra *DK* (ymd.).

Som vist i fig. 30 har *DK* (ymd.) generelt en lav frekvens af V_2V_1 -ledstilling¹⁷¹, samtidig med at *DK* (mnt.) har højere frekvens end *LK* (mnt.). De mnt. diplomer fra *DK* fremstår således 'mere tyske' end de mnt. diplomer fra *LK*. En første forklaring på dette forhold kunne være, at skriverne i *DK* stræbte efter en mnt. norm, men ramte over målet. De kan så at sige have overgået *LK* med hensyn til brugen af V_2V_1 -ledstilling. Det ville styrke denne forklaring, om V_2V_1 -ledstilling var enten slet ikke eller meget lidt frekvent i de ymd. diplomer fra *DK*. I så fald kunne man nemlig sige, at skriverne i dette kancelli ved udfærdigelsen af de mnt. diplomer havde bestræbt sig på at skrive 'rigtigt' mnt., dvs. diplomer med en meget høj forekomst af V_2V_1 -ledstilling i modsætning til de ymd. diplomer. Resultatet af stikprøveundersøgelsen af de ymd. diplomer viser dog, at der trods alt er en ret høj frekvens af V_2V_1 -ledstilling. Derfor kan man ikke antage, at skriverne i *DK* har identificeret V_2V_1 -ledstilling som fremmed eller særligt tysk¹⁷². En anden forklaring på dette forhold kunne være, at skriverne i *DK* er blevet påvirket af mnt. i en anden tekstgenre, f.eks. lovteksterne, hvor V_2V_1 -ledstilling optræder mere frekvent end i de mnt. diplomer (jf. f.eks. Mähl 2014: 149), men det ville kræve en større undersøgelse at be- eller afkræfte dette.

8.5. Sammenfatning

I det forrige er blevet behandlet forholdet mellem kontaktpacering og distancepacering ved verbalkomplekser med V_1V_2 -ledstilling, forholdet mellem final og medial placering ved både V_1V_2 -ledstilling og V_2V_1 -ledstilling og endelig forholdet mellem V_1V_2 -ledstilling og V_2V_1 -ledstilling i begge kancellier. Til at starte med må det siges, at undersøgelsens resultater er vanskelige at håndtere, idet undersøgelsen dækker flere interagerende variable. Det gør det svært at bevare overblikket, og det gør det desuden vanskeligere at udsige noget generelt om resultaterne.

Der er signifikante frekvensforskelle, hvad angår forholdet mellem kontaktpacerede og distancepacerede verbalkomplekser i *LK* og *DK*. Undersøgelsen viser, at der er en større forekomst af distancepacering i de mnt. diplomer fra *DK*. Den høje forekomst af distancepacering er forsøgt forklaret på forskellige måder. Resultatet af undersøgelsen kunne tolkes som et udtryk for en højere grad af mundtlighed i de mnt. diplomer fra *DK*, men der knytter sig visse metodiske problemer til denne tolkning, og desuden ville det kræve en langt større undersøgelse med inddragelse af flere forskellige genrer at be- eller afkræfte denne forklaringsmulighed. Resultatet kunne også tolkes som en igangværende sprogforandring, som går i

¹⁷¹ Ganske vist forekommer V_2V_1 -ledstilling bemærkelsesværdigt ofte ved konstruktionstypen IV. Modalvb. + inf., men frekvensforskellene mellem de ymd. og mnt. diplomer fra *DK* med hensyn til denne konstruktionstype er stadigvæk signifikante ifølge chi-square-testen.

¹⁷² Man kunne forestille sig, at den relativt høje forekomst af V_2V_1 -ledstilling i de ymd. diplomer skyldtes påvirkning fra mnt., men det ville kræve en større undersøgelse af flere forskellige ymd. genrer at be- eller afkræfte dette.

retning af kontaktplacering, men som er forsinket i *DK*, fordi skriverne af flere omtalte årsager muligvis ikke kunne holde sig ajour med skriftsprogsudviklingerne i selve det mnt. sprogområde. I denne afhandling argumenteres imidlertid imod denne forklaringsmodel. Resultatet kunne også skyldes nogle bestemte konstruktionstyper. Særligt ved konstruktionstypen IV. Modalvb. + inf. ses forskelle imellem de to kancellier. Ved V_1V_2 -ledstilling foretrækkes klart kontaktplacering i *LK*, men distanceplacering i *DK*. Det er desuden sandsynliggjort, at årsagen til denne forskel mellem *LK* og *DK* skyldes påvirkning af de mnt. diplomer i *DK* fra ymd. Resultatet stemmer nemlig overens med resultatet af stikprøveundersøgelsen af de ymd. diplomer fra *DK*, som viser, at der er en tilsvarende høj forekomst af distanceplacering i de ymd. diplomer fra *DK*.

Med hensyn til forholdet mellem final og medial placering ved V_1V_2 -ledstilling viser undersøgelsen hverken signifikante eller tendentielle frekvensforskelle. Dog ses en lidt hyppigere forekomst af medial kontaktplacering ved V_1V_2 -ledstilling i *DK*. Det går ikke an at konkludere noget bestemt på baggrund af resultatet, men der kunne måske være tale om en påvirkning på de mnt. diplomer i *DK* fra ymd., idet stikprøveundersøgelsen af de ymd. diplomer fra *DK* viser, at der også her er en større forekomst af medial kontaktplacering. Med hensyn til distanceplacering med V_1V_2 -ledstilling er der ikke fundet forskelle mellem de mnt. diplomer fra *LK* og de mnt. diplomer fra *DK*. I denne sammenhæng adskiller de ymd. diplomer fra *DK* adskiller sig dog væsentligt fra de mnt. diplomer fra *DK*, hvilket umuliggør en påvirkning af *DK*'s mnt. diplomer fra ymd. i denne sammenhæng.

Med hensyn til forholdet mellem V_1V_2 -ledstilling og V_2V_1 -ledstilling viser undersøgelsen signifikante frekvensforskelle. Således forekommer V_1V_2 -ledstilling generelt hyppigere i *LK* end i *DK*. Undersøgelsen viser, at V_1V_2 -ledstilling særligt knytter sig til to konstruktionstyper, nemlig IV. Modalvb. + inf. og V. Fuldvb. + inf., men dette forhold forklarer ikke umiddelbart, hvorfor V_1V_2 -ledstilling generelt optræder lidt hyppigere i *LK* end i *DK*. Stikprøveundersøgelsen af de ymd. diplomer fra *DK* viser imidlertid, at der ikke kan foreligge påvirkning af *DK*'s mnt. diplomer fra ymd. i denne sammenhæng. De ymd. diplomer fra *DK* udviser generelt en lav frekvens af V_2V_1 -ledstilling, mens de mnt. diplomer fra *DK* har meget høj frekvens af V_2V_1 -ledstilling – endda højere end *LK*. Den høje frekvens af V_2V_1 -ledstilling i *DK* kan måske skyldes, at skriverne i *DK* i deres forsøg på at tilpasse sig en mnt. norm har skudt over målet, dvs. de har overgjort brugen af V_2V_1 -ledstilling.

Om påvirkningen af *DK*'s mnt. diplomer fra ymd. kan det opsummerende siges, at der muligvis er sket en påvirkning af *DK*'s mnt. diplomer fra ymd. i forbindelse med distanceplacering ved konstruktionstypen IV. Modalvb. + inf. Der kan måske også være sket en påvirkning fra ymd. med hensyn til den højere frekvens af medial kontaktplacering ved V_1V_2 -ledstilling i *DK*. Resultaterne viser imidlertid

også, at der i mange tilfælde ikke kan være tale om påvirkning fra ymd. Det drejer sig her bl.a. om forholdet mellem final og medial distanceplacering ved V_1V_2 -ledstilling.

For at vende tilbage til spørgsmålet om den lybske norm kan man på baggrund af undersøgelsens resultater sige, at *DK* efter alt at dømme følger en lybsk norm og er påvirket af *LK* – ja, at *DK* på et enkelt punkt (V_1V_2 -ledstilling vs. V_2V_1 -ledstilling) endda er mere 'lybsk' end *LK*. Resultaterne viser imidlertid også, at der er visse markante afvigelser fra *LK*, som efter alt at dømme skyldes påvirkning fra ymd.

9. Konklusion

Denne afhandling er en variationslingvistisk undersøgelse af to syntaktiske træk i mnt. diplomer fra *LK* og *DK*. Undersøgelsen er sammenlignende, og dens mål var at afklare, om diplomerne fra de to kancellier stemmer overens, hvad angår disse syntaktiske træk og deres variation. Også stikprøver af ikke-administrative tekster skrevet på mnt. samt af diplomer fra *DK* skrevet på ymd. er inddraget i sammenligningen, hvor det har været relevant.

Undersøgelsen viser, at *LK* og *DK* på nogle områder stemmer overens, men også at der på andre områder ikke er overensstemmelse mellem de to kancellier. Da undersøgelseskapitlerne allerede rummer sammenfattende delkonklusioner, skal jeg i det følgende kun give en kort sammenfatning af hovedpointerne.

Jeg har opstillet forskellige fortolkningshypoteser for at afgøre, om det mnt. skriftsprog i diplomerne fra *DK* var påvirket af *det lybske skriftsprog* eller ej. De tilfælde, hvor der er uoverensstemmelsen mellem *LK* og *DK*, har jeg på baggrund af stikprøveundersøgelserne af de ymd. diplomer fra *DK* primært fortolket som en påvirkning fra ymd. i de mnt. diplomer fra *DK*.

Det har vist sig, at kancellierne generelt stemmer godt overens med hensyn til VEP, men fortolkningen af undersøgelsesresultaterne er undertiden blevet vanskeliggjort af en meget ringe forekomst af belæg fra begge kancellier. Dette gælder særligt for VEP ved nominale valensled og ubestemte relativsætninger. De stikprøveundersøgelser, som jeg har udført i forbindelse med VEP ved nominale valensled og ubestemte relativsætninger, har imidlertid vist, at VEP er hyppigere forekommende i de ikke-administrative tekster end i diplomerne fra *LK* og *DK*. Dette resultat har jeg fortolket som et udtryk for genreforskelle.

VEP ved adverbialer ses derimod meget hyppigt i begge kancellier, og der er her generelt god overensstemmelse mellem *LK* og *DK*. Der ses f.eks. ikke forskel mellem *LK* og *DK* med hensyn til VEP ved konditionalsætninger. Den stikprøveundersøgelse, som jeg har udført i denne forbindelse, viste også, at VEP-konstruktioner forekommer hyppigere i de ikke-administrative tekster end i diplomerne fra *LK* og *DK*. Med hensyn til VEP ved temporalsætninger er fortolkningen igen blevet vanskeliggjort af det lave antal belæg. Ligesom tidligere har den stikprøveundersøgelse, som jeg har udført med hensyn til VEP ved temporalsætninger i ikke-administrative kilder, dog vist, at VEP forekommer langt hyppigere i sådanne tekster end i de mnt. diplomer fra *LK* og *DK*. Undersøgelsen har desuden vist, at der ikke er overensstemmelse mellem *LK* og *DK* med hensyn til VEP ved kausalsætninger. Den signifikante forskel

mellem kancellierne består i, at forekomsten af kausalsætninger i ikke-integrativ frontplacering er væsentligt større i *DK* end i *LK*, men der synes ikke umiddelbart at være nogen forklaring på denne forskel.

Undersøgelsen har endvidere vist forskelle mellem *LK* og *DK* ved *corroboratio*. Således forekommer VEP ved *corroboratio* noget hyppigere i *DK* end i *LK*. Jeg har på baggrund af resultatet af den udførte stikprøveundersøgelse af VEP ved *corroboratio* i ymd. diplomer fra *DK* fortolket det omtalte forhold som en påvirkning fra ymd. på de mnt. diplomer fra *DK*. Imidlertid må det i denne forbindelse også bemærkes, at fortolkningen af undersøgelsesresultatet er blevet vanskeliggjort af et ringe belæggrundlag.

Når det gælder de toleddede verbalkomplekser, er fortolkningen blevet vanskeliggjort af de mange interagerende variable, nemlig ledstilling, kontakt- vs. distanceplacering samt final vs. medial placering, men på baggrund af undersøgelsesresultaterne kan det siges, at *DK* efter alt at dømme er påvirket af *LK*. På ét punkt, nemlig V_1V_2 -ledstilling vs. V_2V_1 -ledstilling, lader det endda til, at *DK* er mere 'lybsk' end *LK*. Resultaterne af denne undersøgelse viser imidlertid også, at der er visse markante afvigelser fra *LK* med hensyn til de toleddede verbalkomplekser, og disse afvigelser har jeg fortolket som en påvirkning fra ymd. på de mnt. diplomer fra *DK*.

Resumé

Denne ph.d.-afhandling er en variationslingvistisk undersøgelse af to syntaktiske træk i mnt. diplomer fra Lübecks kancelli og det kongelige danske kancelli. Det drejer sig for det første om fænomenet *venstreekstraposition* og for det andet om *toleddede verbalkomplekssers ledstilling i bisætninger*. De undersøgte diplomer er udstedt i perioden 1400 til 1449.

Undersøgelsen er sammenlignende, og dens formål er at afklare, om diplomerne fra Lübecks kancelli og det kongelige danske kancelli stemmer overens med hensyn til de nævnte syntaktiske træk, og om man på den baggrund kan sige, at det kongelige danske kancelli følger den såkaldte *lybske norm*.

Fortolkningen af undersøgelsesresultaterne vanskeliggøres undertiden af for få belæg, men ikke desto mindre viser undersøgelsen af de to syntaktiske træk, at der generelt er overensstemmelse mellem Lübecks kancelli og det kongelige danske kancelli. På den baggrund synes det berettiget at sige, at det kongelige danske kancelli følger den *lybske norm*. Imidlertid viser undersøgelsen også, at der på nogle punkter er væsentlige uoverensstemmelse mellem de to kancellier. Disse uoverensstemmelser fortolkes primært som en påvirkning fra yngre middeldansk på de middelnedertyske diplomer fra det kongelige danske kancelli.

Summary

This PhD dissertation is a variational-linguistic study of two aspects of Middle Low German syntax in diplomas from the chancellery of the Hanse city of Lübeck and the Royal Danish chancellery. These are firstly the phenomenon *left dislocation* and secondly *the word order of two-verb complexes in subordinate clauses*. The examined diplomas were issued in the period 1400–1449.

The study is comparative and its purpose is to clarify whether diplomas from the chancellery of Lübeck and the Royal Danish chancellery are consistent with regard to the two syntactic features mentioned, and whether it is possible to say that the Royal Danish chancellery was following the so-called *Lübeck norm*.

Sometimes, the interpretation of the test results is made difficult by too few examples, but nevertheless, the analysis of the two syntactic features shows that there is generally consistency between the chancellery of Lübeck and the Royal Danish chancellery. Thus, it is reasonable to say that the Royal Danish chancellery was following the *Lübeck norm*. However, the analysis also shows that in some ways there is significant disagreement between the two chancelleries. These discrepancies are primarily interpreted as Late Middle Danish influence on the Middle Low German diplomas from the Royal Danish chancellery.

Diplomfortegnelser

Rigs- og landsarkiver

RA	Rigsarkivet i København
SvRA	Riksarkivet i Stockholm
FLA	Landsarkivet for Fyn
LaSchl	Landesarchiv Schleswig-Holstein
StaaHan	Niedersächsisches Landesarchiv Hannover
StaaKön	Staatsarchiv Königsberg (nu Berlin, Geheimes Staatsarchiv, Hauptabt. XX)
StaaSchw	Staatsarchiv Schwerin

Byarkiver

RaRev	Rådsarkivet i Reval
StAms	Byarkivet i Amsterdam
StBre	Stadtarchiv Bremen
StDan	Stadtarchiv Danzig
StLüb	Stadtarchiv Lübeck
StRo	Stadtarchiv Rostock
StSoe	Stadtarchiv Soest
StStra	Stadtarchiv Stralsund
StTho	Byarkivet i Thorn
StWis	Stadtarchiv Wismar
StAarh	Aarhus Stadsarkiv

Mnt. diplomer fra LK

Kode	Dato	Udsteder	Udstedelsessted	Original	Edition
1400 ^I	1400.01.06	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Mecklenburg., 320	UBStL 4/691
1400 ^{II}	1400.09.29	Consules lub.	Lübeck	StLüb, Interna, 349b	UBStL 4/708
1402 ^I	1402.09.01	Pro. & Con.	Lübeck	StaaKön, XX, 87, 1	DipDan 5
1402 ^{II}	1402.10.04	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Varia, 227a	UBStL 5/53
1402 ^{III}	1402.10.22 ¹⁷³	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Mecklenburg., 322	UBStL 5/58
1403 ^I	1403.11.16	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Mecklenburg., 324	UBStL 5/82
1404 ^I	[1404]06.29	Consules lub.	Lübeck	StLüb ¹⁷⁴	DipDan 5
1407 ^I	1407.05.02	Consules lub.	Lübeck	StaaKön, XX, 87, 5	DipDan 5
1407 ^{II}	1407.05.27	Pro. & Con.	Lübeck	RA, NKR 2136	DipDan 5
1409 ^I	1409.12.06	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Saxo-Lauen., 239b	UBStL 5/287
1409 ^{II}	1409.12.06	Pro. & Con. <i>m.fl.</i>	Lübeck	StLüb, Saxo-Lauen., 239c	UBStL 5/286
1410 ^I	1410.04.20	Pro. & Con. <i>m.fl.</i>	Lübeck	StLüb, Mecklenburg., 335	UBStL 5/318
1412 ^I	1412.01.01	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Interna, 413	UBStL 5/389
1413 ^I	1413.10.27	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Saxo-Lauen., 253	UBStL 5/471
1415 ^I	1415.09.05	Con. <i>J. Langhe</i>	Lübeck	StLüb, Sacra B 1, 35	UBStL 5/472
1416 ^I	1416.02.25	Pro. & Con.	Lübeck	StWis, håndskrift fol. 14, b.	DipDan 5
1416 ^{II}	1416.08.18	Pro. & Con.	Lübeck	RA, NKR c-2597	DipDan 5
1418 ^I	1418.03.27	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/16
1418 ^{II}	1418.06.14	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/26
1418 ^{III}	1418.09.23	Consules lub.	Lübeck	RaRev	UBStL 6/54
1418 ^{IV}	1418.10.11	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/55
1419 ^I	1419.04.30	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/88
1419 ^{II}	1419.08.26	Pro. & Con.	Lübeck	StHam	UBStL 6/112
1419 ^{III}	1419.11.18	Pro. & Con.	Lübeck	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 6/141
1420 ^I	1420.06.03	Consules lub.	Lübeck	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 6/217
1420 ^{II}	1420.06.05	Consules lub.	Lübeck	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 6/218
1420 ^{III}	1420.07.25	Consules lub.	Lübeck	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 6/251
1420 ^{IV}	1420.08.26	Consules lub.	Lübeck	RaRev	UBStL 6/270
1421 ^I	1421.07.01	Consules lub.	Lübeck	RaRev	UBStL 6/337
1421 ^{II}	1421.07.02	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/338
1421 ^{III}	1421.07.12	Consules lub.	Lübeck	RaRev	UBStL 6/340

¹⁷³ Her er benyttet datering i UBStL 5. StLüb daterer imidlertid diplommet til 1401.10.23.

¹⁷⁴ DipDan 5 angiver signaturen *Hanseatica p. 461*. Det drejer sig her antageligt om en signatur, som ikke længere er i brug.

1421 ^{IV}	1421.07.30	Consules lub.	Lübeck	RaRev	UBStL 6/342
1421 ^V	1421.09.06	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/350
1421 ^{VI}	1421.10.07	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/357
1421 ^{VII}	1421.12.01	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/367
1421 ^{VIII}	1421.12.20	Consules lub.	Lübeck	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 6/382
1422 ^I	1422.02.21	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/395
1422 ^{II}	1422.03.27	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/401
1422 ^{III}	1422.04.20	Consules lub.	Lübeck	RaRev	UBStL 6/407
1422 ^{IV}	1422.04.22	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/408
1422 ^V	1422.05.16	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/415
1422 ^{VI}	1422.05.16	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/416
1422 ^{VII}	1422.05.19	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/417
1422 ^{VIII}	1422.05.22	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/419
1422 ^{IX}	1422.08.22	Consules lub.	Lübeck	StLüb, 3470	UBStL 6/435
1422 ^X	1422.10.17	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/453
1423 ^I	1423.01.24	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/489
1424 ^I	1424.05.24	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/597
1424 ^{II}	1424.11.14	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/627
1426 ^I	1426.07.15	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/754
1426 ^{II}	1426.09.27	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 6/766
1427 ^I	1427.04.06	Consules lub.	Lübeck	RaRev	UBStL 7/20
1427 ^{II}	1427.06.25	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/31
1427 ^{III}	1427.08.28	Consules lub.	Lübeck	RaRev	UBStL 7/44
1428 ^I	1428.03.06	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/122
1428 ^{II}	1428.06.14	Consules lub.	Lübeck	StaaHan	UBStL 7/170
1428 ^{III}	1428.06.16	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/171
1428 ^{IV}	1428.08.11	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/212
1428 ^V	1428.10.17	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/243
1428 ^{VI}	1428.10.18	Consules lub.	Lübeck	RaRev	UBStL 7/244
1428 ^{VII}	1428.12.10	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/274
1429 ^I	1429.01.28	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/291
1429 ^{II}	1429.02.04	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/294
1429 ^{III}	1429.03.01	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/306
1430 ^I	1430.04.14	Consules lub.	Lübeck	StDan	UBStL 7/389
1430 ^{II}	1430.09.27	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Bergedorf., 15	UBStL 7/411

1430 ^{III}	1430.10.31	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/418
1431 ^I	1431.04.25	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/451
1432 ^I	1432.04.03	Consules lub.	Lübeck	LaSchl	UBStL 7/492
1433 ^I	1433.10.07	Consules lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/543
1433 ^{II}	1433.10.26	Consules lub.	Lübeck	StSoe	UBStL 7/544
1434 ^I	1434.03.11	Consules lub.	Lübeck	StDan	UBStL 7/565
1435 ^I	1435.04.23	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Saxo–Lauen., 287	UBStL 7/633
1437 ^I	1437.06.28	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Miscella Sacra C, 184	UBStL 7/742
1438 ^I	1438.04.25	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Sacra B 1, 47a	<i>Uudgivet</i>
1438 ^{II}	1438.04.25	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Sacra B 1, 47b	UBStL 7/764
1439 ^I	1439.04.07	Consules Lub.	Lübeck	StWis	UBStL 7/790
1442 ^I	1442.01.11	Pro. & Con. <i>m.fl.</i>	Lübeck	StLüb, Sacra A 2, 20a	UBStL 8/53
1444 ^I	1444.09.28	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Sacra A 1, 21	UBStL 8/254
1444 ^{II}	1444.11.14 ¹⁷⁵	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Interna, 446b	UBStL 8/262
1445 ^I	1445.11.22	Consules Lub.	Lübeck	StWis	UBStL 8/321
1446 ^I	1446.01.07	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Danica, 205	UBStL 8/328
1447 ^I	1447.03.01	Consules Lub.	Lübeck	StStra, U 1056	UBStL 8/402
1447 ^{II}	1447.04.05	Pro. & Con. <i>m.fl.</i>	Lübeck	LaSchl	UBStL 8/418
1449 ^I	1449.05.07	Pro. & Con.	Lübeck	StLüb, Bruns.–Luneb., 238	UBStL 8/602

¹⁷⁵ Her er benyttet dateringen i UBStL 8. Stadtarchiv Lübeck daterer derimod diplommet til 1424 oder später Apr. 14.

Mnt. diplomer fra DK

Kode	Dato	Udsteder	Udstedelsessted	Original	Edition
1401a	1401.11.18	Margrete 1.	Helsingborg	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1404a	1404.04.01	Margrete 1.	Nyköping	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1404b	1404.04.01	Erik 7.	Nyköping	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1404c	1404.06.27	Erik 7.	Vadstena	StRo, Hanse	DipDan 5
1404d	1404.11.11	Margrete 1.	Jönköping	StLüb, ASA Ext., Danica, 2	DipDan 5
1405a	1405.03.30	Margrete 1.	Helsingborg	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1405b	1405.12.26	Margrete 1.	Flensborg	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1406a	1406.06.12	Margrete 1.	Randers	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1406b	1406.06.12	Margrete 1.	Randers	StaaKön, 41, 76a	DipDan 5
1406c	1406.06.12	Margrete 1.	Randers	StTho, 553	DipDan 5
1406d	1406.11.06	Margrete 1.	Lund	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1406e	1406.11.06	Margrete 1.	Lund	StTho, 576 ²	DipDan 5
1408a	1408.09.27	Erik 7.	Kalmar	StaaKön, 80, 7	DipDan 5
1409a	[1409].05.31	Margrete 1.	Oslo	StaaKön, XXXI, 118	DipDan 5
1409b	]1409].05.31	Margrete 1.	Oslo	StDan, 300 D/13, 38	DipDan 5
1409c	1409.07.20	Erik 7.	Ribe	LaSchl, Abt. 1, 165	DipDan 5
1409d	1409.10.09	Erik 7.	Flensborg	RA, NKR 2240	DipDan 5
1410a	1410.[09.16]	Erik 7.	<i>Ukendt</i>	RA, NKR 2290–a	DipDan 5
1410b	1410.09.16	Erik 7.	Flensborg	RA, NKR 2276	DipDan 5
1410c	1410.11.11	Erik 7.	Flensborg	RA, NKR 2284–a	DipDan 5
1410d	1410.11.11	Erik 7.	Flensborg	StBre	DipDan 5
1410e	1410.11.16	Erik 7.	Flensborg	RA, NKR 2286	DipDan 5
1411a	1411.[01.20]	Erik 7.	<i>Ukendt</i>	RA, NKR 2295	DipDan 5
1411b	1411.03.25	Erik 7.	Kolding	RA, NKR 2298	DipDan 5
1411c	1411.09.02	Erik 7.	Visby	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1411d	141[1/6].09.08	Erik 7.	Holbæk	RA, Schaunburg., A 3	DipDan 5
1411e	1411.10.28	Erik 7.	København	StaaSchw	DipDan 5
1412a	1412.10.31	Erik 7.	Helsingborg	RA, NKR 2353	DipDan 5
1413a	1413.10.13	Erik 7.	Flensborg	<i>Ukendt placering</i>	LivUb 6, 2999
1415a	1415.11.06	Erik 7.	Kalundborg	RaRev	DipDan 5
1416a	1416.04.03	Erik 7.	Kalundborg	<i>Trykt efter afskrift</i>	UBStL 5/567
1416b	1416.09.29	Erik 7.	<i>Ukendt</i>	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1416c	1416.11.12	Erik 7.	København	StWis, håndskrift fol. 109b	DipDan 5

1417a	1417.04.26	Erik 7.	København	StWis, håndskrift fol. 76–76b	DipDan 5
1417b	1417.11.23	Erik 7.	<i>Ukendt</i>	StaaSchw	StyBid 2, 81
1418a	1418.02.10	Erik 7.	København	<i>Ukendt placering</i>	LivUb 5, 2199
1418b	1418.04.04	Erik 7.	Lund	<i>Ukendt placering</i>	LivUb 5, 2215
1418c	1418.05.14	Erik 7.	Linköping	<i>Ukendt placering</i>	LivUb 5, 2236
1419a	1419.08.31	Erik 7.	København	<i>Ukendt placering</i>	LivUb 5, 2339
1420a	1420.09.25	Erik 7.	Rönö	<i>Ukendt placering</i>	LivUb 5, 2503
1421a	1421.05.23	Erik 7.	Femernsund	RA, Sønderjyske Fyrsteark.	DipFlen 1, 76
1421b	1421.08.27	Erik 7.	<i>Ukendt</i>	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	RepDip 3/5936
1423a	1423.03.16	Erik 7.	<i>Ukendt</i>	RA, Sønderjyske Fyrsteark.	SteBeit 4
1423b	1423.06.15	Erik 7.	København	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	DipDan 5
1427a	1427.08.06	Erik 7.	København	StBre	DipNor 5/581
1427b	1427.10.09	Erik 7.	København	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 7/57
1427c	1427.11.04	Erik 7.	København	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 7/67
1428a	1428.01.27 ¹⁷⁶	Erik 7.	København	StLüb, Danica, 191	UBStL 7/102
1428b	1428.01.31 ¹⁷⁷	Erik 7.	København	StLüb, Danica, 192	UBStL 7/103
1428c	1428.02.05	Erik 7.	København	StaaKön	StyBid 2/92
1428d	1428.07.12	Erik 7.	Roskilde	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	UBStL 7/194
1429a	1429.04.20	Erik 7.	Slagelse	StLüb, Danica, 193b	UBStL 7/316
1429b	1429.06.18	Erik 7.	Nykøbing F.	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	UBStL 7/330
1429c	1429.09.11	Erik 7.	København	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	UBStL 7/347
1431a	1431.08.15	Erik 7.	København	StLüb, Danica, 193c	UBStL 7/469
1432a	1432.06.10	Erik 7.	Nyborg	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 7/497
1432b	1432.06.10	Erik 7.	Nyborg	StLüb, Danica, 196	UBStL 7/498
1432c	1432.08.22	Erik 7.	Horsens	RA, NKR 3121–a	HanRec 2.1./139
1434a	1434.05.24	Erik 7.	København	StLüb, Danica, 197	UBStL 7/588
1434b	1434.07.11	Erik 7.	<i>Ukendt</i>	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	HanRec 2.1./367
1434c	1434.07.13	Erik 7.	<i>Ukendt</i>	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	HanRec 2.1./369
1435a	1435.04.14	Erik 7.	Slagelse	StLüb, Danica, 198	UBStL 7/630
1435b	1435.07.15	Erik 7.	Vordingborg	StLüb, Danica, 199	HanRec 2.1./451
1435c	1435.07.17	Erik 7.	Vordingborg	StLüb, Danica, 200	UBStL 7/649
1435d	1435.10.14	Erik 7.	Stockholm	StaaKön	StyBid 2/109
1436a	1436.06.11	Erik 7.	København	StLüb, Danica, 201	UBStL 7/688

¹⁷⁶ Her er benyttet dateringen i UBStL 7. Stadtarchiv Lübeck daterer diplommet til 1428.01.07.

¹⁷⁷ Her er benyttet dateringen i UBStL 7. Stadtarchiv Lübeck daterer diplommet til 1428.01.30.

1436b	1436.08.[01]	Erik 7.	<i>Ukendt</i>	<i>Tabt, trykt efter afskrift</i>	HanRec 2.1./605
1440a	1440.10.11	Christoffer 3.	København	StAms	DipNor 5/699
1441a	1441.07.27	Christoffer 3.	København	StLüb, Danica, 203	UBStL 8/29
1442a	1442.06.11	Christoffer 3.	Lödöse	StaaKön	StyBid 2/120
1442b	1442.09.12	Christoffer 3.	København	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 8/98
1443a	1443.06.16	Christoffer 3.	København	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 8/137
1443b	1443.08.24	Christoffer 3.	København	ArAms	DipNor 5/720
1443c	1443.10.05	Christoffer 3.	København	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 8/170
1445a	1445.09.25	Christoffer 3.	København	StLüb, Norvagica, 66	DipNor 7/427
1445b	1445.09.25	Christoffer 3.	København	StLüb, Suecica, 218	UBStL 8/314
1449a	1449.05.19	Christian 1.	København	<i>Ukendt placering</i>	UBStL 8/314
1449b	1449.07.18	Christian 1.	København	RA, NKR 3710c	RepDip 3/7906

Ymd. diplomer fra DK

Kode	Dato	Udsteder	Udstedelsessted	Original	Edition
1400 ₁	1400.03.06	Margrete 1.	Roskilde	RA, NKR 1800	DipDan 4.7./264
1402 ₁	1402.06.23	Mar. 1. & Erik 7.	Sølvesborg	Herlufholms stift., nr. 9	DipDan 5
1404 ₁	1404.06.27	Erik 7.	Vadstena	StRo, Hanse	DipDan 5
1406 ₁	1406.05.04	Erik 7.	Aalborg	RA, NKR 2039	DipDan 5
1407 ₁	1407.08.01	Erik 7.	Holbæk	RA, NKR 2145	DipDan 5
1409 ₁	1409.10.25	Erik 7.	Nyborg	FLA, Odense magistrats ark.	DipDan 5
1409 ₂	1409.11.08	Erik 7.	Tranekær	FLA, Svendborg bys perg.-b.	DipDan 5
1410 ₁	1410.02.01	Erik 7.	Örebro	SvRA	GldaDip 1.4.
1410 ₂	1410.02.12	Erik 7.	Örebro	SvRA	GldaDip 1.4.
1410 ₃	1410.10.03	Erik 7.	Nyborg	RA, NKR 2280	DipDan 5
1411 ₁	1411.10.31	Erik 7.	Helsingborg	RA, NKR 2311	DipDan 5
1416 ₁	1416.09.01	Erik 7.	Flensborg	SvRA	GldaDip 2.1.
1419 ₁	1419.03.15	Erik 7.	Kalundborg	StAarh	GldaDip 2.2.
1419 ₂	1419.08.09	Erik 7.	København	RA	GldaDip 2.2.
1421 ₁	1421.04.09	Erik 7.	København	SvRa	GldaDip 2.2.
1426 ₁	1426.02.27	Erik 7.	Odense	<i>Trykt efter afskrift</i>	DanDom 1/6
1427 ₁	1427.07.[03]	Erik 7.	København	SvRA	GldaDip 2/3
1428 ₁	1428.12.13	Erik 7.	Aalstrup	RA	GldaDip 2/3
1429 ₁	1429.01.23	Erik 7.	Ringsted	SvRA	GldaDip 2/3
1429 ₂	1429.03.17	Erik 7.	Kalundborg	RA	GldaDip 2/3
1431 ₁	1431.12.10	Erik 7.	Gavnø	RA	GldaDip 2/4
1432 ₁	1432.11.05	Erik 7.	København	RA	GldaDip 2/4

Kildefortegnelse

Hovedkilder

- Andersen, Aage *et al.* (udg.). 2000: *Diplomatarium Danicum*. 4. række, 7. bind: 1399–1400. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, C. A. Reitzels Forlag.
- v. Bunge, Friedrich Georg (Hrsg.). 1867: *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Bd. V. Riga.
- v. Bunge, Friedrich Georg (Hrsg.). 1873: *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Bd. VI. Riga.
- Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.): *Diplomatarium Danicum*, 5. række (www.diplomatarium.dk).
- Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). 1961: *Gammeldanske Diplomer*. Gruppe A: Den middelalderlige overlevering. 1. række: 1364–1410. IV. bind: 1408–1410. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). 1968: *Gammeldanske Diplomer*. Gruppe A: Den middelalderlige overlevering. 2. række: 1411–1430. 1. bind: 1411–1417. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). 1968: *Gammeldanske Diplomer*. Gruppe A: Den middelalderlige overlevering. 2. række: 1411–1430. II. bind: 1418–1423. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). 1968: *Gammeldanske Diplomer*. Gruppe A: Den middelalderlige overlevering. 2. række: 1411–1430. III. bind: 1424–1430. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). 1968: *Gammeldanske Diplomer*. Gruppe A: Den middelalderlige overlevering. 2. række: 1411–1430. IV. bind: 1431–1435. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Historische Commission bei der königl. Academie der Wissenschaften (Hrsg.). 1875 [1975]: *Hanserecesse. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256 – 1430*. Bd. III. Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag.

- Historische Commission bei der königl. Academie der Wissenschaften (Hrsg.). 1877 [1975]: *Hanserecesse. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256 – 1430*. Bd. IV. Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag.
- Historische Commission bei der königl. Academie der Wissenschaften (Hrsg.). 1880 [1975]: *Hanserecesse. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256 – 1430*. Bd. V. Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag.
- Huitfeldt, H. J. & Unger, C. R. (Udg.). 1867: *Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen*. Syvende Samling. Christiania: P. T. Mallings Forlagsboghandel.
- Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Omsorg (Udg.). 1847: *Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ. Chronologisk Fortegnelse over hidtil trykte Diplomer og andre Brevskeer. Til Oplysning af den danske Historie. Fra de ældste Tider indtil Aar 1660 med kort Angivelse af Indholdet*. Første Bind: Fra Aar 822 til Aar 1536. Kiöbenhavn: J. D. Qvist.
- Lange, Chr. C. A. & Unger, Carl R. (Udg.). 1861: *Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen*. Femte Samling. Christiania: P. T. Mallings Forlagsboghandel.
- Nielsen, O. (Udg.). 1872: *Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728*. Første Bind. Kjøbenhavn: G.E.C. Gad.
- Nielsen, O. (Udg.). 1874: *Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728*. Andet Bind. Kjøbenhavn: G.E.C. Gad.
- Reitzel-Nielsen, Erik (udg.). 1978: *Danske Domme. 1375–1662. De private domssamlinger*. Bd. I: 1375–1553 (nr. 1–198). København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & C. A. Reitzels Boghandel.
- v. d. Ropp, Goswin. 1876: *Hanserecesse von 1431 – 1476*. (Hanserecesse. Zweite Abtheilung. Erster Band = HanRec 2/1). Leipzig: Duncker & Humblot.
- Sejdelin, H.C.P. 1865: *Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559*. Første Bind. Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel.
- v. Stemann, D. (Hrsg.). 1869: Beiträge zur Adelsgeschichte. In: *Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg* 10. s. 55–202.

Styffe, Carl Gustaf (utg.). 1864: *Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver*. Andra delen: Förhandlingar med Tyskland och Sverige inre tillstånd under Unionstiden 1395–1448. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.

Verein für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde (Hrsg.). 1881: *Urkundenbuch der Stadt Lübeck*. Erste Abtheilung. Sechster Theil. Lübeck: Ferdinand Grautoff.

Verein für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde (Hrsg.). 1885: *Urkundenbuch der Stadt Lübeck*. Erste Abtheilung. Siebenter Theil: 1427–1440. Lübeck: Ferdinand Grautoff.

Verein für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde (Hrsg.). 1889: *Urkundenbuch der Stadt Lübeck*. Erste Abtheilung. Achter Theil: 1440–1450. Lübeck: Edmund Schmiersahl.

Supplerende kilder

Ahldén, Tage. 1952: *Nonnenspiegel und Mönchsvorschriften. Mittelniederdeutsche Lebensregeln der Danziger Birgittinerkonvente. Ein Beitrag zur Geschichte der mittelniederdeutschen Sprache und Kultur auf Grund der Handschrift C 802 Uppsala* (Göteborgs högskolas årsskrift, LVIII, 1952:2). Göteborg: Elander.

Andersson-Schmitt, Margarete. 1995: *Die Lübecker Historienbibel. Die niederdeutsche Version der nordniederländischen Historienbibel* (Schriftenreihe der Kommission für Mundart- und Namenforschung des Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe, 40). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.

Bruns, Friedrich (Hrsg.). 1900: *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik*. (Hansische Geschichtsquellen. Neue Folge, Bd. 2). Berlin: Pass & Garleb.

Galster, Georg (udg.). 1944: *Danske middelalderlige Regnskaber*. 1. Række. 1. Bind: Hof og Centralstyre. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie.

Galster, Georg. 1956: Christopher Parsbergs Hofholdningsregnskaber 1447. In: *Danske Magazin* 7/6. s. 204–220.

Grautoff, F. H. (Hrsg.). 1829: *Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar. Nach der Urschrift und mit Ergänzungen aus andern Chroniken*. Erster Theil. Hamburg: Friedrich Perthes.

Grautoff, F. H. (Hrsg.). 1830: *Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar. Nach der Urschrift und mit Ergänzungen aus andern Chroniken*. Zweiter Theil. Hamburg: Friedrich Perthes.

- Hemningsøn, Niels. 1571: *En Predicken som bleff predicket aff Niels Hemningsøn D. udi salige Her Herluff Trolle Ridders begraffuelse vdi Herluffsholm den Femtinde dag Julij. Anno Dominj 1565*. Kiøbenhaffn: Laurenz Benedicht.
- Hude, Anna (Udg.). 1897: *Aktstykker vedrørende Erik af Pommerns Afsættelse som Konge af Danmark*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie.
- Ising, Gerhard (Hrsg.). 1961: *Die niederdeutschen Bibelfrühdrucke*. Bd. 1: Genesis–Leviticus. (Deutsche Texte des Mittelalters, LIV/1). Berlin: Akademie–Verlag.
- Iuul, Stig & Jørgensen, Peter (Udg.). 1945: *Jyske Lov. Text 5–6* (Danmarks Gamle Landskabslove med Kirkelovene. Bind IV). København: Nordisk Forlag.
- Jellinghaus, H. 1904: *Das Buch Sidrach. Nach der kopenhagener mittelniederdeutschen handschrift v. j. 1479*. Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart.
- Jostes, F. 1883: *Johannes Veghe. Ein deutscher Prediger des XV. Jahrhunderts*. Halle: Max Niemeyer.
- Kolderup–Rosenvinge, J. L. A (Udg.). 1827: *Danske Gaardsretter og Stadsretter*. (Samling af gamle danske Love, 5). Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandlings Forlag.
- Langbroek, Erika & Annelies Roeleveld. 2001: *Het Hartebok. Hs. Hamburg, Staats– und Universitätsbibliothek, 102c in scrinio*. (Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden, 8). Hilversum: Verloren.
- Lappenberg, J.M. 1841: *Geschichtsquellen des Erzstiftes und der Stadt Bremen*. Bremen: Verlag v. Johann Georg Heyse.
- Lübben, August. 1867: *Reinke de vos. Nach der ältesten Ausgabe (Lübeck 1498). Mit Einleitung, Anmerkungen und einem Wörterbuche*. Oldenburg: Verlag v. Georg Stalling.
- Mack, Heinrich. 1912: *Urkundenbuch der Stadt Braunschweig. Im Auftrage der Stadtbehörden*. Bd. 4: MCCCXLI–MCCCL und Nachträge MLXVII–MCCCXL. Braunschweig: E. Appelhans & Comp.
- Mante, Axel (Hrsg.). 1965: *Paris und Vienna. Eine niederdeutsche Fassung vom Jahre 1488 (Universitäts–Bibliothek, Uppsala, Inc. 34: 58)*. (Lunder Germanistische Forschungen, 37). Lund, København: Gleerup, Munksgaard.

- Mante, Axel (Hrsg.). 1971: *Eine niederdeutsche Birgitta-Legende aus der Mitte des XV. Jahrhunderts (Staats- und Universitätsbibliothek, Hamburg, Cod. Convent 10)*. (Stockholmer Germanistische Forschungen, 8). Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Merzdorf, Johann. 1857: *Die vier Bücher der Könige. In niedersächsischer Bearbeitung aus einer Handschrift der oldenburgischen öffentlichen Bibliothek*. Oldenburg: Verlag v. Georg Stalling.
- Michelsen, A. L. J. (Hrsg.). 1834: *Urkundenbuch zur Geschichte des Landes Dithmarschen*. Altona: Johann Friedrich Hammerich.
- Nyrop, C. (udg.). 1899–1900: *Danmarks Gilde – og Lavsskraaer fra Middelalderen*. Første Bind. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie.
- Olesen, Jens E. 1986: *Christoffer af Bayerns breve 1440–1448 vedrørende hans bayerske hertugdømme*. København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- Rademacher, Heinrich. 1940: *Wyngaerden der sele. Eine aszetisch-mythische Schrift aus dem 15. Jahrhundert. Niederdeutsch von Johanness Veghe. Fraterherr in Münster*. Münster-Hiltrup: Herz Jesu-Missionshaus.
- v.d. Ropp, Goswin. 1907: *Göttinger Statuten. Akten zur Geschichte der Verwaltung und des Gildewesens der Stadt Göttingen bis zum Ausgang des Mittelalters*. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens). Hannover, Leipzig: Hahn'sche Buchhandlung.
- Schmitt, Margarete (Hrsg.). 1959: *Der große Seelentrost. Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts*. Köln, Graz: Böhlau Verlag.
- Schröder, Carl (Hrsg.). 1869: *Van deme holte des hilligen Cruzes. Mittelniederdeutsches Gedicht mit Einleitung, Anmerkungen und Wörterbuch*. Erlangen: Verlag v. Eduard Besold.
- Skautrup, Peter (Udg.). 1933: *Jyske Lov. Text 1: NkS 295 8º*. (Danmarks Gamle Landskabslove. Bind II). København: Nordisk Forlag.
- Skautrup, Peter (Udg.). 1951: *Jyske Lov. Text 2–4*. (Danmarks Gamle Landskabslove med Kirkelovene. Bd. III). København: Nordisk Forlag.
- Wardale, W. L. 1954: The 'Excerpta Ipcratis vnde Bartholomei' of Göttingen Ms. Hist. Nat. 51. In: *Niederdeutsche Mitteilungen* 10. s. 5–23.

Litteraturliste

- Admoni, Wladimir G. 1970: *Der deutsche Sprachbau*. 3., durchgesehene und erweiterte Auflage. München: C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Admoni, Wladimir G. 1980: *Zur Ausbildung der Norm der deutschen Literatursprache im Bereich des neuhochdeutschen Satzgefüges (1470 – 1730). Ein Beitrag zur Geschichte des Gestaltungssystems der deutschen Sprache*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Albrechtsen, Esben. 1996: Det sønderjyske spørgsmål. In: Poul Grønder-Hansen (red.). *Margrethe 1. Kalmarunionen 600 år*. København: Danmarks Nationalmuseum. s. 75–76.
- Albrechtsen, Esben. 1997: *Fællesskabet bliver til*. (Danmark–Norge 1380–1814, 1. bind 1380–1536). København: Akademisk Forlag.
- Albrechtsen, Esben. 2006: Arups holdbarhed. In: *Fortid og Nutid*. s. 285–294.
- Alexiadou, Artemis. 2005: Left Dislocation (including CLLD). In: Martin Everaet & Henk van Riemsdijk (eds.): *The Blackwell Companion to Syntax*. Vol. II. Oxford: Blackwell Publishing. s. 668–699.
- Anagnostopoulou, Elena et al. (eds.). 1997: *Materials on Left Dislocation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Andersson, Sven–Gunnar et al. 2002: *Tysk syntax för universitetsnivå*. Lund: Studentlitteratur.
- Anderwald, Lieselotte. 2012: „My Dear Uncle“ – was Briefe über Sprachwandel verraten. In: Michael Elmentaler & Ulrich Hoinkes (Hrsg.): *Gute Sprache, schlechte Sprache: Sprachnormen und regionale Vielfalt*. Frankfurt a. M.: Peter Lang. s. 1–19.
- Arup, Erik. 1932: *Danmarks Historie*. Anden Bog: Stænderne i Herrevælde: 1282–1624. København: H. Hagerups Forlag.
- Auer, Peter. 1997: Formen und Funktionen der Vor–Vorfeldbesetzung im gesprochenen Deutsch. In: Peter Schlobinski (Hrsg.): *Syntax des gesprochenen Deutsch*. Opladen: Westdeutscher Verlag. s. 55–91.
- Axel, Katrin. 2004: The syntactic integration of preposed adverbial clauses on the German left periphery: A diachronic perspective. In: H. Lohnstein & S. Trissler (eds.): *The Syntax and Semantics of the Left Periphery*. Berlin, New York: De Gruyter. s. 23–58.

- Axel, Katrin. 2002: Zur diachronen Entwicklung der syntaktischen Integration linksperipherer Adverbialsätze im Deutschen. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 124/1. s. 1–43.
- Axel, Katrin. 2007: *Studies on Old High German Syntax. Left sentence periphery, verb placement and verb-second*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Battefeld, Malte. 2010: Zur Herausbildung von V2 im Niederdeutschen. Variation und Wandel in mittelniederdeutschen 'Nachsatz'–Konstruktionen. In: *Korrespondenzblatt des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 117/2. s. 46–55.
- Bech, Gunnar. 1955: *Studien über das deutsche verbum infinitum. 1. Band*. (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk–filologiske Meddelelser, 35/2). København: Ejnar Munksgaard.
- Bech, Gunnar. 1957: *Studien über das deutsche verbum infinitum. 2. Band*. (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk–filologiske Meddelelser, 36/6). København: Ejnar Munksgaard.
- Bieberstedt, Andreas. 2005: Komplexe Verbalgefüge in der mittelniederdeutschen Kanzleisprache. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 128. s. 7–40.
- Bischoff, Karl. 1983: Mittelniederdeutsch. In: Gerhard Cordes & Dieter Möhn (Hrsg.): *Handbuch zur niederdeutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. Berlin: Erich Schmidt Verlag. s. 98–118.
- Bjerrum, Anders. 1969: Sproget i hyldningsbrevene fra 1387. Et bidrag til det danske sprogs historie. In: *Kopenhagener germanistiske Studien* 1. s. 256–274.
- Blatt, Franz. 1943: *Under vor Haand og Segl*. København: Munksgaards Forlag.
- Blatt, Franz, Westergård–Nielsen, Chr. & Skautrup, Peter (1962): Besvarelse af Mette Kunøes prisopgave. In: *Aarhus Universitets Aarsberetning* 1961–62. s. 170–173.
- Boeckx, Cedric & Grohmann, Kleanthes K. 2004: Left dislocation in Germanic. In: Werner Abraham (ed.): *Focus on Germanic Typology*. Berlin: Akademie Verlag. s. 131–144.
- Boonen, Ute K. 2005: *De begin- en slotformules in Utrechtse oorkonden uit de dertiende en veertiende eeuw: een vergelijking van Middelnederlandse en Latijnse formuleringen*. In: *Neerlandistiek.nl* 05.06 (November 2005). s. 1–55.

- Boonen, Ute K. 2010: *Die mittelniederländische Urkundensprache in Privaturkunden des 13. und 14. Jahrhunderts. Vorlagen, Normierung, Sprachgebrauch*. (Niederlande-Studien, 47). Münster: Waxmann Verlag.
- Borchling, Conrad. 1906: Schriftsprache und Mundart in Niederdeutschland. In: *Zeitschrift des Heimatbundes Niedersachsen* 8, s. 126–133, og 9, s. 142–146.
- Borchling, Conrad. 1927: Entwicklungsgang der niederdeutschen Literatur. In: Conrad Borchling & Hermann Quistorf (Hrsg.): *Tausend Jahre Plattdeutsch. Proben niederdeutscher Sprache und Dichtung vom Heliand bis 1900*. Hamburg: Heinrich Kock. s. 7–62.
- Borchling, Conrad. 1928: Die niederdeutsche Sprache. In: Fehrs–Gilde (Hrsg.): *Was ist niederdeutsch? Beiträge zur Stammeskunde*. Kiel: Verlag der Fehrs–Gilde. s. 89–103.
- Borchling, Conrad. 1938: Sprachliches Leben im niederdeutschen Raum. In: Otto Laufer & Conrad Borchling (Hrsg.): *Niederdeutsche Landschaft und niederdeutsches Volkstum. Sprachliches Leben im niederdeutschen Raum*. ('Das niederdeutsche Hamburg'. Eine Schriftenreihe, 8/9). Hamburg. s. 17–31.
- v. Brandt, A. 1966: *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften*. 4., erweiterte Aufl. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag.
- Braunmüller, Kurt. 1982: *Syntaxtypologische Studien zum Germanischen*. (Tübinger Beiträge zur Linguistik, 197). Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Braunmüller, Kurt. 1993a: Syntaktisch–typologische Divergenzen zwischen dem mittelniederdeutschen und dem älteren Dänischen (am Beispiel des Volksbuchs 'Broder Rusche'). In: Hubertus Menke *et al.* (Hrsg.): *Niederdeutsch in Skandinavien IV. Akten des 4. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Lübeck–Travemünde 22. – 25. August 1991*. (Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie, 7). Berlin: Erich Schmidt Verlag. s. 44–54.
- Braunmüller, Kurt. 1993b: Voraussetzungen für die Übernahme mittelniederdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen. In: Kurt Braunmüller & Willy Diercks (Hrsg.): *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen I*. (Sprachgeschichte, 3). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter. s. 137–160.
- Braunmüller, Kurt. 1995a: Formen des Sprachkontakts und der Mehrsprachigkeit zur Hansezeit. Eine einführende Übersicht. In: Kurt Braunmüller (Hrsg.): *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II*. (Sprachgeschichte, 4). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter. s. 9–33.

- Braunmüller, Kurt. 1995b: Semikommunikation und semiotische Strategien. Bausteine zu einem Modell für die Verständigung im Norden zur Zeit der Hanse. In: Kurt Braunmüller (Hrsg.): *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen II*. (Sprachgeschichte, 4). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter. s. 35–70.
- Braunmüller, Kurt. 1998: Wortstellungstypologische Untersuchungen zu den Kontaktsprachen der Hansezeit (Mittelniederdeutsch, Dänisch, Schwedisch). In: John Ole Askedal (Hrsg.): *Historische germanische und deutsche Syntax. Akten des internationalen Symposiums anlässlich des 100. Geburtstages von Ingerid Dal, Oslo, 27.9.–1.10.1995*. (Osloer Beiträge zur Germanistik, 21). Frankfurt a. M.: Peter Lang Verlag. s. 315–334.
- Braunmüller, Kurt. 2002: Semikommunikation, ackommodation och interdialektal kommunikation. Tre centrala begrepp för att beskriva språksituationen under Hansa- och reformationstiden. In: Svante Lagman *et al.* (utg.): *Svenska språkets historie i östersjöområdet*. (Nordistica Tartuensia, 7). Tartu. s. 39–48.
- Braunmüller, Kurt. 2004: Niederdeutsch und Hochdeutsch im Kontakt mit den skandinavischen Sprachen. Eine Übersicht. In: Horst Haider Munske (Hrsg.): *Deutsch im Kontakt mit germanischen Sprachen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. s. 1–30.
- Braunmüller, Kurt & Diercks, Willy. 1993: Entwicklung des niederdeutsch–skandinavischen Sprachkontakts. Untersuchungen zur Transferenz anhand von volkssprachlichen Texten des 15., 16. und 17. Jahrhunderts – eine Projektübersicht. In: Kurt Braunmüller & Willy Diercks (Hrsg.): *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen I*. (Sprachgeschichte, 3). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter. s. 9–40.
- Bresslau, Harry. 1912: *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*. Bd. 1. Zweite Auflage. Leipzig: Verlag von Veit & Comp.
- v. Brandt, Ahasver. 1962: *Die Hanse und die nordischen Mächte im Mittelalter*. Köln, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- v. Brandt, Ahasver. 1966: *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften*. 4., erweiterte Auflage. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: W. Kohlhammer Verlag.
- Bruns, Friedrich. 1905: Die Lübecker Stadtschreiber von 1350–1500. In: *Hansische Geschichtsblätter XI/Jahrgang 1903*. Leipzig: Duncker & Humblot. s. 43–102.
- Burridge, Kate. 1993: *Syntactic Change in Germanic. Aspects of Language Change in Germanic with Particular Reference to Middle Dutch*. (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, IV/89). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Cardinaletti, Anna. 1987: Linkspirigere Phrasen in der deutschen Syntax. In: *Studium Linguistik* 22. s. 1–30.
- Carlie, Johan. 1925: *Studium über die mittelniederdeutsche Urkundensprache der dänischen Königskanzlei von 1330 – 1430. Nebst einer Übersicht über die Kanzleiverhältnisse*. Lund: Gleerupska Universitetsbokhandeln.
- Christensen, Bent. 2002: Hvordan er dokumenterne opbygget? In: Bent Christensen *et al.* (udg.): *Esrums Klosters Brevbog*. Bd. 2. København: Museum Tusculanums Forlag. s. 33–41.
- Christensen, Birgit. 1993: Die Verwendung von niederdeutscher und hochdeutscher Sprache in der deutschen Kanzlei des dänischen Königs im Zeitraum 1540–1549. In: Hubertus Menke *et al.* (Hrsg): *Niederdeutsch in Skandinavien IV. Akten des 4. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Lübeck–Travemünde 22. – 25. August 1991*. (Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie, 7). Berlin: Erich Schmidt Verlag. s. 55–67.
- Christensen, William. 1895: *Unionskongerne og Hansestæderne. 1439–1466*. København: Universitetsboghandler G.E.C. Gad.
- Christensen, William. 1903[1974]: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*. København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- Cinque, Guglielmo. 1977: The Movement Nature of Left Dislocation. In: *Linguistic Inquiry* 8/2. s. 397–412.
- Cinque, Guglielmo. 1997: 'Topic' Constructions in some European Languages and 'Connectedness'. In: Elena Anagnostopoulou *et al.* (eds.): *Materials on Left Dislocation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. s. 93–118.
- Cordes, Gerhard. 1950: Studien zu den ältesten ostfälistischen Urkunden. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 71/73. s. 90–133.
- Cordes, Gerhard. 1951: Studien zu den ältesten ostfälistischen Urkunden. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 74. s. 11–26.
- Cordes, Gerhard. 1959: Zur Erforschung der Urkundensprache. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 82. s. 63–79.
- Dahlberg, Torsten. 1956: Das Niederdeutsche im skandinavischen Raum. In: *Wirkendes Wort. Deutsches Sprachschaffen in Lehre und Leben*, 6. Jahrgang/1955–56. s. 193–199.
- Dahlberg, Torsten. 1989: Niederdeutsch in Skandinavien. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 112. s. 145–147.

- Dahlerup, Troels. 1989: *De fire stænder*. (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 6: 1400 – 1500). København: Gyldendal, Politikens Forlag, Nordisk Forlag.
- Dahlerup, Troels. 1994: Danish National Identity, c. 700–1700. In: Claus Bjørn *et al.* (ed.): *Nations, Nationalism and Patriotism in the European Past*. København: Akademisk Forlag. s. 56–67.
- Dal, Ingerid. 1962: *Kurze deutsche Syntax. Auf historischer Grundlage*. Tübingen: Niemeyer Verlag.
- Dal, Ingerid & Sverdrup, J. 1942: *Tysk syntaks i historisk fremstilling*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Diderichsen, Paul. 1934: Om Brugen af det sammenfattende *Pa* i østnordisk Lovsprog. In: *Studier tilegnede Verner Dahlerup*. (Danske Folkemaal, Tillægsbind til 8. Aargang). København, Aarhus: Danske Folkemaal, Sprog og Kultur. s. 92–101.
- Diderichsen, Paul. 1941: *Sætningsbygningen i Skaanske Lov. Fremstillet som Grundlag for en rationel dansk Syntaks*. København: Munksgaard.
- Diderichsen, Paul. 1946: *Elementær dansk Grammatik*. København: Nordisk Forlag.
- Diderichsen, Paul. 1968: *Dansk prosahistorie I, 1*. København: Gyldendal.
- Diercks, Willy. 1993: Zur Verwendung prä- und postmodifizierender Morpheme im Mittelniederdeutschen und in den skandinavischen Sprachen. In: Kurt Braunmüller & Willy Diercks (Hrsg.): *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen I*. (Sprachgeschichte, 3). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter. s. 161–194.
- Dirmeier, Artur. 2012: Archive und Kanzleiorganisation. In: Albrecht Greule *et al.* (Hrsg.): *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Berlin, Boston: De Gruyter. s. 131–148.
- Dürscheid, Christa. 1989: *Zur Vorfeldbesetzung in deutschen Verbzweit-Strukturen*, Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier.
- Dyvik, Helge J.J. 1980: Om definisjonen av 'Tema' i tema/rema-analysen. In: *Eigenproduksjon* 8. Nordisk Institutt, Universitetet i Bergen. s. 50–77.
- Ebert, Robert Peter *et al.* 1993: *Frühneuhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Eisenberg, Peter. 1989: *Grundriß der deutschen Grammatik, 2., überarbeitete und erweiterte Aufl.* Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

- Eisenberg, Peter. 1999: *Grundriß der deutschen Grammatik*. Bd. 2: Der Satz. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Eisenberg, Peter *et al.* 1998: *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 6., neu bearbeitete Aufl. Mannheim: Dudenverlag.
- Ekerot, Lars-Johan. 1988: *Så-konstruktionen i svenskan. Konstruktionstypen "Om vädret tillåter, så genomföres övningen" i funktionellt grammatiskt perspektiv*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, A/42). Lund.
- Elmentaler, Michael. 2003: *Struktur und Wandel vormoderner Schreibsprachen*. (Studia Linguistica Germanica, 71). Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Enemark, Poul. 1971: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport*. Bd. 2. Århus: Aarhus Stiftsbogtrykkerie.
- Enemark, Poul. 1979: *Fra Kalmarbrev til Stockholms blodbad. Den nordiske trestatsunions epoke. 1397–1521*. København: Nordisk Ministerråd, Gyldendal, Liber.
- Engel, Ulrich. 1988: *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Engelbrecht, Michael. 1993: Mitteleuropäisch-skandinavischer Kontakt zwischen 800 und 1600 aus historischem Blickwinkel. In: Kurt Braunmüller & Willy Diercks (Hrsg.): *Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen I*. (Sprachgeschichte, 3). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter. s. 41–49.
- Ernst, Peter. 2011: Syntaktische Variation in Wiener Ratsurkunden des Spätmittelalters. In: Christian Braun (Hrsg.): *Kanzleisprachen auf dem Weg zum Neuhochdeutschen*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 7). Wien: Praesens Verlag. s. 59–80.
- Eroms, Hans-Werner. 1995: Vor-Vorfeldbesetzungen im Deutschen. In: Eugène Faucher *et al.* (Hrsg.): *Signans und Signatum. Auf dem Weg zu einer semantischen Grammatik. Festschrift für Paul Valentin zum 60. Geburtstag*. Tübingen: Gunter Narr Verlag. s. 63–73.
- Everaert, Martin & van Riemsdijk, Henk (eds.). 2006: *The Blackwell Companion to Syntax*. Volume II. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
- Falk, Hjalmar. 1927: *Tysk syntaks. For studerende og lærere*. Oslo: Aschehoug & Co.
- Fariña, Juan Carlos A. 1995: Left-Dislocation Revisited. In: *Revista Alicantina de Estudios Ingleses* 8. s. 7–23.

- Fassbender, Heinrich. 1908: *Stellung des Verbums in den Predigten des Bruder Berthold von Regensburg*. Bonn: Carl Georgi.
- Fedders, Wolfgang. 1987: Variablenlinguistische Studien zur mittelniederdeutschen Urkundensprache Coesfelds. In: *Niederdeutsches Wort* 27. s. 95–130.
- Fedders, Wolfgang. 1988: Zur Erhebung historischer Schreibsprachdaten aus der Textsorte ‚Urkunde‘. In: *Niederdeutsches Wort* 28. s. 62–74.
- Fedders, Wolfgang. 1990: Aspekte einer variablenlinguistischen Untersuchung zur ravenbergisch-lippischen Schreibsprachenlandschaft. In Robert Damme *et al.* (Hrsg.): *Franco-Saxonica. Münstersche Studien zur niederländischen und niederdeutschen Philologie. Jan Goossens zum 60. Geburtstag*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag. s. 49–70.
- Fedders, Wolfgang. 1993: *Die Schreibsprache Lemgos. Variablenlinguistische Untersuchungen zum spätmittelalterlichen Ostwestfälischen*. (Niederdeutsche Studien, 37). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Fischer, Christian. 1998: *Die Stadtsprache von Soest im 16. und 17. Jahrhundert. Variationslinguistische Untersuchungen zum Schreibsprachenwechsel vom Niederdeutschen zum Hochdeutschen*. (Niederdeutsche Studien, 43). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Fischer, Christian. 2005: Variation und Korrelation im Mittelniederdeutschen. Möglichkeiten und Grenzen der Variablenlinguistik. In: Elisabeth Berner *et al.* (Hrsg.): *Ein gross vnnd narhafft haffen. Festschrift für Joachim Gessinger*. Potsdam: Universitätsverlag Potsdam. s. 149–162.
- Fischer, Christian & Peters, Robert. 2004: Vom ‚Atlas frühmittelniederdeutscher Schreibsprachen‘ zum ‚Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete‘ (ASnA). Entstehungsgeschichte, Bearbeitungsstand, erste Ergebnisse und Perspektiven. In: Peter Wiesinger & Franz Patocka (Hrsg.): *Morphologie und Syntax deutscher Dialekte und Historische Dialektologie des Deutschen. Beiträge zum 1. Kongress der Internationalen Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen, Marburg/Lahn, 5.–8. März 2003*. Wien: Edition Praesens 2004. s. 406–428.
- Fischer, Christian & Peters, Robert. 2007: Der ‚Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete‘ (ASnA). In: Luise Czajkowski *et al.*: *Ostmitteldeutsche Schreibsprachen im Spätmittelalter*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. s. 23–33.

- Fischer, Christian & Peters, Robert. 2012: Syntaktische Untersuchungen mit dem „Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete“ (ASnA). In: *Niederdeutsches Wort* 52. s. 65–77.
- Fischer, Olga *et al.* (eds.). 2000: *The Syntax of Early English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fleischer, Jürg & Schallert, Oliver. 2011: *Historische Syntax des Deutschen. Eine Einführung*. Tübingen: Narr Verlag.
- Foerste, William. 1949: *Über plattdeutsche Sprache und Dichtung* (Schriften zur Heimatkunde und Heimatpflege). Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung. s. 3–15.
- Frederiksen, Britta Olrik. 2004: Interpunktion i gammeldansk perspektiv. In: Henrik Jørgensen & Peter Stray Jørgensen (red.): *På godt dansk. Festskrift til Henrik Galberg Jacobsen i anledning af hans 60 års fødselsdag 4. februar 2004*. Århus: Wessel og Huitfeldt. s. 87–99.
- Frenz, Thomas. 2006: Beobachtungen zur Wechselwirkung von deutscher und lateinischer Urkundensprache. In: Gisela Brandt & Irmtraud Rösler (Hrsg.): *Historische Soziolinguistik des Deutschen VI. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik, 434)*. Stuttgart: Akademischer Verlag. s. 5–32.
- Frey, Werner. 2004: Notes on the syntax and the pragmatics of German Left Dislocation. In: Horst Lohnstein & Susanne Trissler (eds.): *The Syntax and Semantics of the Left Periphery*. Berlin: Mouton de Gruyter. s. 203–233.
- Frey, Werner. 2005: Zur Syntax der linken Peripherie im Deutschen. In: Franz Josef d’Avis (Hrsg.): *Deutsche Syntax: Empirie und Theorie. Symposium in Göteborg 13.–15. Mai 2004*. (Göteborger Germanistische Forschungen, 46). Göteborg. s. 147–171.
- Friisberg, Claus. 2005: *En nation dannes. Danmark og danskerne til 1920*. Varde: Vestjysk Kulturforlag.
- Gabrielsson, Artur. 1971: Zur Geschichte der mittelniederdeutschen Schriftsprache auf Gotland. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 94. s. 41–82.
- Gabrielsson, Artur. 1972: Zur Geschichte der mittelniederdeutschen Schriftsprache auf Gotland (Fortsetzung). In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 95. s. 7–65.
- Gadebusch, Friederich Konrad. 1780: *Livlaendische Jahrbuecher*. Erster Theil von 1030 bis 1561. Ersterer Abschnitt von 1030 bis 1399. Riga: Johann Friederich Hartknoch.

- Gejrot, Claes. 2006: Diplomats in Scandinavia. In: *Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte. Siegel- und Wappenkunde* 52. s. 439–504.
- Gesenhoff, Marita & Reck, Magarete. 1985: Die mittelniederdeutsche Kanzleisprache und die Rolle des Buchdruckes in der mittelniederdeutschen Sprachgeschichte. In: Werner Besch *et al.* (Hrsg.): *Ein Handbuch Zur Geschichte der Deutschen Sprache und Ihrer Erforschung*, zweiter Halbband. Berlin, New York: Walter de Gruyter. s. 1279–1289.
- Glück, Helmut. 2002: *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barockzeit*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Graßmann, Antjekathrin. 1997: *Lübeckische Geschichte*. 3. verbesserte und ergänzte Auflage. Lübeck: Schmidt Römhild.
- Gregersen, H. V. 1974: *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene*. Odense: Odense University Press.
- Grohmann, Kleanthes K. 1997: *On Left Dislocation*. Maryland: University of Maryland.
- Grohmann, Kleanthes K. 2000: A Movement Approach to Contrastive Left Dislocation. In: *Rivista di Grammatica Generativa* 25. s. 3–66.
- Guerra, Javier Pérez. 1996: Topicalisation and Left-dislocation. From Late Middle English to Contemporary English. In: Sola, Ricardo J. *et al.* (eds.): *XVIII Congreso de AEDEAN. Alcalá de Henares. 15–17 diciembre 1994*. Alcalá: Universidad de Alcalá. s. 209–222.
- Günthner, Susanne. 1999: Wenn-Sätze im Vor-Vorfeld: Ihre Formen und Funktionen in der gesprochenen Sprache. In: *InList. Interaction and Linguistic Structures* 11. Uni Bayreuth: <http://www.inlist.uni-bayreuth.de/issues/11/inlist11.pdf>. s. 1–33.
- Haegeman, Liliane. 2004: Topicalization, CLLD and the Left Periphery. In: *ZAS Papers in Linguistics*. s. 157–192.
- Hampel, Anja. 2001: Studien zur mittelniederdeutschen Kanzleisprache in Rostock im 14. und 15. Jahrhundert. In: *Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock* 24. s. 173–182.
- Hampel, Anja. 2001: Zur Charakterisierung des Rostocker Kanzleischreibusus im 14. und 15. Jahrhundert. In: Albrecht Greule (Hrsg.): *Deutsche Kanzleisprachen im europäischen Kontext. Beiträge zu einem*

internationalen Symposium an der Universität Regensburg, 5. bis 7. Oktober 1999. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 1). Wien: Edition Praesens. s. 269–277.

Hamre, Lars. 1972: *Innføring i diplomatikk. Førelæsingar*. Oslo: Universitetsforlaget.

Hansen, Agnete Bruun & Stenestad, Elva. 2002: *Gyldendal tysk grammatik*. København: Nordisk Forlag.

Hansen, Erik & Heltoft, Lars. 2011: *Grammatik over det danske sprog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Härd, John Evert. 1967: *Mittelniederdeutsch 'oder', 'oft' und Verwandtes. Eine chronologische und dialektgeographische Untersuchung*. (Göteborger Germanistische Forschungen, 8). Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag.

Härd, John Evert. 1968: Konzessive Ausdrucksweisen in der mittelniederdeutschen Schriftsprache. In: *Niederdeutsche Mitteilungen* 24. s. 51–74.

Härd, John Evert. 1981: *Studien zur Struktur mehrgliedriger Nebensatzprädikate. Diachronie und Synchronie*. (Göteborger Germanistische Forschungen, 21). Göteborg.

Härd, John Evert. 1985: Syntax des Mittelniederdeutschen. In: Werner Besch *et al.* (Hrsg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Zweiter Halbband. (HSK 2/2). Berlin/New York: Walter de Gruyter. s. 1238–1243.

Härd, John Evert. 2000: Syntax des Mittelniederdeutschen. In: Werner Besch *et al.* (Hrsg.): *Sprachgeschichte, Number 2: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2nd Edition. Berlin: Walter de Gruyter. s. 1456–1463.

Harder, Peter. 2006: Dansk funktionel grammatik. In: *NyS* 34–35. s. 92–130.

Hatch, Evelyn & Farhady, Hossein. 1982: *Research Design and Statistics for Applied Linguistics*. Rowley, London, Tokyo: Newbury House Publishers.

Hedemann, Markus. 2011: Unionsbrevets kongelige program og krigen om Slesvig. In: *Scandia* 77/2. s. 38–71.

Heidolph, Karl Erich *et al.* 1981: *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin: Akademie-Verlag.

Heltoft, Lars. 1995: Grammatikalisierungsprocesser i dansk syntakshistorie. In: Holmberg, Bente (red.): *Sproghistorie i 90'erne*. København: Selskab for Nordisk Filologi. s. 125–168.

- Heltoft, Lars. 1997: Hvem opslugte hvo. Et bidrag til beskrivelsen af det danske kasussystems udvikling. In: Lundgreen-Nielsen, Flemming *et al.* (red.): *Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik. 1500–1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: Reitzels Forlag. s. 227–256.
- Heltoft, Lars. [2014]: Dansk syntakshistorie. [208 sider, bidrag til den kommende udgivelse *Dansk Sproghistorie*, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, rekvireret gennem forfatteren].
- Himmelman, Nikolaus P. 1997: *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase. Zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Hoekstra, Eric. 2000: On D-pronouns and the Movement of Topic Features. In: *Folia Linguistica* 33. s. 59–74.
- Hoffmann, Erich. 1989/1990: Lübeck und der Norden im 12. und 13. Jahrhundert. In: Christian Meier (Hrsg.): *Die Hanse und Nordeuropa. Handel – Politik – Kultur. Berichte über das 4. deutsch-norwegische Historikertreffen in Berlin, Mai 1989*. Oslo: Norges Allmennvitenskapelige Forskningsråd & Stifterverband für die deutsche Wissenschaft. s. 35 – 51.
- Hofrichter, Werner. 1991: Bemerkungen zu theoretischen Aspekten bei der Konfrontation von geschriebener und gesprochener Sprache. In: Askedal, John Ole *et al.* (Hrsg.): *Osloer und Rostocker Studien zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. (Osloer Beiträge zur Germanistik, 13). Oslo. s. 137–144.
- Holm, Gösta. 1967: *Epoker och prosastilar. Några linjer och punkter i den svenska prosans stilhistoria*. Lund: Studentlitteratur.
- Holm, Gösta. 1969: *Medeltida stadgespråk* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, serie B, nr. 6). Lund: Studentlitteratur.
- Honda, Shuichi. 2008: Bemerkungen zur Erforschung der Syntax der mittelniederdeutschen Kanzleisprache im 16. Jahrhundert. In: *Nishinohon Doitsu Bungaku*. (Japanische Gesellschaft für Germanistik – Westjapan: Germanistische Studien). s. 111–116.
- Hünecke, Rainer. 2009: Kanzleisprachliche Syntax i ersten Stadtbuch von Dresden. In: Moshövel, Andrea/ Spáčilová, Libuše (Hrsg.): *Kanzleisprache – ein mehrdimensionales Phänomen. Tagungsband für Prof. PhDr. Zdeněk Masařík, DrSc., zum 80. Geburtstag*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 6). Wien: Praesens Verlag. s. 149–169.

- Hünecke, Rainer. 2011: Modernität kanzeleisprachlicher Syntax, dargestellt am Beispiel des Stadtbuchs von Dresden aus dem 16. Jahrhundert. In: Braun, Christian (Hrsg.): *Kanzeleisprachen auf dem Weg zum Neuhochdeutschen* (Beiträge zur Kanzeleisprachenforschung, 7). Wien: Praesens Verlag. s. 97–111.
- Hvidt, Kristian. 1990: *Det folkelige gennembrud og dets mænd*. (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 11: 1850 – 1900). København: Gyldendal, Politikens Forlag, Nordisk Forlag.
- Christensen, A.C. Højberg. 1918: *Studier over Lybæks Kancellisprog fra c. 1300–1470*. København: Schultz.
- Hørby, Kai. 1980a: Den ældre unionstid 1397–1448. In: Aksel E. Christensen *et al.* (red.): *Danmarks historie*. Bd. 2: Tiden 1340–1648. Første halvbind: 1340–1559. København: Gyldendal. s. 126–178.
- Hørby, Kai. 1980b: Stat og samfund i senmiddelalderen. In: Aksel E. Christensen *et al.* (red.): *Danmarks historie*. Bd. 2: Tiden 1340–1648. Første halvbind: 1340–1559. København: Gyldendal. s. 62–125.
- Hørby, Kai. 1989: *Velstands krise og tusind baghold*. (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 5: 1250 – 1400). København: Gyldendal, Politikens Forlag, Nordisk Forlag.
- Jacobsen, Lis. 1910: *Studier til det danske Rigssprogs Historie. Fra Eriks Lov til Chr. III's Bibel*. Bd. I: Lydhistorie. København, Kristiania: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Jakobsen, Lisbeth Falster. 1995: Tag sprog alvorligt! – en oversigt over funktionel grammatik. In: *NyS* 20. s. 11–39.
- Jansen, Frank. 1980: Developments in the Dutch Left-Dislocation Structures and the Verb-Second Constraint. In: Traugott, E. C. *et al.* (eds.): *Papers from the 4th INTERNATIONAL CONFERENCE on HISTORICAL LINGUISTICS*. (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, IV:14). Amsterdam: John Benjamins B.V. s. 137–149.
- Jespersen, Leon & Olesen, Jens Erik. 1998: Kancelli. In: Jørn Lund *et al.* (red.): *Den Store Danske Enzyklædi*. Bd. 10: Jantra – knjaz. København: Gyldendal, Nordisk Forlag. s. 295.
- Jexlev, Thelma. 1978a: Christoffer af Bayern, kancelliet og købstæderne. In: Peter Kr. Iversen *et al.* (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt. På halvfjerdsårsdagen 12. december 1978*. Åbenrå: Dansk historisk Fællesforening *et al.* s. 209–219.
- Jexlev, Thelma. 1978b: Københavns borgere 1377 og 1510. Forsøg på en navnehistorisk og erhvervsmæssig analyse af Roskildebispens jordebog for København 1377 og et udbudsmandtal for alle københavnske roder omkring 1510. In: *Historiske Meddelelser om København*. s. 39–59.

- Johnson, Rakel. 1998: *De svenska medeltidsbrevens form, funktion och tillkomstsituation* (MISS, 21). Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Johnson, Rakel. 2003: *Skrivaren och språket. Skriftspråksbruk, kasus och vokaler i medeltidsbrev på svenska*. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Jørgensen, Bent. 2014: *Sproghistorie og andre historier. (Dansk Sproghistorie)*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Jørgensen, Frank & Westrup, Morten. 1982: *Dansk centraladministration i tiden indtil 1848*. København: Dansk Historisk Fællesforening.
- Jørgensen, Peter. 1976[1995]: *Tysk grammatik*. 1. bog. 3. udg., 2. opl.. København: Gads Forlag.
- Jørgensen, Poul Johs. 1922a: Kancelli. In: Chr. Blangstrup (red.): *Salmonsens Konversationsleksikon*. Bd. XIII. København: J. H. Schultz. s. 488–493.
- Jørgensen, Poul Johs. 1922b: Kansler. In: Chr. Blangstrup (red.): *Salmonsens Konversationsleksikon*. Bd. XIII. København: J. H. Schultz. s. 513–518.
- Jørgensen, Poul Johs. 1940: *Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*. København: Gads Forlag.
- Karker, Allan. 1991: Jydernes lov på dansk. In: Ole Fenger & Chr. R. Jansen (red.): *Jyske Lov 750 år*. Viborg: Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. s. 124–143.
- Karker, Allan. 1993: *Dansk i tusind år. Et omrids af sprogets historie*. København: C.A.Reitzels Forlag.
- Kjersgaard, Erik. 1970: *Borgerkrig og Kalmarunion. 1241–1448*. (Danmarks historie, 4). København: Politikens Forlag.
- Kjersgaard, Erik. 1980: *Byen og Borgen Havn*. (Københavns Historie, bd. 1: Indtil år 1600). København: Gyldendal.
- Koch, Peter & Oesterreicher, Wulf. 1985: Sprace der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. In: *Romanistisches Jahrbuch* 36. s. 15–43.

- Köcher, Arthur. 1927: Johan Carlie: Studium über die mittelniederdeutsche Urkundensprache der dänischen Königskanzlei von 1340–1430. Nebst einer Übersicht über die Kanzleiverhältnisse. Lund. 1925. In: *Historisk Tidsskrift*, 9:5. København: Hagerups Boghandel. s. 321–325.
- König, Ekkehard & van der Auwera, Johan. 1988: Clause integration in German and Dutch conditionals, concessive conditionals, and concessives. In: Haiman, J. / Thompson, S. A. (ed.): *Clause Combining in Grammar and Discourse*. (Typological Studies in Language, 18). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. s. 101–133.
- Korlén, Gustav. 1951: *Norddeutsche Stadtrechte 2. Das mittelniederdeutsche Stadtrecht von Lübeck nach seinen ältesten Formen*. (Lunder germanistische Forschungen, 23). Lund, Kopenhagen: Gleerup, Munksgaard.
- Kretterová, L'udmila. 2001: Zur Syntax des Frühneuhochdeutschen in deutschsprachigen Texten aus der Mittelslowakei. In: Albrecht Greule (Hrsg.): *Deutsche Kanzleisprachen im europäischen Kontext. Beiträge zu einem internationalen Symposium an der Universität Regensburg, 5. bis 7. Oktober 1999*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 1). Wien: Edition Praesens. s. 153–165.
- Kretterová, L'udmila. 2008: Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Preßburg aus den Jahren 1402 – 1506. Eine syntaktische Analyse. In: Jörg Meier & Arne Ziegler (Hrsg.): *Die Anfänge deutschsprachiger Kanzleien in Europa*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 4). Wien: Praesens Verlag. s. 59–67.
- Kroeschell, Karl. 1973: *Deutsche Rechtsgeschichte 2 (1250–1650)*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Kunøe, Mette. 1961: "*Ipso die beati Andree apostoli (I, 209). Pa sanctæ Anders dagh.*" En redegørelse for det diplomatariske formelsprog i de ældste danske breve, specielt således som det er bragt i anvendelse i de af kancelliet udfærdigede diplomer i tiden til og med 1406. [Besvarelse af Aarhus Universitets prisopgave i nordisk filologi for året 1961]. Aarhus: Aarhus Universitet.
- Kunøe, Mette. 1984: Brugen af termen 'skriftsprogsnorm' i dansk sproghistorie. In: *Norsk Lingvistisk Tidsskrift – NTL*, årgang 2. Oslo: Novus Forlag. s. 11–17.
- Küpper, Karl Josef. 1971: *Studien zur Verbstellung in den Kölner Jahrbüchern des 14./15. Jahrhunderts* (Rheinisches Archiv, 76). Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag.
- Labov, Willam. 1972: Some principles of linguistic methodology. In: *Language in Society* 1. s. 97–120.

- Langer, Nils. 2003: Low German. In: Ana Deumert & Wim Vandenbussche (edt.): *Germanic Standardizations. Past to Present*. (Impact: Studies in language and society, 18). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. s. 281–301.
- Larsson, Inger. 2001: *Svenska medeltidsbrev. Om framväxten av ett offentligt skriftbruk inom administration, förvaltning och rättsutövning*. (Scripta minora, 5). Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- Larsson, Inger. 2010: Diplom – det medeltida brevet. In: Inger Larsson *et al.* (red.): *Den medeltida skriftkulturen i Sverige. Genrer och texter*. (Scripta maiora, 5). Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia och Stockholms universitet. s. 123–146.
- Lasch, Agathe. 1914: *Mittelniederdeutsche Grammatik*. (Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte – IX. Mittelniederdeutsche Grammatik). Halle a. S.: Verlag von Max Niemeyer.
- Lasch, Agathe. 1925: Vom Werden und Wesen des Mittelniederdeutschen. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 51. s. 55–76.
- Lauring, Palle. 1968[1998]: *Danmarks historie*. København: Forlaget Sesam.
- Lehmann, Christian. 1995: Relativsätze. In: Joachim Jacobs *et al.* (Hrsg.): *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin: Walter de Gruyter. s. 1199–1216.
- Lehti-Eklund, Hanna. 1993: Användningen av *då* i historiskt och nusvenskt perspektiv. In: Ann-Marie Ivars *et al.* (red.): *Språk och social kontext*. (Meddelanden från institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet, B:15). Helsingfors. s. 29–48.
- Lele-Rozentāle, Dzintra. 2005: Über das Mittelniederdeutsche im Baltikum und seine verbindende Rolle für die Ostseeländer. In: Gisela Brandt & Ineta Balode (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum IV*. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik, 427). Stuttgart: Verlag Hans-Dieter Heinz, Akademischer Verlag. s. 5–23.
- Lele-Rozentāle, Dzintra. 2012a: Baltikum. In: Albrecht Greule *et al.* (Hrsg.): *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Berlin, Boston: De Gruyter. s. 609–621.
- Lele-Rozentāle, Dzintra. 2012b: Die niederdeutsche Kanzleisprache von Riga. In: Albrecht Greule *et al.* (Hrsg.): *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Berlin, Boston: De Gruyter. s. 399–411.
- Lerdam, Henrik. 1996. *Danske len og lensmænd. 1370–1443*. København: Museum Tusculanums Forlag.

- Ljunggren, Gunilla. 1963: *Der Leyen Doctrinal. Eine mittelniederdeutsche Übersetzung des mittelniederländischen Lehrgedichts Dietsche Doctrinale*. Lund, København: Gleerup & Munksgaard.
- Lübben, A. 1882: *Mittelniederdeutsche Grammatik nebst Chrestomathie und Glossar*. Leipzig: T. O. Weigel.
- Luhmann, Niklas. 1995: *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Lühr, Rosemarie. 2010: Bedingungskonstruktionen im älteren Deutsch. In: Arne Ziegler (Hrsg.): *Historische Textgrammatik und Historische Syntax des Deutschen. Traditionen, Innovationen, Perspektiven*. Bd. 1: Diachronie, Althochdeutsch, Mittelhochdeutsch. Berlin, New York: De Gruyter. s. 157–172.
- Lundemo, Frode. 1989: Der Genitiv im 'Reynke de vos'. In: *Niederdeutsches Wort* 29. s. 113–155.
- Lundemo, Frode. 2004: Typen temporaler Gliedsätze in einigen mittelniederdeutschen Chroniken. In: R. Steinar Nybøle et al. (Hrsg.): *Papir vnde black – bläk och papper. Kontakte im deutsch-skandinavischen Sprachraum. Kurt Erich Schöndorf zum 70. Geburtstag*. (Osloer Beiträge zur Germanistik, 35). Frankfurt a. M.: Peter Lang Verlag. s. 69–76.
- Lötscher, Andreas. 1995: Herausstellung nach links in diachroner Sicht. In: *Sprachwissenschaft* 20. s. 32–63.
- Lötscher, Andreas. 1998: Syntaktische Irregularitäten beim komplexen Satz im älteren Deutsch. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur – PBB* 120/1. s. 1–28.
- Lötscher, Andreas. 2006: Linkspirigere Adverbialsätze in der Geschichte des Deutschen. Pragmatische Aspekte eines grammatischen Wandels. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur – PBB* 127/3. s. 347–375.
- Macha, Jürgen. 2003: Unvollendetes zu 'afiniten Konstruktionen': Diachronische Skizzen zu einer Erscheinung der Kanzleizyntax. In: *Niederdeutsches Wort* 43. s. 25–36.
- Magnusson, Erik Rudolf. 1939: *Syntax des Prädikatsverbums im Mittelniederdeutschen von der ältesten Zeit bis zum Anfang des fünfzehnten Jahrhunderts*. (Lunder Germanistische Forschungen, 8). Lund, Kopenhagen: Gleerup & Munksgaard.
- Magnusson, Erik. 2001: *Den frågeformade konditionalsatsen i 1734 års lag. En diskussion kring några olika analysalternativ av satstypens syntaktiska status*. (MISS, 35). Göteborg: Göteborgs Universitet.

- Mališeva, Oksana. 2005: Zur Variabilität der Verbformen in der Livländischen Reimchronik (1296). In: Gisela Brandt & Ineta Balode (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum IV*. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik, 427). Stuttgart: Verlag Hans-Dieter Heinz, Akademischer Verlag. s. 69–76.
- Marold, Edith. 1996: Der Hansekaufmann als sprachlicher Grenzgänger. In: Heinrich Detering (Hrsg.): *Grenzgänge. Skandinavisch-deutsche Nachbarschaften*. Göttingen: Wallstein Verlag. s. 28–45.
- Marquardsen, Ida. 1908: Der Einfluss des Mnd. auf das Dänische im 15. Jahrhundert. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 33. s. 405–458.
- Mattheier, Klaus J. 1980: *Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Einführung in die kommunikative Dialektologie des Deutschen*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Mattheier, Klaus J. 1984a: Allgemeine Aspekte einer Theorie des Sprachwandels. In: Werner Besch *et al.* (Hrsg.): *Ein Handbuch zur Geschichte der Deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Erster Halbband. (HSK 2/1). Berlin, New York: Walter de Gruyter. s. 720–730.
- Mattheier, Klaus J. 1984b: Sprachwandel und Sprachvariation. In: Werner Besch *et al.* (Hrsg.): *Ein Handbuch zur Geschichte der Deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Erster Halbband. (HSK 2/1). Berlin, New York: Walter de Gruyter. s. 768–779.
- Mattheier, Klaus J. 1988: Das Verhältnis von sozialem und sprachlichem Wandel. In: Ulrich Ammon *et al.* (Hrsg.): *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. s. 1430–1452.
- Meier, Jörg. 2009: Zur räumlichen und zeitlichen Abgrenzung einer Erforschung der deutschen Kanzleisprachen. In: Andrea Moshövel & Libuše Spáčilová (Hrsg.): *Kanzleisprache – ein mehrdimensionales Phänomen. Tagungsband für Prof. PhDr. Zdeněk Masařík, DrSc., zum 80. Geburtstag*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 6). Wien: Praesens Verlag. s. 199–211.
- Meier, Jörg & Ziegler, Arne. 2006: Textlinguistische Überlegungen zu städtischer Kommunikation im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Gisela Brandt & Irmtraud Rösler (Hrsg.): *Historische Soziolinguistik des Deutschen VI. Kommunikative Anforderungen – Textsorten – Sprachgebrauch soziofunktionaler Gruppen. Internationale Fachtagung Rostock 23. – 25.09–2002*. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik, 434). Stuttgart: Verlag Hans-Dieter Heinz, Akademischer Verlag. s. 111–133.

- Meier, Jörg & Ziegler, Arne. 2008: Die Anfänge deutschsprachiger Kanzleien in Europa. In: Jörg Meier & Arne Ziegler (Hrsg.): *Die Anfänge deutschsprachiger Kanzleien in Europa* (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 4). Wien: Praesens Verlag. s. 9–32.
- Menke, Hubertus. 2004: Niederdeutsch als Geber-, Nehmer- und Mittlersprache. In: Horst Haider Munske (Hrsg.): *Deutsch im Kontakt mit germanischen Sprachen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. s. 99–118.
- Mikkelsen, Kr. 1911[1975]: *Dansk Ordføjningslære. Med sproghistoriske tillæg*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Mogensen, Jens Erik. 1992: Stand und Aufgaben der mittelniederdeutschen Syntaxforschung. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 115. s. 24–40.
- Moshövel, Andrea & Spáčilová, Libuše (Hrsg.). 2009: *Kanzleisprache – ein mehrdimensionales Phänomen*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 6). Wien: Praesens Verlag.
- Moskalskaja, O.I. 1971: *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. Moskau: Verlag »Hochschule«.
- Mähl, Stefan. 2004: *Studien zum mittelniederdeutschen Adverb*. (Niederdeutsche Studien, 49). [Diss. Uppsala]. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Mähl, Stefan. 2008: 'geven unde screven tho deme holme'. *Variablenlinguistische Untersuchungen zur mittelniederdeutschen Schreibsprache in Stockholm*. (Acta Academiae Regiae Gustavani Adolphi, 99). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Mähl, Stefan. 2009: Studien zur mittelniederdeutschen und westgermanischen Syntax. Ein Projektbericht. In: *Korrespondenzblatt des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 116/1. s. 6–11.
- Mähl, Stefan. 2010: Stockholmer mittelniederdeutsche Briefe und Urkunden des 14. und 15. Jahrhunderts. In: Claudine Moulin et al. (Hrsg.): *Sprache in der Stadt. Akten der 25. Tagung des Internationalen Arbeitskreises Historische Stadtsprachenforschung. Luxemburg, 11.–13. Oktober 2007*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter. s. 133–145.
- Mähl, Stefan. 2012a: Low German Texts from Late Medieval Sweden. In: Lennart Elmevik, & Ernst Håkon Jahr (eds.): *Contact between Low German and Scandinavian in the Late Middle Ages*. (Acta Academiae Regiae Gustavani Adolphi, 121). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. s. 113–122.
- Mähl, Stefan. 2012b: Skandinavien. In: Albrecht Greule et al. (Hrsg.): *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Berlin, Boston: De Gruyter. s. 623–633.

- Mähl, Stefan. 2014: *Mehrgliedrige Verbalkomplexe im Mittelniederdeutschen. Ein Beitrag zu einer historischen Syntax des deutschen*. (Niederdeutsche Studien, 57). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
- Nagel, Norbert. 2011: Der Einfluss gelehrter Juristen und Fürsten auf Kanzleien und Kanzleisprachen im hoch- und niederdeutschen Sprachraum des 15. und 16. Jahrhunderts. In: Christian Braun (Hrsg.): *Kanzleisprachen auf dem Weg zum Neuhochdeutschen*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 7). Wien: Praesens Verlag. s. 143–166.
- Nedkvitne, Arnved. 2012: A post-national perspective on the German Hansa in Scandinavia. In: Lennart Elmevik & Ernst Håkon Jahr (eds.): *Contact between Low German and Scandinavian in the Late Middle Ages*. (Acta Academiae Regiae Gustavianae, 121). Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. s. 17–37.
- Nissen, C.A. 1884: *Forsøg til en middelnedertysk Syntax*. Kjøbenhavn: Wilh. Priors Hof-Boghandel.
- Olesen, Jens Erik. 1994: Erik af Pommern og Kalmarunionen. Regeringssystemets udformning 1389–1439. In: Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i senmiddelalderen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag. s. 143–165.
- Olesen, Jens Erik. 1997: Erich von Pommerns Alleinherrschaft 1412–1439/40. In: Detlef Kattinger *et al.* (Hrsg.): *”huru thet war talet j kalmarn”. Union und Zusammenarbeit in der Nordischen Geschichte. 600 Jahre Kalmarer Union (1397–1997)*. (Greifswalder Historische Studien, 2). Hamburg: Verlag Dr. Kovač. s. 199–239.
- Olesen, Jens Erik. 2000a: Der Einfluß der Hanse auf die Gestaltung des Bürgertums in den skandinavischen Ländern im Spätmittelalter. In: Janusz Tandecki (Hrsg.): *Die Rolle der Stadtgemeinden und bürgerlichen Genossenschaften im Hanseraum in der Entwicklung und Vermittlung des gesellschaftlichen und kulturellen Gedankengutes im Spätmittelalter*. Toruń. s. 133–148.
- Olesen, Jens Erik. 2000b: Middelalderen til 1536: Fra rejsekongedømme til administrationscentrum. In: Leon Jespersen *et al.* (red.): *Dansk Forvaltningshistorie*. Bd. 1. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag. s. 3–48.
- Olesen, Jens Erik. 2002: Union og kancelli i det 15. århundrede. In: Claes Gjerot *et al.* (red.): *Ny väg till medeltidsbrevet*. Stockholm: Svenska Riksarkivet. s. 54–70.
- Olsen, Thorkil Damsgaard. 1992: Oldtid og middelalder. Før 1536. In: Flemming Lundgreen-Nielsen (red.): *På sporet af dansk identitet*. København: Spektrum. s. 17–41.

- Pagel, Karl. 1983: *Die Hanse*. Braunschweig: Georg Westermann Verlag.
- Patocka, Franz. 1998: Zur Linksversetzung im Mittelhochdeutschen. In: Peter Ernst & Franz Patocka (Hrsg.): *Deutsche Sprache in Raum und Zeit. Festschrift für Peter Wiesinger zum 60. Geburtstag*. Wien: Edition Praesens. s. 611–621.
- Paul, Hermann. 1966: *Mittelhochdeutsche Grammatik*, bearb. v. W. Mitzka, 2. Druck. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Pedersen, Karen Margrethe. 1999: Genusforenkling i københavnsk. In: *Danske Folkemål* 41. s. 79–105.
- Peters, Robert. 1983: Mittelniederdeutsche Sprache. In: Jan Goossens (Hrsg.): *Niederdeutsch. Sprache und Literatur*. Bd 1: Sprache. Zweite Auflage. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.
- Peters, Robert. 1985a: Soziokulturelle Voraussetzungen und Sprachraum des Mittelniederdeutschen. In: Werner Besch *et al.* (Hrsg.): *Ein Handbuch zur Geschichte der Deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Zweiter Halbband. (HSK 2/2). Berlin, New York: Walter de Gruyter. s. 1211–1220.
- Peters, Robert. 1985b: Die Diagliederung des Mittelniederdeutschen. In: Werner Besch *et al.* (Hrsg.): *Ein Handbuch zur Geschichte der Deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Zweiter Halbband. (HSK 2/2). Berlin, New York: Walter de Gruyter. s. 1251–1263.
- Peters, Robert. 1985c: Die Rolle der Hanse und Lübecks in der mittelniederdeutschen Sprachgeschichte. In: Werner Besch *et al.* (Hrsg.): *Ein Handbuch zur Geschichte der Deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Zweiter Halbband. (HSK 2/2). Berlin, New York: Walter de Gruyter. s. 1274–1279.
- Peters, Robert. 1987a: Das Mittelniederdeutsche als Sprache der Hanse. In: Per Sture Ureland (Hrsg.): *Sprachkontakt in der Hanse. Aspekte des Sprachausgleichs im Ostsee- und Nordseeraum. Akten des 7. Internationalen Symposions über Sprachkontakt in Europa, Lübeck 1986*. (Linguistische Arbeiten, 191). Tübingen: Max Niemeyer. s. 65–88.
- Peters, Robert. 1987b: Katalog sprachlicher Merkmale zur variablenlinguistischen Erforschung des Mittelniederdeutschen. Teil I. In: *Niederdeutsches Wort* 27. s. 61–93.
- Peters, Robert. 1988: Katalog sprachlicher Merkmale zur variablenlinguistischen Erforschung des Mittelniederdeutschen. Teil II. In: *Niederdeutsches Wort* 28. s. 75–106.
- Peters, Robert. 1990: Katalog sprachlicher Merkmale zur variablenlinguistischen Erforschung des Mittelniederdeutschen. Teil III. In: *Niederdeutsches Wort* 30. s. 1–17.

- Peters, Robert. 1995: Die angebliche Geltung der sog. mittelniederdeutschen Schriftsprache in Westfalen. Zur Geschichte eines Mythos. In: José Cajot *et al.* (Hrsg.): *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag* (Niederlande-Studien, 16/1). Münster, Hamburg: LIT. s. 199–213.
- Peters, Robert. 1997: Atlas frühmittelniederdeutscher Schreibsprachen. Beschreibung eines Projekts. In: *Niederdeutsches Wort* 37. s. 45–53.
- Peters, Robert. 2003: Variation und Ausgleich in den mittelniederdeutschen Schreibsprachen. In: Michèle Goyens & Werner Verbeke (eds.): *The Dawn of the written Vernacular in Western Europe*. (Mediaevalia Lovaniensia, I/XXXIII). Leuven: Leuven University Press. s. 427–440.
- Peters, Robert. 2005: Zu einigen Grundfragen der niederdeutschen Sprachgeschichte. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 127/1. s. 21–32.
- Peters, Robert. 2008: Geschichte der sprachlichen Verhältnisse in Münster und im Münsterland – von den Anfängen bis ca. 1600. In: R. Peters & F. H. Roolfs (Hrsg.). *Plattdeutsch macht Geschichte. Niederdeutsche Schriftlichkeit in Münster und im Münsterland im Wandel der Jahrhunderte*. Münster: Aschendorff. s. 10–26.
- Peters, Robert. 2012: Die Kanzleisprache Lübecks. In: Albrecht Greule *et al.* (Hrsg.). *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Berlin, Boston: De Gruyter. s. 347–366.
- Petrova, Svetlana. 2011: *The Syntax of Middle Low German*. Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin. [unpubliziert doktrahandling]
- Petrova, Svetlana. 2012a: Multiple XP-fronting in Middle Low German root clauses. In: *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 15/2. s. 157–188.
- Petrova, Svetlana. 2012b: Typologie und Funktionen der Herausstellung nach links im Mittelniederdeutschen. In: Robert Langhanke *et al.* (Hrsg.): *Niederdeutsche Syntax*. (Germanistische Linguistik, 220). Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag. s. 15–31.
- Peyer, Ann. 1997: *Satzverknüpfung – syntaktische und textpragmatische Aspekte*. Tübingen: Niemeyer Verlag.
- Pitz, Ernst. 1959: *Schrift- und Aktenwesen der städtischen Verwaltung im Spätmittelalter. Köln – Nürnberg – Lübeck*. (Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln, 45). Köln: Paul Neubner Verlag.

- Platzack, Christer. 1980: *Meningsbyggnaden i några fornsvenska prosakrönikor*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, D/13). Lund.
- Poulsen, Bjørn. 2013: Was trennte Schleswig von Holstein im späten Mittelalter? Von frühem Nationalbewusstsein und Fürstentreue. In: Steen Bo Frandsen *et al.* (Hrsg.): *1200 Jahre Deutsch–Dänische Grenze. Tagungsband*. (zeit+geschichte, 28). Neumünster: Wachholtz Verlag. s. 111–123.
- Prell, Heinz–Peter. 2001: *Der mittelhochdeutsche Elementarsatz. Eine syntaktische Untersuchung an Prosatexten des 11. bis 14. Jahrhunderts*. Oslo: Historisch–Philosophische Fakultät der Universität Oslo.
- Riis, Thomas. 1999: Kanzlei, Kanzler – VII. Skandinavien. In: *Lexikon des Mittelalters*. Bd. V: Hiera–Mittel bis Lukanien. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler. sp. 918–919.
- Robin, Thérèse. 2005: Parataxe und Hypotaxe bei Ulrich von Liechtenstein und Berthold von Regensburg. In: Simmler, Franz (Hrsg.): *Syntax. Althochdeutsch – Mittelhochdeutsch. Eine Gegenüberstellung von Metrik und Prosa. Akten zum Internationalen Kongress an der Freien Universität Berlin 26. bis 29. Mai 2004*. Berlin: Weidler Buchverlag. s. 123–156.
- Rooth, Erik. 1970: *Huvududdragen av det tyska språkets historia*. Fjärde reviderade upplagan. Lund: Gleerups Förlag.
- Rooth, Erik. 1972: Die Forschungen Conrad Borchlings zur niederdeutschen Sprachgeschichte. In: Verein für niederdeutsche Sprachforschung (Hrsg.): *Professor Dr. Conrad Borchling. 20 März 1872 – 1. November 1946*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag. s. 22–31.
- Rösler, Irmtraud. 1991: "All bringstu my de wahre vor hundert rubeln, ich wyl se dy affkopen." Beobachtungen zum Konzessivsatz in der mittelniederdeutschen Sprache. In: John Ole Askedal *et al.* (Hrsg.): *Osloer und Rostocker Studien zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. (Osloer Beiträge zur Germanistik, 13). Oslo. s. 71–82.
- Rösler, Irmtraud. 1992: ...vmme tho beholden schip lyff vnde gud. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 115. s. 70–87.
- Rösler, Irmtraud. 1997: *Satz – Text – Sprachhandeln. Syntaktische Normen der mittelniederdeutschen Sprache und ihre soziofunktionalen Determinanten*. (Sprachgeschichte, 5). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winther.
- Rösler, Irmtraud. 2001: Zur Sprache der Schweriner Kanzleien im 14. Jahrhundert. In: Greule, Albrecht (Hrsg.): *Deutsche Kanzleisprachen im europäischen Kontext. Beiträge zu einem internationalen Symposium an*

- der Universität Regensburg, 5. bis 7. Oktober 1999. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 1). Wien: Edition Praesens. s. 279–296.
- Rösler, Irmtraud. 2002: Relative Clauses in Low German (15th–16th century). In: Patricia Poussa (ed.): *Relativisation on the North Sea Littoral*. (LINCOM Studies in Language Typology, 07). München: Lincom Europa. s. 51–62.
- Rösler, Irmtraud. 2004: Yck juen breff hebbe entfangen. Oslo–Rostocker Korrespondenz. In: R. Steiner Nybøle et al. (Hrsg.): *Papir vnde black – bläk och papper. Kontakte im deutsch–skandinavischen Sprachraum. Kurt Erich Schöndorf zum 70. Geburtstag*. (Osloer Beiträge zur Germanistik, 35). Frankfurt a. M.: Peter Lang Verlag. s. 181–198.
- Rösler, Irmtraud. 2005: "Dat bôkeken van dem repe". Syntaktische Beobachtungen. In: Gisela Brandt & Ineta Balode (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum IV*. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik, 427). Stuttgart: Verlag Hans–Dieter Heinz/Akademischer Verlag. s. 43–57.
- Rotz, Rhiman A. 1977: The Lubeck Uprising of 1408 and the Decline of the Hanseatic League. In: *Proceedings of the American Philosophical Society* 121/1. s. 1–45.
- Saari, Mirja. 1987: *Studier i äldre nysvensk syntax III. Meningar, satser och deras konstituenten*. (Meddelanden från institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors Universtet, B/11). Helsingfors.
- Saltveit, Laurits. 1962: *Studien zum deutschen Futur. Die Fügungen werden mit dem Partizip des Präsens und werden mit dem Infinitiv in ihren heutigen Funktionen und in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Bergen, Oslo: Norwegian Universities Press.
- Saltveit, Laurits. 1983: Syntax. In: Gerhard Cordes & Dieter Möhn (Hrsg.): *Handbuch zur niederdeutschen Sprach– und Literaturwissenschaft*. Berlin: Erich Schmidt Verlag. s. 279–333.
- Saltveit, Laurits. 1989: Parallelerscheinungen zwischen dem Niederdeutschen und den skandinavischen Sprachen im syntaktischen Bereich. In: Karl Hyldgaard–Jessen et al. (Hrsg.): *Niederdeutsch in Skandinavien II, Akten des 2. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Kopenhagen 18. – 20. Mai 1987*. (Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie, 5). Berlin: Erich Schmidt Verlag. s. 30–43.
- Sandfeld, Kr. 1923: *Sprogvidenskaben. En kortfattet fremstilling af dens metoder og resultater*. Anden udgave. Kjøbenhavn, Kristiania, London, Berlin: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.

- Sarauw, Christian. 1924: *Niederdeutsche Forschungen II. Die Flexionen der mittelniederdeutschen Sprache*. København: Høst & Søn.
- Sarauw, Christian. 1926: *Nedertysk. En Indledning til Sprogets Historie*. (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning udgivne af Det Filologisk-Historiske Samfund, 142). København: V. Pios Boghandel.
- Schanen, François. 1993: Funktionen der 'vor-ersten' Stellung. In: Jean-François Marillier (Hrsg.): *Satzanfang – Satzende. Syntaktische, semantische und pragmatische Untersuchungen zur Satzabgrenzung und Extraposition im Deutschen*. Tübingen: Gunter Narr Verlag. s. 145–160.
- Scheutz, Hannes. 1997: Satzinitiale Voranstellungen im gesprochenen Deutsch als Mittel der Themensteuerung und Referenzkonstitution. In: Peter Schlobinski (Hrsg.): *Syntax des gesprochenen Deutsch*. Opladen: Westdeutscher Verlag. s. 27–54.
- Schlaber, Gerret Liebing. 2007: *Hertugdømmet Slesvigs forvaltning. Administrative strukturer og retspleje mellem Ejderen og Kongeåen ca. 1460–1864*. Flensborg: Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.
- Schousboe, Karen. 1989: Literacy and Society in Medieval Denmark. In: Karen Schousboe & Mogens Trolle Larsen (eds.): *Literacy and Society*. København: Akademisk Forlag. s. 149–170.
- Schöndorf, Kurt Erich. 1972: Zu den temporalen Gliedsätzen der mittelniederdeutschen Bibelfrühdrucke. In: *Niederdeutsche Mitteilungen* 28. s. 109–125.
- Schöndorf, Kurt Erich. 1973: Zu den temporalen Gliedsätzen der mittelniederdeutschen Bibelfrühdrucke. In: *Niederdeutsche Mitteilungen* 29. s. 153–174.
- Schöndorf, Kurt Erich. 1989: Über Formenbestand und syntaktische Verwendung des Konjunktivs in den mittelniederdeutschen Bibelfrühdrucken. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 112. s. 73–91.
- Schöndorf, Kurt Erich. 1999: Zu Einleitern und Tempus/Modus in frühneuhochdeutschen Kausalgliedsätzen und deren Stellung in Satzgefügen. In: Margarete Andersson-Schmitt *et al.* (red.): *Festschrift für Märta Åsdahl Holmberg zu ihrem 80. Geburtstag*. (Germanistische Schlaglichter, 4). Göteborg, Uppsala. s. 241–270.
- Schöndorf, Kurt Erich. 2001: Kausale, konditionale und konzessive Sätze in den niederdeutschen Bibelfrühdrucken. In: Robert Peters *et al.* (Hrsg.): *Vulpis Adolatio. Festschrift für HUBERTUS MENKE zum 60. Geburtstag*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter. s. 733–750.

- Schmid, Hans Ulrich. 2005: Verspelt aver en man sin gut ... Der Ausdruck der Bedingung in deutscher Rechtsprosa und Chronistik des 13. und 15. Jahrhunderts. In: Franz Simmler (Hrsg.): *Syntax. Althochdeutsch – Mittelhochdeutsch. Eine Gegenüberstellung von Metrik und Prosa. Akten zum Internationalen Kongress an der Freien Universität Berlin 26. bis 29. Mai 2004*. Berlin: Weidler Buchverlag. s. 351–365.
- Schmitt, Ludwig Erich. 1936[1972]: *Die deutsche Urkundensprache in der Kanzlei Kaiser Karls IV. (1346–1378)*. (Zeitschrift für Mundartforschung, Beiheft 16). Halle a. S.: Sändig.
- Schröder, Johannes. 1937: *Der syntaktische Gebrauch des Genitivs im Mittelniederdeutschen*. Würzburg: Konrad Triltsch Verlag.
- Schulze, Ursula. 1975: *Lateinisch–deutsche Parallelurkunden des 13. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Syntax der mittelhochdeutschen Urkundensprache*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Schulze, Ursula. 1991: Komplexe Sätze und Gliedsatztypen in der Urkundensprache des 13. Jahrhunderts. In: Werner Besch (Hrsg.): *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 110/Sonderheft. Berlin: Erich Schmidt Verlag. s. 140–170.
- Schulze, Ursula. 2010: Nebensatztypen in der Urkundensprache des 13. Jahrhunderts. Zur syntaktischen und semantischen Wertigkeit mittelhochdeutscher Subjunktionen. In: Arne Ziegler (Hrsg.): *Historische Textgrammatik und Historische Syntax des Deutschen. Traditionen, Innovationen, Perspektiven*. Bd. 1: Diachronie, Althochdeutsch, Mittelhochdeutsch. Berlin, New York: De Gruyter. s. 497–509.
- Schuster, Britt-Marie. 2012: Textlinguistik. In: Albrecht Greule *et al.* (Hrsg.): *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Berlin, Boston: De Gruyter. s. 263–281.
- Schütt, Otto. 1919: *Flensburger Akten– und Urkundensprache im 14., 15. und 16. Jahrhundert*. Flensburg: Buchdruckerei Christian Wolff.
- Selting, Margret. 1993: Voranstellungen vor den Satz. Zur grammatischen Form und interaktiven Funktion von Linksversetzung und Freiem Thema im Deutschen. In: *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 21. s. 291–319.
- Selting, Margret. 1994: Konstruktionen am Satzrand als interaktive Ressource in natürlichen Gesprächen. In: Haftka, Brigitta (Hrsg.): *Was determiniert Wortstellungsvariation?: Studien zu einem Interaktionsfeld von Grammatik, Pragmatik und Sprachtypologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag. s. 299–318.

- Skautrup, Peter. 1929[1976]: Sprogskiftet i danske diplomer i det 14. århundrede. In: Peter Skautrup: *Dansk sprog og kultur. Udvalgte afhandlinger og artikler 1921–1971*. s. 22–26.
- Skautrup, Peter. 1949: *Det danske sprogs historie*. 2. bind: Fra unionsbrevet til danske lov. København: Nordisk Forlag.
- Skyum–Nielsen, Niels. 1994: *Fruer og Vildmænd*. Bd. 1: Dansk Middelalderhistorie 1250–1340. København: Akademisk Forlag.
- Spáčilová, Libuše. 2000: Die Entwicklung der Textsorte Testament in der Olmützer Stadtkanzlei. In: Michael Elmentaler (Hrsg.): *Regionalsprachen, Stadtsprachen und Institutionssprachen im historischen Prozess*. (Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft, 10). Wien: Edition Praesens. s. 201–222.
- Spáčilová, Libuše. 2012: Die Prager Kanzlei. In: Albrecht Greule *et al.* (Hrsg.): *Kanzleisprachenforschung. Ein internationales Handbuch*. Berlin/Boston: De Gruyter. s. 529–542.
- Spengler, Nicole. 2002: Urkunden als Textsorte. Untersuchung aufgrund der deutschsprachigen Konstanzer Urkunden. In: Franz Simmler (Hrsg.): *Textsorten deutscher Prosa vom 12./13. bis 18. Jahrhundert und ihre Merkmale. Akten zum Internationalen Kongress in Berlin 20. bis 22. September 1999*. (Jahrbuch für Internationale Germanistik, A/67). Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt a. M., New York, Oxford, Wien: Peter Lang Verlag. s. 459–473.
- Stellmacher, Dieter. 1990: *Niederdeutsche Sprache. Eine Einführung*. (Germanistische Lehrbuchsammlung, 26). Bern, Frankfurt a. M., New York, Paris: Peter Lang.
- Stellmacher, Dieter. 1998: Gelten für die Darstellung der niederdeutschen Sprachgeschichte eigene Prinzipien? In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 120/3. s. 369–375.
- Stölting, Siegfried. 1977: *Studien zu den mittelalterlichen deutschsprachigen Urkunden im Bereich des Erzstifts Bremen und des Stifts Verden*. Universität Hamburg: Hamburg.
- Teleman, Ulf. 1991: Om normföreställningars födelse. In: Sven–Göran Malmgren & Bo Ralph (utg.): *Studier i svensk språkhistoria* 2. (Nordistica Gothoburgensia, 14). Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis. s. 214–229.
- Tophinke, Doris & Wallmeier, Nadine. 2011: Textverdichtung im Spätmittelalter: Syntaktischer Wandel in mittelniederdeutschen Rechtstexten des 13.–16. Jahrhunderts. In: Stephan Elspaß & Michaela Negele

(Hrsg.): *Sprachvariation und Sprachwandel in der Stadt der Frühen Neuzeit*. (Sprache – Literatur und Geschichte, 38). Heidelberg: Universitätsverlag Winter. s. 97–116.

Tophinke, Doris. 2009: Vom Vorlesetext zum Lesetext: Zur Syntax mittelniederdeutscher Rechtsverordnungen im Spätmittelalter. In: Angelika Linke & Helmuth Feilke (Hrsg.): *Oberfläche und Performanz. Untersuchungen zur Sprache als dynamischer Gestalt*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. s. 161–183.

Tophinke, Doris. 2012: Syntaktischer Ausbau im Mittelniederdeutschen. Theoretisch–methodische Überlegungen und kursorische Analysen. In: *Niederdeutsches Wort* 52. s. 19–46.

Vat, Jan. 1981: Left Dislocation, Connectedness and Reconstruction. In: *Groninger Arbeiten zur germanistischen Linguistik* 20. s. 80–103.

Vater, Heinz. 2002: *Einführung in die Sprachwissenschaft*. 4. Auflage. München: Wilhelm Fink Verlag.

Velde, Marc van de. 1978: Zur mehrfachen Vorfeldbesetzung im Deutschen. In: Maria–Elisabeth Conte *et al.* (Hrsg.): *Wortstellung und Bedeutung. Akten des 12. Linguistischen Kolloquiums. Pavia 1977*. Bd. 1. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. s. 131–141.

Vogt, Susanne. 2013: Et diploms opbygning. In: Finn Erik Kramer *et al.* (udg.): *Æbelholt Klosters Brevbog. Med dansk oversættelse, indledninger og noter*. København: Det Danske Sprog– og Litteraturselskab. s. 69–73.

Wallmeier, Nadine. 2012: Uneingeleitete Nebensätze mit konditionaler Semantik im Mittelniederdeutschen. In: Robert Langhanke *et al.* (Hrsg.): *Niederdeutsche Syntax*. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag. s. 33–55.

Wallmeier, Nadine. 2013: *Sprachliche Muster in der mittelniederdeutschen Rechtssprache. Zum Sachsenspiegel und zu Stadtrechtsaufzeichnungen des 13. Bis 16. Jahrhunderts*. (Niederdeutsche Studien, 55). Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.

Weber, Ulich. 1987: Zur frühmittelniederdeutschen Urkundensprache Osnabrücks. Variablenlinguistische Untersuchungen einer ostwestfälischen Stadtsprache. In: *Niederdeutsches Wort* 27. s. 131–162.

Weber, Ulrich. 2003: *Die mittelniederdeutsche Schreibsprache Osnabrücks. Variablenlinguistische Untersuchungen zum Nordwestfälischen*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.

Weinrich, Harald. 2003: *Textgrammatik der deutschen Sprache*. Zweite, revidierte Auflage. Hildesheim: Georg Olms Verlag.

- Wenning, E. Alf. 1930: *Studier över ordföljden i fornsvenskan. Predikatets bestämmelser i äldre och yngre fornsvensken*. Lund: Lindstedts Univ.-Bokhandel.
- Wessén, Elias. 1965: *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. 2. oplag. Lund: Almqvist & Wiksell.
- Wiktorowicz, Józef. 2001: Zur Syntax der deutschen Kanzleisprache in Krakau. In: Albrecht Greule (Hrsg.): *Deutsche Kanzleisprachen im europäischen Kontext. Beiträge zu einem internationalen Symposium an der Universität Regensburg, 5. bis 7. Oktober 1999*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 1). Wien: Edition Praesens. s. 215–223.
- Winge, Vibeke. 1982a: Hochdeutsch und Niederdeutsch in der dänischen Königskanzlei des 16. Jahrhunderts. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 105. s. 144–147.
- Winge, Vibeke. 1982b: Hochdeutsch und Niederdeutsch in der "Deutschen Kanzlei" in Kopenhagen um 1540. In: *Kopenhagener Beiträge zur germanistischen Linguistik* 19. s. 85–118.
- Winge, Vibeke. 1989: Zum Gebrauch des Niederdeutschen in Dänemark im Mittelalter. In: Hyldgaard-Jessen, Karl et al. (Hrsg.): *Niederdeutsch in Skandinavien II, Akten des 2. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Kopenhagen 18. – 20. Mai 1987*. (Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie, 5). Berlin: Erich Schmidt Verlag 1989. s. 106–115.
- Winge, Vibeke. 1991: Dansk og tysk i 1700-tallet. In: Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*. Bd. 1: *Fædreland og modersmål 1536–1789*. København: C.A. Reitzels Forlag. s. 89–110.
- Winge, Vibeke. 1992a: *Dänische Deutsche – deutsche Dänen. Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark 1300–1800 mit einem Ausblick auf das 19. Jahrhundert*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Winge, Wibeke. 1992b: Zur Übersetzungstätigkeit niederdeutsch – dänisch und dänisch – niederdeutsch von 1300 bis Ende des 16. Jahrhunderts. In: Lennart Elmevik & Kurt Erich Schöndorf (Hrsg.): *Niederdeutsch in Skandinavien III. Akten des 3. nordischen Symposions 'Niederdeutsch in Skandinavien' in Sigtuna 17.–20. August 1989*. (Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie, 6). Berlin: Erich Schmidt Verlag. s. 30–36.
- Winge, Vibeke. 1995: Tysk i dansk forvaltning. Det tyske sprogs rolle i dansk administration fra middelalderen til det 19. århundrede. In: Pedersen, Karl Peder et al. (red.): *På given foranledning... En antologi om dansk forvaltningskultur*. (Stat. Forvaltning. Samfund, 6). København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag. s. 131–148.

- Winge, Vibeke. 1996: Dänemark – ein fortgesetztes Deutschland? In: Heinrich Detering (Hrsg.). *Grenzgänge. Skandinavisch-deutsche Nachbarschaften*. Göttingen: Wallstein Verlag. s. 46–59.
- Winge, Vibeke. 2000: Hanseater og plattysk påvirkning af dansk sprog i senmiddelalderen. In: Per Ingesman *et al.* (red.): *Danmark og Europa i senmiddelalderen*. Århus: Aarhus Universitetsforlag. s. 326–335.
- Winge, Vibeke. 2002: Wann wurde Deutsch eine Fremdsprache? Die Anfänge des Deutschunterrichts in Dänemark. In: Helmut Glück (Hrsg.): *Die Volkssprachen als Lerngegenstand im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Akten des Bamberger Symposions am 18. und 19. Mai 2001*. (Die Geschichte des Deutschen als Fremdsprache, 3). Berlin, New York: Walter de Gruyter. s. 103–111.
- Winge, Vibeke. 2004: Konjunktiv und Modalverb als Konkurrenzformen in der Dänischen Chronik. In: R. Steinar Nybøle *et al.* (Hrsg.): *Papir vnde black – bläk och papper. Kontakte im deutsch-skandinavischen Sprachraum. Kurt Erich Schöndorf zum 70. Geburtstag*. (Osloer Beiträge zur Germanistik, 35). Frankfurt a. M.: Peter Lang Verlag. s. 251–262.
- Winge, Vibeke. 2005: Modalverbgefüge als Konkurrenzformen des Konjunktivs in mittelniederdeutschen Texten um 1400. In: Gisela Brandt & Ineta Balode (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum IV*. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik, 427). Stuttgart: Verlag Hans-Dieter Heinz, Akademischer Verlag. s. 59–67.
- Wolf, Norbert Richard. 2000: Syntax des Mittelhochdeutschen. In: Werner Besch *et al.* (Hrsg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der Deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2. Halbband. (HSK 2/2). Zweite Auflage. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. s. 1315–1358.
- Wöllstein, Angelika. 2010: *Topologisches Satzmodell*. (Kurze Einführung in die germanistische Linguistik, 8): Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Zaenen, Annie. 1997: Contrastive Dislocation in Dutch and Icelandic. In: Elena Anagnostopoulou *et al.* (ed.): *Materials on Left Dislocation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. s. 119–148.
- Ziegler, Arne. 2009: Die Syntax der Kanzleisprachen. In: Andrea Moshövel & Libuše Spáčilová (Hrsg.): *Kanzleisprache – ein mehrdimensionales Phänomen. Tagungsband für Prof. PhDr. Zdeněk Masařík, DrSc., zum 80. Geburtstag*. (Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, 6). Wien: Praesens Verlag. s. 271–282.
- Zifonun, Gisela *et al.* (Hrsg.). 1997: *Grammatik der deutschen Sprache*. (Schriften des Instituts für deutsche Sprache, 7). Bd. 1–3. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Zitterbart, J.P. 2002: *Zur korrelativen Subordination im Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.